

**Дзеля Бога
і Вялікага Княства даўняй
Рэчы Паспалітай**

**Dla Boga
i Wielkiego Księstwa dawnej
Rzeczypospolitej**

*Матэрыялы міжнароднай
навуковай канфэрэнцыі*

*Materiały międzynarodowej
konferencji naukowej*

**A.D. 2005
Менск-Літоўскі**

Рэдакцыйная група:

А.Аляхновіч, А.Стральцоў-Карвацкі, В.Явід

Дзеся Бога і Вялікага Княства даўняй Рэчы Паспалітай: матэрыялы міжнароднай навуковай канфэрэнцыі / Пад рэд. А.Стральцова-Карвацкага. -- СПб.; «Неўскі прасцяг», 2005. -- 160 с.

ISBN 5-00000-000-0

Падзяку ў дапамозе прыбыцця ўдзельнікаў і арганізацыі канфэрэнцыі выказваем Інстытуту Польскаму і Амбасадзе Рэспублікі Польшча ў Беларусі. Асаблівую падзяку за дапамогу ў распрацоўцы ідэі практы выказваем гісторыка-культурнай установе “Полоніка-Літуаніка”.

Z wyrazami podziękowania za umożliwienie przyjazdu uczestników oraz organizację konferencji dla Instytutu Polskiego i Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej na Białorusi. Szczególne podziękowanie w realizacji idei projektu dla Instytucji Historyczno-Kulturalnej “Polonica-Lithuanica”.

ISBN 5-00000-000-0

© Polonica-Lithuanica, 2004

© Ó.Āāāūāīēñē³, āūçàéí. 2004

МІЖНАРОДНАЯ КАНФЭРЭНЦЫЯ

“Становішча шляхты, духавенства і сялянаў каталіцкага веравызнання на землях ВКЛ у XVIII - першай палове XX ст.”

Менск-Літоўскі, 3-4 красавіка 2004 г.

Прадмова

Сённяшні час характарызуецца працэсам радыкальнай дэградацыі грамадзка-палітычных эліт. Гэты працэс адбываецца ў абсалютнай большасці краін Эўропы, Паўночнай і Паўднёвай Амэрыкі на фоне магутнай хвалі сэкулярызацыі. Хрысьціянскі сьвет становіцца нехрысьціянскім, ці як зараз модна казаць “постхрысьціянскім”.

У свой час, калі нашая натуральная дзяржаўнасьць фармавалася ў Вялікім Княстве Літоўскім і польска-літоўскай Рэчы Паспалітай, нашая эліта ня была адарвана ад хрысьціянства, але наадварот будавала сваю тоеснасьць на гэтых духоўных фундамэнтах. Шляхта ўважала “краіну двух народаў” за абарончы вал хрысьціянства на Ёсходзе. Заняпад хрысьціянскай і рыцарскай мэнтальнасьці прывёў да агульнай дэградацыі ўсяго шляхэцкага стану, а ў выніку да ліквідацыі дзяржавы. Ці загіне сённяшняя Эўропа, як калісьці Рэч Паспалітая Абодвух Народаў? Кожны павінен даць адказ сабе.

У сьвятле вышэйсказанага трэба адзначыць малую ступень дасьледчыцкай актыўнасьці працэсаў фармаваньня і сыходу эліт у Беларусі, што зьяўляецца надзвычай важнай праблемай для будучага нашай цывілізацыі. І тады, і ў сённяшнім часе лэзунг “Бог, Гонар, Айчына!” ёсьць ключом для разуменьня падзеяў. Як толькі прадстаўнікі эліты нашага краю адыходзілі, нават у нейкім асобным аспэктэ ад абвешчанай максымы, хутка наступаў расклад і дэградацыя дзяржаўнага арганізму. Як толькі вярталіся ва ўсім на лона праўды, менавіта ва ўсім: і ў служэньні Богу, і Айчыне і Гонару свайго асабістага імя, ці імя цэлай супольнасьці, пачынаў жыць наш край, пачынаў дзеіць дзеля сябе і хвалы Боскай.

І сёння выказаная максыма ёсьць як найболей патрэбная. Шмат залежыць ад нас, нават у пару глябалізацыі і матэрыяльнага спажывецтва, калі шмат чуюцца аб розных крэдытных картках, скідках, далучэньнях, аб'яднаньнях, нападах і войнах блізка ад нас, і ў іншых частках сьвету. Шмат залежыць ад нас у сэнсе ўладкаваньня нашай Айчыны, таго згодна зь якімі прынцыпамі мы яе адбудуём. Згодна з хуткаплыннымі ідэямі мінулага стагодзьдзя, ці згодна з вечнымі каштоўнасьцямі, якія ў зямным вагні не гараць.

Варта звярнуць увагу на тое, якім прадстаўнік эліты – шляхціч мусяў быць у ідэале. Можа тут і схавана праблема, як таго пэрыяду, што мы разглядаем, гэтак і сёньняшняга часу. Пытаньне можна сфармуляваць так: наколькі асоба абдораная магчымасьцю прымаць тыя ці іншыя рашэньні, магчымасьцю ўплыву на грамадзтва, наколькі яна сьвядомая гэтай адказнасьці і як гэтыя рашэньні прымае.

Важна, каб гэтая праца дайшла да моладзі, каб было засеянае тое зерне шляхэтнасьці, аб якой гаворка ў нашых паасобных рэфэратах. Важна, каб сыстэма адукацыі не была толькі сыстэмай матэрыялістычнай адукацыі, але і хрысьціянскага выхаваньня. Важна, каб у нашых сем'ях, якія павінны стаць асноўнымі і паўнаwartаснымі выхавацелямі, гэтыя традыцыі жылі. Традыцыі служэньня Богу, Бацькаўшчыне і бліжняму, якія мусяць існаваць заўсёды. Альбо яны будуць існаваць у нашым жыцьці, нашай дзяржаве, альбо нашае жыцьцё і дзяржава ператворацца ў пекла.

Менавіта таму мы выдаем гэтыя матэрыялы, каб досьвед мінулых пакаленьняў польска-літоўскай эліты быў званы, каб быў тыражаваны і каб гэтыя матэрыялы трапілі да свайго чытача на палічку і ў бібліятэку і выхавалі яшчэ не адно пакаленьне патрыётаў і каталікоў.

*Аляксандар Стральцоў-Карвацкі,
Рэдактар*

Барская канфедэрацыя і яе значэнне для далейшых лёсаў Вялікага княства Літоўскага

А.Грыцкевіч (Мінск, Беларусь)

Адной са складовых частак дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай былі канфедэрацыі. У Польшчы яны былі вядомыя ад канца XIII ст. Канфедэрацыі былі палітычнымі саюзамі пэўнага саслоўя (звычайна шляхты, зрэдку духавенства і мяшчанства) для дасягнення канкрэтных сацыяльна-палітычных мэтаў. У Вялікім княстве Літоўскім канфедэрацыі збіраліся ў XVI ст., як напрыклад, канфедэрацыя беларускай шляхты ў вайсковым абозе пад Віцебскам, што сабралася на палявы сойм 13 верасня 1562 г. і накіравала вялікаму князю Жыгімонту Аўгусту акт з просьбай заключыць унію з Польшчай. Ад пачатку XVII ст. шляхецкія канфедэрацыі становяцца істотным элементам палітычнага жыцця Рэчы Паспалітай. Яны з’яўляюцца праявай шляхецкай дэмакратыі.

Канфедэрацыя была саюзам, у які ўваходзілі асобы, якія падпісалі акт канфедэрацыі. Гэтыя асобы абавязваліся ўзаемна і салідарна дасягаць сваёй мэты. Пасля дасягнення мэты канфедэрацыя спыняла сваю дзейнасць. Такім чынам, яна мела часовы характар. Канфедэрацыя абірала маршалка, які кіраваў ёю пры дапамозе выбарнай рады, што складалася з канцыляраў (радцаў). Войскам канфедэратаў кіраваў рэгіментар. Як у Польшчы, так і ў Літоўска-Беларускай дзяржаве, канфедэрацыі арганізоўваліся (“завязваліся”) альбо “пры каралі” (тады яны падмацоўвалі палітычную ініцыятыву манарха), альбо “супраць караля” (тады яны сілай зброі адстойвалі палітычныя і саслоўныя інтарэсы шляхты). Практычна дзейнасць канфедэрацыі залежала ад яе актыўнасці і колькасці ўдзельнікаў. Рокашам лічылася канфедэрацыя, якую кароль не прызнаваў. Але ён мог прызнаць патрабаванні канфедэрацыі, далучыцца да яе. Тады яна становілася легальнай, і яе пастановы прымалі сілу закона. Канфедэрацыя арганізоўвалася ў адным ваяводстве, а канфедэраты ў іншых ваяводствах стваралі свае канфедэрацыі, якія ўсе аб’ядноўваліся ў генеральную канфедэрацыю Вялікага княства Літоўскага, а ў Польшчы – у сваю генеральную канфедэрацыю.

У другой палове XVIII ст. канфедэрацыі часта збіраліся ва ўмовах барацьбы магнацкіх груповак за ўладу, і ўмяшання іншых краін ва ўнутраныя

справы Рэчы Паспалітай. У гэты час Расія ўжо мела перавагу над суседнімі і іншымі еўрапейскімі краінамі і дамагалася зрабіць Рэч Паспалітую цалкам залежнай ад сябе дзяржавай. Кароль польскі і вялікі князь літоўскі Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, застаючыся ў няроўным саюзе з Расіяй, спрабаваў стварыць з прадстаўнікоў шляхты сваю групоўку цэнтрысцкага характару, якая займала б асобную пазіцыю ад групоўкі сваякоў караля – Чартарыскіх, прыхільнікаў рэфармавання дзяржаўнага ладу з мэтай цэнтралізацыі дзяржавы, і ад групоўкі Патоцкіх (“рэспубліканцаў”), прыхільнікаў захавання існуючага дзяржаўнага ладу.

Станіслаў Аўгуст Панятоўскі не адразу стаў марыянеткай Кацярыны II. Ён намагаўся вызваліцца ад поўнай залежнасці ад Расіі, шукаў шляхоў да саюзу з Аўстрыяй і Францыяй, каб супрацьстаяць Расіі і яе саюзніцы – Прусіі. Першыя спробы дзяржаўных і эканамічных рэформаў ў 1764-1766 гг. праводзіліся каралём разам з Чартарыскімі, аднак яны былі прыпынены Расіяй, бо Расіі была патрэбная слабая і падпарадкаваная суседняя дзяржава. Кацярына II выкарыстала дысідэнцкае пытанне (аб правах хрысціян-некатолікаў) і разам з Прусіяй запатрабавала ўраўняць, у правах з католікамі, пратэстантаў і праваслаўных, якія ў гэты перыяд складалі 5% працэнтаў насельнікаў Рэчы Паспалітай¹. Пры гэтым у афіцыйных дакументах згадвалася толькі пратэстанцкая і праваслаўная шляхта, а не ўсё насельніцтва. Гэтак у акце ад 20 сакавіка 1767 г. кальвінісцка-праваслаўнай шляхецкай канфедэрацыі, створанай пры фінансавай дапамозе расійскага амбасадара ў Варшаве, генерал-маёра князя М.В.Рапніна, нічога не гаворыцца пра правы праваслаўных мяшчан і сялян, а толькі пра правы дысідэнцкай (некаталіцкай) шляхты². У абедзвюх дысідэнцкіх канфедэрацыях было крыху больш за 500 чалавек.

Разам з дысідэнцкімі канфедэратамі, якіх было мала, і якія не мелі вялікага ўплыву на грамадства, пры падтрымцы М.В.Рапніна, у чэрвені 1767 г. была створана Радамская канфедэрацыя, якая абаяралася на шырокія колы каталіцкай шляхты і духавенства. Яна выступала супраць Караля, Чартарыскіх і рэформаў дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, і звярталася да Кацярыны II з просьбай быць гарантам “даўняга ладу”. У Польшчы маршалкам канфедэрацыі быў абраны віленскі ваявода Караль Станіслаў Радзівіл, у Вялікім княстве Літоўскім – інфлянцкі ваявода Станіслаў Бжастоўскі. У Радамскую канфедэрацыю запісалася каля 70 тыс. чалавек³.

У кастрычніку 1767 г. у абкружанай расейскім войскам Варшаве сабраўся Сойм, які абвясціў сябе канфедэрацыйным. Частка дэпутатаў з былой Радамскай канфедэрацыі, на чале з кракаўскім біскупам Казімірам Солтыкам рашуча выступіла супраць ураўнення ў правах дысідэнтаў з каталіцкай

шляхтай і супраць падпарадкавання Рэчы Паспалітай Расійскай імперыі. Тады ў кастрычніку 1767 г. расійскі амбасадар М.В.Рапнін загадаў расійскім афіцэрам арыштаваць праціўнікаў падпарадкавання Расіі – кракаўскага біскупа Казтана Солтыка, кіеўскага біскупа Юзэфа Анджэя Залускага, гетмана польнага і кракаўскага ваяводу Вацлава Жэвускага, з якім дабраахвотна паехаў у няволю яго сын Севярын, далінскі стараста, каб даглядаць бацьку. Яны былі адасланыя ў Вільню, дзе знаходзіліся ў няволі два месяцы, а потым былі пераведзены ў Смаленск, дзе прабылі год, а да студзеня 1773 г. знаходзіліся ў Калузе. І толькі ў сакавіку 1773 г. вярнуліся на радзіму⁴. Гэта была першая палітычная дэпартацыя, праведзеная расійскімі ўладамі ў дачыненні да падданых Рэчы Паспалітай.

Каб пазбегнуць дыскусіі, расійскі амбасадар у Варшаве М.В.Рапнін прымусіў Сойм абраць дэлегацыю з 68 асобаў на чале з Прымасам Польшчы Габрыэлем Падоскім, кандыдатуру якога падтрымала Кацярына II. Дэлегацыя Сойму выпрацавала ўмовы дагавору з Расіяй і пералік “кардынальных праў”, якія захоўвалі даўні дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай.

24-га (13-га па старым стылі) лютага 1768 г. Расія і Рэч Паспалітая заключылі “вечны трактат”, які ўвайшоў у пастановы сойму. Расія і Рэч Паспалітая ўзаемна гарантавалі захаванне ўладанняў і граніц. Расія гарантавала захаванне ранейшага дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, рымска-каталіцкая вера прызнавалася пануючай у дзяржаве. Разам з тым, падданым Рэчы Паспалітай забяспечвалася “вольнае вызнанне веры Грэчаскай Усходняй Неаб’яднанай (г.зн. неуніяцкай – А.Г.) і дысідэнткіх абодвух Евангелісцкіх веравызнанняў (г.зн. кальвіністаў і лютэран)...”⁵. Імператрыца гарантавала захаванне грамадскага ладу краіны. У пастановы сойму ўвайшоў таксама і “першы асобны акт”, дадатак да трактата⁶. У ім Кацярына II і прускі, дацкі, англійскі і шведскі каралі гарантавалі “праваслаўнай і дысідэнтскай шляхце” роўнасць з каталіцкай шляхтай. Дазваляліся шлюбы католікаў з некатолікамі: пры гэтым сыны павінны былі быць у бацькаўскай веры, а дачкі ў матчынай. Праваслаўныя і дысідэнты вызваляліся ад духоўнай каталіцкай юрысдыкцыі. Але каталіцтва заставалася пануючай канфесіяй, а каралём мог быць толькі католік. Толькі ў 17-м пункце 3-га артыкула “першага асобнага акту” згадваліся мяшчане “праваслаўныя і дысідэнты”, якім дазвалялася весці гандаль і засноўваць фабрыкі, аднак “паводле каралеўскага прывілею”. У судзе старостваў справы сялян, праваслаўных і дысідэнтаў павінны былі разглядацца нароўні з католікамі⁷. У гэтым міжнародна-прававым акце няшмат давалася праваслаўным мяшчанам, яшчэ менш сялянам каралеўскіх уладанняў, а аб прыватнаўласніцкіх сялянах наогул нічога не гаварылася. У “другім асобным

акце” аб “кардынальных правах” Рэчы Паспалітай, гаварылася ўжо толькі аб роўных правах шляхецкага саслоўя, у тым ліку праваслаўнай і дысідэнцкай шляхты⁸.

Такім чынам, царскі ўрад менш за ўсё клапаціўся аб праваслаўных мяшчанах і сялянах. Нацыянальна-рэлігійнае пытанне было выкарыстана царызмам для ўзмацнення залежнасці Рэчы Паспалітай ад царскай Расіі, а потым і для падрыхтоўкі яе падзелаў. Фактычна Расія ўстанавіла пратэктарат у Рэчы Паспалітай, а зацвярджэнне соймам “кардынальных праў” (дзяржаўнага акту па захаванні старога ладу) і гарантыя іх выканання з боку Расіі, што адбылося ў сакавіку 1768 г., нават і фармальна паставіла Рэч Паспалітую ў залежнасць ад Расіі.

Гэтыя палітычныя падзеі і прывялі да стварэння новай шляхецкай канфедэрацыі, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай “Барскай”, бо была арганізавана ў горадзе Бар, у Падольскім ваяводстве, на Украіне.

У гістарычнай літаратуры існуюць розныя погляды на Барскую канфедэрацыю. Расійскія і савецкія гісторыкі ставяцца да яе адмоўна, як да выключна рэакцыйнай. Такая традыцыйная характарыстыка пачалася з манаграфіі С.М.Салаўёва “Гісторыя падзення Польшчы” (выд. 1863 г.), напісанай і выдадзенай у перыяд падаўлення паўстання ў Польшчы, Беларусі і Літве, з пункту гледжання расійскага вялікадзяржаўнага гісторыка. С.М.Салаўёў разглядае ход падзей як барацьбу католікаў супраць праваслаўных, якіх вымушана была абараняць Расія. Адрэзаны канфедэратаў С.М.Салаўёў называў “шайкамі” і “бандамі”. Менш рэзка, але па сутнасці з гэтакіх жа пазіцый разглядалі Барскую канфедэрацыю і савецкія гісторыкі, зыходзячы з той жа расійскай дзяржаўніцкай канцэпцыі. Так, напрыклад, у Вялікай Савецкай Энцыклапедыі (2-е выданне) Барская канфедэрацыя названа аб’яднаннем “найбольш рэакцыйных і фанатычных груп польскіх магнатаў і шляхты, якія паднялі мяцеж у 1768 г.”, бо ў “Рэчы Паспалітай было ўсталявана грамадзянскае раўнапраўе хрысціян-некатолікаў з католікамі. Мяцеж праходзіў пад сцягам “феадальна-каталіцкай рэакцыі”⁹. Хаця ў дакументах і дагаворы з Расіяй гаворыцца выключна аб роўных правах шляхты.

Грунтоўнае і аб’ектыўнае даследаванне прычын узнікнення і хады падзей падчас дзейнасці Барскай канфедэрацыі зрабіў польскі гісторык кракаўскай школы Уладзіслаў Канапчынскі (1880-1852), прафесар Ягелонскага універсітэту¹⁰. З яго манаграфіяй павінны былі лічыцца і наступныя даследчыкі. Таму ўжо савецкі гісторык С.Ф.Іваніцкі мусіў адзначаць не толькі кансерватыўны, але і пагрыятычны характар руху барскіх канфедэратаў¹¹. Ужо ў Савецкай Гістарычнай Энцыклапедыі гаворыцца аб “удзеле

патрыятычных колаў шляхты ў Барскай канфедэрацыі”, а ў энцыклапедычным артыкуле савецкага гісторыка П.Р.Казлоўскага з’яўляецца асцярожная згадка і пра барацьбу шляхты супраць уплыву рускага царызму на палітыку каралеўскага ўрада¹². Ужо пазней П.Р.Казлоўскі адзначаў “ўдзел у Барскай канфедэрацыі не толькі шляхты, але і мяшчан і сялян”¹³.

Беларускі гісторык А.П.Грыцкевіч адзначаў намаганне ўдзельнікаў Барскай канфедэрацыі адстаяць цэласнасць і незалежнасць краіны, а таксама ўдзел у ёй на тэрыторыі Беларусі не толькі шляхты, але сялян і іншых нешляхецкіх элементаў¹⁴. Такую ж пазіцыю займае і Г.Сагановіч, які адзначаў, што канфедэрацкі рух у Беларусі набыў масавы характар¹⁵. Толькі два апошнія аўтары разглядалі рух барскіх канфедэратаў з беларускага пункту гледжання, вылучаючы яго адмысловы характар.

Большасць шляхты Рэчы Паспалітай не магла пагадзіцца і з пэўным падпарадкаваннем дзяржавы Расійскай імперыі і захаваннем на троне караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага, які усё больш падпадаў пад уплыў Расіі. Дагавор з Расіяй і прыняццё “кардынальных праў” прывялі да ўнутранага канфлікту ў Рэчы Паспалітай. Асноўную масу першых удзельнікаў новай канфедэрацыі складалі былыя ўдзельнікі Радамскай канфедэрацыі 1767 г. Яны былі расчараваныя і падманутыя Кацярынай II і яе дыпламатамі ў Рэчы Паспалітай. Да іх далучыліся шырокія колы мяшчан і сялян пад лозунгамі абароны каталіцкай веры і незалежнасці краіны.

29-га лютага 1768 г. у горадзе Бар, у Падольскім ваяводстве, была ўтворана Барская канфедэрацыя. На яе чале стаў Юзэф Пуласкі, варэцкі стараста, і браты Адам Станіслаў Красінскі, камянецкі біскуп і Міхал Геранім Красінскі, ружанскі падкаморы. У Рускім ваяводстве (Галіччына) арганізоўвалася другая канфедэрацыя на чале з Яхімам Каралем Патоцкім, падчасым Вялікага княства Літоўскага. У Любліне Ружэўскі абвясціў трэцюю канфедэрацыю. Канфедэрацкі рух ахапіў і іншыя ваяводства. Усе канфедэраты называліся барскімі. Ва ўсіх была адна праграма. Нават чатырохвугольную шапку, што насілі канфедэраты, з таго часу пачалі называць “кафедэраткай”. Шэрагі канфедэратаў павялічыліся за кошт кароннага войска і прыватнай магнацкай міліцыі на Украіне. Да канфедэратаў далучаліся мяшчане і сяляне.

Праграма барскіх канфедэратаў была блізкай да праграмы Радамскай канфедэрацыі 1767 г. Канфедэрацыя выступіла ў абарону каталіцкай веры, супраць саступак дысідэнтам, у абарону незалежнасці краіны ад расійскага панавання, за “рэспубліканскі” дзяржаўны лад і супраць рэформаў дзяржаўнага ладу, за дэтранізацыю Станіслава Аўгуста Панятоўскага і абранне караля з саксонскай дынастыі, якая панавала ў Рэчы Паспалітай у

першай палове і сярэдзіне XVIII ст. Таму ў Канфедэрацыі прымалі ўдзел і патрыёты, і магнаты, і шырокія масы шляхты.

М.В.Рапнін перакінуў на Украіну значную частку расійскага войска з Беларусі. Разам з расійскім войскам супраць канфедэратаў рушылі і каралеўскія палкі. Пры дапамозе расійскіх афіцэраў казацкія кіраўнікі паднялі паўстанне праваслаўных украінскіх сялян супраць польскай шляхты, і перш за ўсё супраць канфедэратаў (“каліўшчына”). Гэта дазволіла расійскім войскам узяць Бар 20-га чэрвеня 1768 г., і выцясніць канфедэратаў за мяжу з Турцыяй. Пасля гэтага расійскія войскі разграмілі украінскіх паўстанцаў.

Аднак у ліпені 1768 г. канфедэрацкі рух ахапіў і Польшчу. Патрыятычныя заклікі прывялі ў шэрагі канфедэратаў шмат шляхты, мяшчан і сялян. Пачалася масавая партызанская барацьба супраць расійскіх і каралеўскіх войскаў. У жніўні 1768 г. расійскія карпусы П.Апраксіна і А.Празароўскага занялі Кракаў і нанеслі паражэнне канфедэратам у Вялікапольшчы.

Але загое пачалося паўстанне ў Вялікім княстве Літоўскім. 23-га жніўня 1768 г. у Вількаміры былі створаны дзве канфедэрацыі супраць караля, падпарадкавання Расіі і дысідэнтаў. 26-га верасня ў Мядзелі ашмянская шляхта на чале з Антоніям Козелам, дзісенскім старастам, таксама арганізавала канфедэрацыю. Арганізавалася і шляхта Брэсцкага ваяводства. У 1768 г. да Барскай канфедэрацыі далучылася частка шляхты Мсціслаўскага і Полацкага ваяводстваў, Браслаўскага, Ваўкавыскага і Аршанскага паветаў¹⁶. Восенню 1768 г. Міхал Ян Пац арганізаваў у Навагрудку Генеральную канфедэрацыю ВКЛ. Партызанскаму руху спрыяла арганізацыя сіл канфедэратаў. У кожным павеце ці ваяводстве стваралася свая канфедэрацыя, са сваім маршалкам, якому дапамагала мясцовая рада канфедэрацыі¹⁷. Адмоўным бокам такой структуры канфедэрацыі была дэцэнтралізацыя кіраўніцтва і адсутнасць каардынацыі дзеянняў у розных ваяводствах і паветах, што давала магчымасць расійскаму камандаванню перакідваць войскі, каб наносіць паражэнні канфедэратам, карыстаючыся колькаснай перавагай.

Улетку 1768 г. да Барскай канфедэрацыі далучыўся і ўплывовы магнат, Віленскі ваявода Караль Станіслаў Радзівіл – “Пане Каханку”, даўні праціўнік групойкі Чартарыскіх. У Нясвіжы К.С.Радзівіл пачаў збіраць сваю міліцыю (прыватнае войска), якое налічвала 4 тыс. чалавек. У яго замку ў Нясвіжы сабраліся і кіраўнікі аддзелаў Барскай канфедэрацыі на тэрыторыі Беларусі. У гэты ж час тут ужо пачаліся баявыя дзеянні паміж канфедэратамі і расійскімі войскамі. У верасні 1768 г. расійскія атрады нанеслі паражэнне барскім канфедэратам пад Дзярэчынам. Канфедэраты адступілі да Слоніма

і Нясвіжа. Утварылася сітуацыя, калі гарады Мінск, Коўна, Пінск, Брэст і Слонім былі ў руках расійскіх войскаў, а замкі – у магнатаў, якія спрыялі канфедэрацыі¹⁸. Ваенныя дзеянні супраць канфедэратаў расійскія войскі вялі каля Оршы, Мсціслава, Ашмяны і Ліды, Слоніма і Ваўкавыска. 12-га кастрычніка 1768 г. М.В.Рапнін загадаў камандзіру корпуса, генерал-маёру С.І.Ізмайлаву пайсці на Нясвіж. Яшчэ да гэтага загаду ашмянскія канфедэраты і міліцыя К.С.Радзівіла атакавалі расійскі атрад ля вёскі Лань, на поўдзень ад Нясвіжа; атрад адступіў да Міра. 13-га кастрычніка да Нясвіжа падыйшоў корпус Ізмайлава і блакіраваў горад. Пасля перамоваў, 26-га кастрычніка К.С.Радзівіл капітуляваў. Нясвіжская і Слуцкая фартэцыі былі занятыя расійскімі войскамі, а радзівілаўская міліцыя скарачана да 560 чалавек¹⁹. Кароль Станіслаў Радзівіл эміграваў. На пэўны час паўстанне канфедэратаў на Беларусі заціхла.

Новая сітуацыя склалася ў сувязі з абвастрэннем міжнародных адносін. На Украіне ў ліпені 1768 г. атрад казакоў, які праследаваў канфедэратаў, перайшоў на тэрыторыю, якая належала Турцыі, і заняў памежнае сяло Балта, што належала Крымскаму хану, васалу Турцыі. У сяле было забіта некалькі татараў, малдаванаў і туркаў. Потым гэтыя ж казакі пайшлі на другое сяло – Дубасары, якое таксама належала Крымскаму хану. Дубасары былі спаленыя, было забіта 1800 татараў, малдаванаў і туркаў²⁰. У адказ на напад Турцыя абвінаваціла Расію ў тым, што яе падданыя напалі на тэрыторыю Асманскай імперыі і 6-га кастрычніка 1768 г. абвясціла вайну Расійскай імперыі, якая цягнулася да 1774 г. Пачатак расійска-турэцкай вайны вымусіў расійскі ўрад вывесці частку сваіх войскаў з тэрыторыі Рэчы Паспалітай, а кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі адмовіў М.В.Рапніну пачаць вайну з Турцыяй і спрабаваў ослабіць пратэктарат, спыніўшы ваенныя дзеянні супраць канфедэратаў, заняўшы пазіцыю чакання далейшых зменаў. У Літве і Заходняй Беларусі засталіся часткі расійскага корпусу генерал-паручыка І.І.Веймарна. Яны стаялі гарнізонамі ў Вільні, Коўна, Брэсце, Гродна, Навагрудку, Нясвіжы, Слуцку і Мінску. Часткі 2-ой расійскай арміі генерал-аншэфа П.А.Румянцава знаходзіліся ва ўсходняй частцы Беларусі²¹. Змяншэнне колькасці расійскіх войскаў у Польшчы і Беларусі дало магчымасць канфедэратам актывізаваць ваенныя дзеянні. Аднак у іх не было адзінага камандавання, а кіраўнікі канфедэрацыі не маглі дамовіцца паміж сабой. Таму вялікіх поспехаў у іх не было. Яны дзейнічалі метадамі партызанскай вайны.

Тым не менш канфедэрацкі рух працягваўся. У пачатку 1769 г. адрадзіўся рух у Малапольшчы, Вялікапольшчы, Серадзкім ваяводстве і на Мазоўшы. У гэтых мясцовасцях адбыліся вялікія баі. Улегку канфедэрацкія аддзелы,

агульнай колькасцю ў 4 тыс. чалавек, на чале з братамі Пуласкімі перайшлі на тэрыторыю Беларусі. Тут яны на чале брэсцкіх канфедэратаў атрымалі перамогі ў баях пад Бераставіцай, Слонімам, Мышшу. Зноў паднялася Ваўкавыская шляхта, 19-га ліпеня 1769 г. была створана канфедэрацыя ў Гродна. Аднак, пацярпеўшы паражэнне пад Беластокам, канфедэраты адыйшлі да прускай мяжы. Пуласкія ў верасні 1769 г. зноў вярнуліся на тэрыторыю ВКЛ, але 13-га верасня пацярпелі паражэнне ля Владавы і адступілі²². Пospехі расійскіх войскаў у вайне з Турцыяй і ў барацьбе з канфедэратамі ў ВКЛ дазволілі расійскаму камандаванню перайсці ў наступ у Польшчы. У канцы 1769 – пачатку 1770 гг. расійскія войскі ўзялі Кракаў і Познань.

Для лепшага кіраўніцтва канфедэратамі і пад націскам Аўстрыі і Турцыі, якія спрыялі канфедэратам восенню 1769 г. кіраўнікі канфедэрацкіх аддзелаў заснавалі Генеральнасць – калектыўны кіраўнічы орган Барскай канфедэрацыі. Яна павінна была кіраваць павятовымі канфедэрацкімі радамі. З-за націску расійскіх войскаў Генеральнасць (інакш Енеральнасць) пераехала ў Прэшаў, на тэрыторыі Венгерскага каралеўства (сёння Славакія). У 1770 г. актыўную дапамогу Барскай канфедэрацыі пачала аказваць Францыя. Урад Францыі даваў канфедэратам грашовую дапамогу, дасылаў афіцэраў-інструктараў, а таксама накіраваў у Польшчу палкоўніка Шарля Дзюмур'е для агульнага кіраўніцтва. У чарговы раз узнавіўся рух канфедэратаў у Польшчы. 22-га кастрычніка 1770 г. Генеральнасць абвясціла дэтранізацыю ненавіснага Станіслава Аўгуста Панятоўскага і працяг “безкаралеўя”, якое было ў 1763-1764 гг. пасля смерці Аўгуста III.

Найбольшы размах канфедэрацкі рух у Беларусі дасягнуў у 1770-1771 гг. Дзейнасць канфедэратаў на тэрыторыі Беларусі і Літвы каардынавалі чальцы Генеральнасці – абраны 31-га кастрычніка 1769 г. маршалкам літоўскім Барскай канфедэрацыі Міхал Ян Пац, генерал-лейтэнант войска ВКЛ, і камандуючы войскамі канфедэрацыі (рэгіментар) ў ВКЛ Юзаф Сапега.

Новы ўздым канфедэрацкага руху на Жамойці і Літве прыпадае на 1771 г. Звязаны ён з імём Шымона Касакоўскага, фігуры неадзначнай ужо ў той час. Пазней яго дзейнасць, як аднаго з кіраўнікоў Таргавіцкай канфедэрацыі ў 1792 г. прывяла Касакоўскага, тады ўжо Вялікага гетмана ВКЛ, на шыбеніцу ў пачатку паўстання 1794 г. за здраду Радзіме.

Яшчэ ў 1767 г. Шыман Касакоўскі супрацоўнічаў з расійскім амбасадарам М.В.Рапніным і нават ездзіў у Расію да Кацярыны II у складзе невялікай дэлегацыі ад Радамскай канфедэрацыі, каб прасіць імператрыцу падтрымаць Радамскую канфедэрацыю ў захаванні даўняга дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Потым III.Касакоўскі стаў прыхільнікам Караля Станіслава

Радзівіла і ездзіў да саксонскага курфюрста і да турэцкага султана. Аднак Генеральнасць Барскай канфедэрацыі паставілася да Ш.Касакоўскага адмоўна з-за ягоных палітычных інтрыг і нават загадала яго арыштаваць і паставіць перад канфедэрацкім судом²³.

Аднак Ш.Касакоўскі быў у добрых стасунках з Казімірам Пуласкім. Па яго намове, вясной 1771 г. Шыман Касакоўскі выехаў з Польшчы ў Літву, каб узначаліць новы ўздым паўстання ў Літве. 2-га чэрвеня 1771 г. у Вількаміры Ш.Касакоўскі выдаў адозву да насельніцтва аб узнаўленні паўстанцкага руху ў Вялікім Княстве Літоўскім. У свой паўстанцкі адзел ён вербаваў дробную шляхту, мяшчан, сялян і нават жыдоў і цыганоў²⁴. У Жамойці ён набраў ў адзел каля тысячы чалавек і ў ліпені 1771 г. нанёс некалькі паражэнняў расійскім войскам. На цяперашнім беларуска-літоўскім памежжы Ш.Касакоўскі ўтварыў канфедэрацыю Смаленскага ваяводства і Браслаўскага павата (Смаленскае ваяводства было экстрэрытарыяльным: пасля вайны 1654-1667 гг. нашчадкі смаленскай шляхты выехалі ў Віленскае ваяводства і мелі два соймакі – смаленскі і старадубскі – і называлі сябе смаленскай шляхтай). Смаленская канфедэрацыя абвясціла яго сваім маршалам. Пасля гэтага адзелы Ш.Касакоўскага пайшлі на тэрыторыю сённяшняй Беларусі. Паўстанчым рухам было ахопена Полацкае і Мінскае ваяводства. Была ўтворана Мінская канфедэрацыя. Адзелы Ш.Касакоўскага дзейнічалі партызанскімі метадамі. Падняліся на паўстанне Ашмянскі і Слонімскае паветы. Суддзя Корсак узначаліў паўстанцаў у Полацкім ваяводстве, Хамінскі – у Слонімскай павеце, Ваўжэцкі за тыдзень узброіў 600 паўстанцаў у Браслаўскім павеце, Цеханавецкі ўзначаліў паўстанне ў Мсціслаўскім ваяводстве²⁵. Галоўны адзел Ш.Касакоўскага дзейнічаў у раёне Мядзела, Радашковіч і Мінску. Адзел папаўняўся сялянамі і іншымі нешляхецкімі элементамі. Да яго далучаліся конюхі, слугі, парабкі з панскіх маёнткаў. Ш.Касакоўскі сустрэўся з расійскім атрадам у бітве каля Заслаўя, потым прасунуўся да Горваля, дзе Бярэзіна ўпадае ў Дняпро. Адтуль ён выслаў адзелы да Гомеля, у Мсціслаўскае ваяводства і да Мазыра. Сам жа пайшоў на поўнач, у раён паміж Чачэрскам, Магілёвам і Шкловам, і нават перайшоў мяжу з Расіяй, дзейнічаючы на тэрыторыі былога Смаленскага ваяводства²⁶. Абкружаны паблізу ад месца ўпадзення Друці ў Дняпро, 14-га верасня 1771 г., адзел Ш.Касакоўскага пабіў праціўніка пад Старым Быхавам і рушыў на поўнач. Па дарозе былі створаны Аршанская і Полацкая канфедэрацыі. Адзел Ш.Касакоўскага налічваў на пачатку восені 1771 г. каля 4 тыс. чалавек. Да яго далучалася шляхта і сяляне. Сярод сялян вялася антышляхецкая агітацыя, і паўстанцы не толькі палілі панскія двары прыхільнікаў Караля і Расіі, але таксама масты і запасы харчавання, што не

здолелі ўзяць ці раздаць насельніцтву.

Рэйд Ш.Касакоўскага на мяжы Расійскай імперыі і на Смаленшчыну выклікаў паніку сярод мясцовых уладаў і вымусіў рыжскага генерал-губернатара прыняць адпаведныя меры бяспекі²⁷. Супраць канфедэратаў былі кінутыя новыя атрады расійскага войска, і Ш.Касакоўскі вымушаны быў адступіць праз лясы на захад, да Жамойці. Адтуль у канцы кастрычніка 1771 г. ён праз Нёман адступіў з баямі на Мазоўша²⁸.

Восенню 1771 г. на баку барскіх канфедэратаў выступіў Вялікі гетман літоўскі Міхал Казімір Агінскі, які яшчэ з 1768 г. усталяваў кантакт з канфедэратамі. Ужо 6 верасня 1771 г. ля вёскі Бездзеж (цяпер у Драгічынскім раёне) войска ВКЛ на чале з Міхалам Казімірам Агінскім разбіла атрад расійскіх войскаў у 500 чалавек, на чале з палкоўнікам А.Альбічавам. На наступны дзень у мястэчку Хомск Пінскага павету М.К.Агінскі выдаў маніфест аб далучэнні сябе і войска Вялікага княства Літоўскага да Браскай канфедэрацыі. Ён заклікаў канфедэратаў аб'яднацца для абароны “веры, вольнасці і незалежнасці”. Гэтая перамога пад Бездзежам лічылася тады адной з буйнейшых перамог над расійскім войскам падчас Барскай канфедэрацыі. Потым быў разбіты яшчэ адзін атрад расійскіх войскаў. Аднак на гэтым поспехі М.К.Агінскага скончыліся²⁹.

Спроба са сваім войскам заняць Нясвіж і Слуцк не ўдалася. Спачатку расійскае камандаванне разгубілася. Супраць Агінскага на ўласную рызыку выступіла з Любліна войска на чале з генерал-маёрам А.В.Суворавым. 21 верасня 1771 г. яго вайсковы атрад у 1 тысячу чалавек быў ужо ў Слоніме. У Агінскага было 3 тысячы чалавек і ён знаходзіўся ў мястэчку Сталовічы Навагрудскага павета³⁰.

22-га верасня 1771 г. атрад А.В.Суворова ў 900 чалавек зрабіў марш да Сталовічаў і каля 2 гадзінаў ночы на 23-га верасня падыйшоў да ўскраіны мястэчка, разгарнуўшы свой атрад у дзве лініі. Пачаўся начны бой. Пярэдня лінія расійскага войска пад гарматным агнём прайшла ў Сталовічы па вузкай грэблі праз балота. За ёю ў мястэчка ўварвалася конніца. Бой на вуліцах мястэчка трываў каля гадзіны пакуль атрад Суворова яго не выйграў. Войска Вялікага княства Літоўскага страціла 500 чалавек забітымі, 300 палоннымі. Вораг захапіў 10 гармат, сягягі, гетманскую булаву і вайсковую касу. Сваю ваенную кампанію Міхал Казімір Агінскі прайграў. Рэшткі яго войска разышліся. А ў кастрычніку 1771 г. канфедэрацкі рух у Беларусі быў канчаткова задушаны³¹. Новыя расійскія карпусы занялі Вялікае княства Літоўскае, а прускія войскі занялі Познань і Ленчыцу. Апошнімі на тэрыторыю Польшчы ўвайшлі і аўстрыйскія войскі. Вайна барскіх канфедэратаў за сваю незалежнасць скончылася капітуляцыяй Чэнстаховы

– 18-га жніўня 1772 г³².

Барская канфедэрацыя змагалася чатыры гады. У яе шэрагах за ўвесь час было каля 150 тысяч чалавек³³, якія прадстаўлялі ўсе пласты насельніцтва Рэчы Паспалітай, але перш за ўсё шляхту, якая ў большасці падтрымлівала канфедэрацыю. У апошні перыяд дзейнасці канфедэрацыі на тэрыторыі Беларусі яе масава падтрымалі мяшчане і сяляне. Настолькі масавага руху не было ў Рэчы Паспалітай здаўна.

Параза барскіх канфедэратаў прывяла да масавых рэпрэсій з боку акупантаў. Найбольш жорстка паводзілі сябе расійскія акупанты. Тысячы канфедэратаў, 70 адсоткаў якіх складалі мяшчане і сяляне, былі сасланыя ў Сібір на катаргу³⁴. Гэта была першая масавая дэпартацыя насельніцтва іншай дзяржавы акупаванай войскамі Расійскай імперыі. Гэта быў пачатак палітыкі масавых дэпартацый, якую ў далейшым ужывалі расійскія ўлады ў дачыненні да насельніцтва Беларусі, Літвы і Польшчы. Царскія ўлады часам праяўлялі сваю “міласць” да дэпартаваных. 10-га студзеня 1773 г. быў абвешчаны “высочайше утвержденный доклад Сената” з доўгай назвай: “О непосылании в Сибирь и Оренбург на поселение Польских Конфедератов, восприявших Православную Греко-российскую веру и об оставлении их вольными людьми”. Знайшлося 12 канфедэратаў, якія прынялі праваслаўе, якіх вызвалілі ад высылкі³⁵. Праз год, 10-га студзеня 1774 г. быў абвешчаны яшчэ адзін “высочайше утвержденный доклад Сената”, паводле якога барскім канфедэратам, высланым у Сібір, якія згадзіліся ўжо там прыняць праваслаўе, дазвалялася атрымліваць сродкі на “обзаведение” у Сібіры. На радзіму іх усё роўна не пускалі³⁶.

У выніку задушэння канфедэрацкага руху, 5-га жніўня 1772 г. дыпламаты Расіі, Прусіі і Аўстрыі, пад наглядам імператрыцы Кацярыны II, падпісалі ў Пецярбургу канвенцыю аб першым падзеле тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Расія забрала сабе тэрыторыі Усходняй Беларусі і Інфлянцкае ваяводства. Прусія атрымала паўночныя тэрыторыі Польшчы, а Аўстрыя – частку паўднёвых ваяводстваў Польшчы і Галіцыю. Пад ціскам трох дзяржаў, якія пагражалі захопам яшчэ большых тэрыторый 30-га верасня 1773 г. Сойм Рэчы Паспалітай быў вымушаны ратыфікаваць трактаты з Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй, пагадзіўшыся з падзелам сваёй дзяржавы.

Трэба адзначыць, што мяжа першага падзелу з расійскага боку была вызначана Кацярынай II яшчэ за 9 год да таго, як ён адбыўся. Тады, у сувязі з цяжкай хваробай караля Аўгуста III, расійскі ўрад рыхтаваўся падтрымаць новага кандыдата на трон Рэчы Паспалітай. 6-га кастрычніка 1763 г., калі ў Пецярбургу стала вядома, што Аўгуст III памёр у Дрэздэне, адбылася нарада ў Кацярыны II. На нарадзе было вырашана патрабаваць ад кандыдата ў

каралі, якім быў вызначаны Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, выдаць “многіх тысяч” сялян, якія ўцяклі ад прыгнёту з Расіі ў ВКЛ, гарантаваць рэлігійную свабоду праваслаўным “абыватэлям” (г.зн. шляхце) і перадаць Расіі тэрыторыі да Заходняй Дзвіны, Друці і Дняпра³⁷. Такім чынам, Расія загадзя рыхтавалася да інкарпарацыі тэрыторыі Беларусі, што была ў ВКЛ, у склад сваёй імперыі.

Разам з тым Барская канфедэрацыя паказала, што ў Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім ёсць сілы, якія гатовыя да ўзброенага супраціву спробам захопу іх тэрыторый.

---

¹ Korzoń T. „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)”; T.1 Kraków, 1897, ss.161, 174,241

² Акты Виленской археографической комиссии. Т. VIII. Вильна, 1875, сс.609-624

³ Kamiński A.S. „Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795”; Lublin, 2000, ss.209-210

⁴ Zielińska Z. „Wacław Rzewuski//Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów”; Warszawa, 1995, s.347

⁵ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XVIII. СПб, 1830, с.450; Volumina Legum. Т. VII. Petersburg, 1860, s.253

⁶ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XVIII. СПб, 1830, сс.452-465; Volumina Legum. Т. VII. Petersburg, 1860, ss.260-276

⁷ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XVIII. СПб, 1830, с.461; Volumina Legum. Т. VII. Petersburg, 1860, s.270

⁸ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XVIII. СПб, 1830, с.468; Volumina Legum. Т. VII. Petersburg, 1860, s.279

⁹ Большая Советская Энциклопедия. 2-е издание. Т.4. М., 1950, с.269

¹⁰ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.I-II., Warszawa, 1936-1938

¹¹ Иваницкий С.Ф. „Польша в половине XVIII в. и возникновение Барской конфедерации//Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института”; Т.45., 1941

¹² Советская Историческая Энциклопедия. Т.2., М., 1962, Стб. 139; Казлоўскі П.Р. “Барская канфедэрацыя//Беларуская Савецкая Энцыклапедыя”; Т.П., Мінск, 1970, сс.155-156

¹³ Казлоўскі П.Р. “Барская канфедэрацыя//Энцыклапедыя гісторыі Беларусі”; Т.1., Мінск, 1993, сс.311-312

¹⁴ Грыцкевіч А.П. “Палітычнае становішча Беларусі//Гісторыя Беларускай ССР”; Т.1., Мінск, 1972, сс.399-400

¹⁵ Сагановіч Г. “Нарысы гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя”; Мінск, 2001, сс.322-324

¹⁶ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.I., Warszawa, 1936, ss.94-97

- ¹⁷ Gloger Z. "Encyklopedia staropolska ilustrowana"; T.III., Warszawa, 1978, s.76
- ¹⁸ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.I., Warszawa, 1936, ss.97-98
- ¹⁹ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.I., Warszawa, 1936, ss.102-106
- ²⁰ Соловьёв С.М. „История России с древнейших времён”; Т.27.//Соловьёв С.М. Сочинения. Книга XIV., М., 1994, с.231
- ²¹ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.I., Warszawa, 1936, ss.208-209
- ²² Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.I., Warszawa, 1936, ss.271-275
- ²³ Leśniowski S. „Poczet hetmanów polskich i litewskich. XVIII wiek”; Warszawa, 1992, ss.230-234
- ²⁴ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.II., Warszawa, 1938, s.111
- ²⁵ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.II., Warszawa, 1938, s.123
- ²⁶ Kądziała Ł. „Szymon Kossakowski//Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów”; Warszawa, 1995, s.564
- ²⁷ Kądziała Ł. „Szymon Kossakowski//Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów”; Warszawa, 1995, ss.564-565
- ²⁸ Leśniowski S. „Poczet hetmanów polskich i litewskich. XVIII wiek”; Warszawa, 1992, ss.236-237
- ²⁹ Грыцкевіч А. “Міхал Казімір Агінскі//Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Выпуск 2-гі”; Мінск, 2003, с.184
- ³⁰ Konopczyński W. „Konfederacja Barska”; T.II., Warszawa, 1938, s.136
- ³¹ Грыцкевіч А. “Міхал Казімір Агінскі//Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Выпуск 2-гі”; Мінск, 2003, сс.184-185
- ³² „Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864”; T.II., Warszawa, 1966, ss.196-197
- ³³ Kamiński A.S. „Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795”; Lublin, 2000, s.213
- ³⁴ Казлоўскі П.Р. “Барская канфедэрацыя//Энцыклапедыя гісторыі Беларусі”; Т.1., Мінск, 1993, с.312
- ³⁵ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XVIII. СПб, 1830, №13935, сс.670-699
- ³⁶ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. XVIII. СПб, 1830, №14095, сс.888-889
- ³⁷ Грыцкевіч А.П. “Рэлігійнае пытанне і знешняя палітыка царызму перад падзеламі Рэчы Паспалітай//Весці АН Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук.”; 1973, №6, с.65

Скасаванне Сталавіцкай камандорыі Мальтанскага Закона¹ ў першай палове XIX ст.

В.Пазднякоў (Мінск, Беларусь)

Створаная 20 лістапада 1610 г. Мікалаем Крыштафам Радзівілам Сіроткай Сталавіцкая камандорыя ў складзе маёнткаў Сталавічы і Пацейкі Навагрудскага ваяводства доўгі час была адзінай структурай Мальтанскага Закона ў Вялікім Княстве Літоўскім.²

Палітыка Закона актывізавалася ў Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. у сувязі з маючым адбыццям пераходам да мальтыйскіх рыцараў некаторых маёнткаў Астрожскай латыфундыі на Украіне. У 1774 г. сойм Рэчы Паспалітай даў згоду на заснаванне ў дзяржаве Вялікага прыярата Польшчы і Літвы з шасцю камандорыямі на аснове Астрожскага маёнтка, а таксама прыняў пастанову пра заснаванне ў Рэчы Паспалітай яшчэ васьмі новых родавых камандорыі. Папа рымскі Пій VI адпаведныя брэве падпісаў 16 ліпеня 1776 г. і 26 верасня 1777 г.

Адным з мальтанскіх камандораў на астрожскіх уладаннях стаў князь Казімір Нестар Сапега, генерал артылерыі ВКЛ. Яго камандорыя насіла імя св. Паўла-апостала.

З новых родавых камандорыі адну заклаў на маёнтку Кальнік у Кіеўскім ваяв. (цяпер у Вінніцкай вобл. Украіны) Казімір Канстанцін Плятэр, будучы абозны ВКЛ, троцкі кашталян і апошні падканцлер ВКЛ. Гэта адбылося яшчэ ў 1774 г., да афіцыйнага дазволу на такія структуры.

Фундатарам родавай камандорыі выступіў і яго брат, генерал-лейтэнант войска ВКЛ, пісар польны ВКЛ, а пасля кашталян троцкі Юзаф Вінцэнт Плятэр. Камандорыя была заснавана 9 ліпеня 1775 г. на маёнтку Талачын у Ашмянскім пав. З 15 тыс. золтых прыбытку 1,5 тыс. золтых павінны былі адсылацца на Мальту. Дыпламатычны прадстаўнік Закона ў Рэчы Паспалітай Міхеле Энрыка Саграмоса 7 мая 1776 г. уручыў у Талачыне абодвум братам Плятэрам камандорскія намінацыі і мальтанскія крыжы.

Яшчэ адну родавую камандорыю заклаў 11 мая 1775 г. стараста бабруйскі, вялікі абозны ВКЛ Міхал Лопат. Камандорскім маёнткам стаў Горваль у Рэчыцкім пав. Прыбыткі з маёнтка былі ацэнены ў 10 тыс. золтых, з якіх 1 тыс. золтых мела паступаць у скарб Мальтанскага Закона. Камандорыя была зацверджана на Мальце 7 мая 1776 г.

Астатнія родавыя камандорыі ў 1770-х гг. былі закладзены на польскіх

землях. Вялікі прыярат Польшчы і Літвы быў уключаны ў склад Нямецкай мовы Мальтанскага Закона, а ў 1785 г. – у склад Англа-Баварскай мовы.

У выніку другога падзелу Рэчы Паспалітай (1793 г.) маёнткі былой Астрожскай ардынацыі, якія былі асновай Вялікага прыярата Польшчы і Літвы, а таксама родавыя камандорыі Плятэраў і Лопата апынуліся ў межах Расійскай імперыі. Трэці падзел (1795 г.) увогуле паклаў канец дзяржаўнаму існаванню Рэчы Паспалітай. Гэтыя падзеі азначалі канец фактычнага існавання структур Мальтанскага Закона ў Рэчы Паспалітай, хоць Вялікі прыярат Польшчы і Літвы юрыдычна перастаў існаваць толькі ў 1797 г. Да гэтага часу Закон вёў перагаворы ў Пецяярбургу пра дазвол існавання Вялікага прыярата і родавых камандорый у межах Расійскай імперыі. Як вядома, перамовы, што вяліся паўнамоцным міністрам Мальтанскага Закона Джулія Рэнатам Літам з імператарам Паўлам I, прывялі да скасавання Вялікага прыярата Польшчы і Літвы і да заснавання Расійскага вялікага прыярата. Імператар даў згоду на працяг існавання родавых камандорый, што раней існавалі Вялікаму прыярату Польшчы і Літвы. На той час гэта былі Сталавіцкая камандорыя Людвіка Радзівіла, камандорыі К.К.Плятэра, Ю.В.Плятэра і М.Лопата.

Хутка пасля, а менавіта ў 1798 г. родавую камандорыю заклаў на маёнтку Высокае Францішак Сапега, на маёнтку Варкляны (?) у Інфлянтах – Юзаф Генрык Борх, будучы маршалак шляхты Віцебскай губ., у 1799 г. на маёнтку Вайткунішкі паблізу Вількаміра – Юзаф Дамінік Касакоўскі, у 1806 г. на маёнтку Дукора пад Мінскам – Леон Оштарп. Лёс гэтых родавых камандорый пад расійскім панаваннем яшчэ чакае даследніка, а мы пакуль засяродзімся на Сталавіцкай камандорыі.

Сталавіцкім камандорам у 1776–1809 гг. быў Людвік Мікалай Радзівіл, а пасля – яго сын Леон Радзівіл (фармальна). Чаму бацька раптам вырашыў адмовіцца ад камандорскага звання на карысць сына-немаўляці, пэўна, ужо не вырашыць. Верагодна, жадаў загадзя забяспечыць маёнтак за сваімі нашчадкамі. Дасюль невядомы дакумент, якім Л.М.Радзівіл адмовіўся ад камандорыі. Затое захаваўся аўтэнтычны дакумент нясвіжскага ардыната Дамініка Радзівіла аб прызначэнні на Сталавіцкую камандорыю Леона Радзівіла, выстаўлены ў Варшаве 2 верасня 1809 г. Цяпер ён зберагаецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску.³ Акт быў зафіксаваны ў сліцкім земскім павятовым судзе 28 верасня 1811 г.⁴ (на самім аўтэнтычным акце пазначана памылковая дата 27 верасня 1811 г.), яшчэ раз – у навагрудскім земскім павятовым судзе 23 чэрвеня 1817 г.

Немаўля, канешне, не кірвала камандорыяй. Сталавічамі па-ранейшаму загадваў Людвік Мікалай Радзівіл, і цягнулася гэта да самай яго смерці ў

1830 г. Толькі 10 снежня 1830 г. Леон Радзівіл быў юрыдычна ўведзены ва ўладанне Сталавіцкім маёнткам возным навагрудскага земскага павятовага суда. Адпаведны запіс у кнізе праколаў суда быў зроблены 13 снежня 1830 г.⁵ У дакуменце адзначана, што Сталавічы і Пацейкі перададзены “мальтанскаму камандору князю Леону Радзівілу як законнаму нашчадку, згодна правілам Літоўскага статута”.

Леон (Леў Людвігавіч, як яго называлі ў афіцыйных расійскіх паперах) Радзівіл зрабіў неблагуую вайсковую і прыдворную кар’еру. У 1825 г. яго запісалі юнкерам у лейб-гвардыі Гродзенскі гусарскі полк. У 1826 г. атрымаў чын карнета, у 1832 г. стаў флігель-ад’ютантам Яго Імператарскай Вялікасці, у 1844 г. – палкоўнікам. Нарэшце, у 1869 г. Л.Радзівіл атрымаў чын генерала ад кавалерыі з залікам у лейб-гвардыі Гродзенскі гусарскі полк. Памёр у 1885 г. На час камандорства Л.Радзівіла прыйшлося скасаванне структур Мальтанскага Закона ў Расійскай імперыі.

26 лютага (10 сакавіка) 1810 г. скарб Расійскага вялікага прыярата і яго рэзідэнцыя ў Пецяярбургу былі канфіскаваныя імянным распараджэннем імператара Аляксандра І. 20 лістапада (2 снежня) 1811 г. быў прыняты ўказ Сената, што родавыя камандорыі можна выкупіць у дзяржавы (!) шляхам унясення ў дзяржаўны скарб капіталу, суразмернага прыбыткам, што раней паступалі Закону. Калі камандоры не жадалі выкупляць камандорыі, то былі павінны выплачваць былыя адлічэнні, зразумела, на карысць дзяржавы, а не Закона. Нарэшце, 20 студзеня (1 лютага) 1817 г. імператар зацвердзіў палажэнне Камітэта міністраў, дзе адкрыта абвешчалася, што афіцыйная структура – Расійскі вялікі прыярат Мальтанскага Закона больш не існуе. Расійскім падданым забаранялася насіць знакі Закона, калі б яны атрымалі іх ад уладаў Закона. Старых знакаў забарона, трэба думаць, не датычыла.

Няпэўнасць юрыдычнага стану Сталавіцкага маёнтка цягнулася шмат гадоў. Пасля смерці нясвіжскага ардыната, пазнанскага намесніка А.Г.Радзівіла спадкаемцам Нясвіжскай ардынацыі стаў у 1833 г. яго сын Вільгельм. Працягвала працу т.зв. Радзівілаўская камісія, утвораная імператарам у 1814 г. для разбору даўгоў, што абцяжарвалі радзівілаўскія ўладанні, і для вызначэння юрыдычнага статусу гэтых маёнткаў (яе праца скончылася ў 1839 г.). Сталавічы de facto заставаліся ў Л.Радзівіла, пакуль ён не вырашыў аформіць сваё ўладанне.

Гэтаму спрыяла і адмова сыноў А.Г.Радзівіла – Вільгельма і Багуслава Фрыдэрыка ад “камандорскага права” на Сталавічы і Пацейкі. Адпаведны акт быў аформлены 10 жніўня 1833 г. і 16 (28) студзеня 1841 г. унесены ў актавую кнігу Мінскай цывільнай палаты. А 28 чэрвеня (10 ліпеня) 1841 г. паміж Леонам Радзівілам і іншымі спадкаемцамі віленскага ваяводы Міхала

Радзівіла – Міхалам, Каралем і Зыгмунтам Радзівіламі быў заключаны падзельны акт (зацверджаны пазней імператарам), згодна якому трое апошніх перадалі ўсе свае правы на маёнткі ў Расійскай імперыі Леону Радзівілу.⁶

Калі Л.Радзівіл вырашыў клапаціцца пра поўнае юрыдычнае афармленне былых камандорскіх маёнткаў за сабою? Адна пазнейшая крыніца паведамляе, што адпаведную петыцыю да імператара ён накіраваў яшчэ ў 1840 г.⁷ Упамінаецца яшчэ петыцыя ад 14 (26) лютага 1841 г.⁸ Бліжэй яна не вядомая. У Радзівілаўскім архіве ў Мінску захаваліся чарнавікі петыцый да імператара, датаваныя 3 кастрычнікам і 19 лістападам 1841 г. Па даверанасці Л.Радзівіла петыцыі падаваў тытулярны саветнік Фердынанд Віктаравіч Рымашэўскі.⁹

Аргументы Л.Радзівіла былі наступныя: ён правадзейны, фактычны ўладальнік Сталавічаў; ён старэйшы ў родзе, г.зн. сам мае права прызначаць трымальніка камандорскага маёнтка; Сталавіцкая камандорыя была чыста сямейнай справай Радзівілаў і ніякага дачынення да дзяржавы не мае; ніякіх падаткаў Мальганскаму Закону са Сталавіцкай камандорыі не ішло, значыць, яна зноў жа нічым не абавязана Расійскай дзяржаве як спадкаемцы Закона.

Справай заняўся Сенат (яго 1-е аддзяленне 3-га дэпартаменту), і пачалася канцылярская эпопея.

Для пачатку 11 (23) лютага 1842 г. Сенат звярнуўся па кансультацыі ў, здавалася, самую кампетэнтную ўстанову – Капітул расійскіх імператарскіх і царскіх ордэнаў. У адказ канцлер Капітула паведаміў, што ніякіх дакументаў пра зацвярджэнне Сталавіцкай камандорыі ў архіве Капітула няма, ян няма і канчатковых распараджэнняў дзяржаўнай улады пра тое, што трэба рабіць з фамільнымі камандорыямі пасля скасавання Мальганскага Закона ў Расіі.

Сенат робіць наступны крок па здабычы звестак: 28 красавіка (10 мая) 1842 г. да віцэ-канцлера Расійскай імперыі і міністра фінансаў былі пасланы запыты: якія даныя маюцца ў знешнепалітычнага і фінансавага ведамстваў пра Сталавіцкую камандорыю?¹⁹

Толькі 29 кастрычніка (10 лістапада) 1842 г. ад віцэ-канцлера, міністра замежных спраў графа К.В.Несельродэ быў атрыманы даўжэзны адказ, які ўтрымлівае шмат цікавых звестак з гісторыі Мальганскага Закона ў Беларусі. Дзякуючы яму мы маем інфармацыю з цяжкадаступных архіваў.

У пачатку віцэ-канцлер паведамляў, што ў расійскіх архівах звестак пас сутнасці справы амаль не адшукалася. Было знойдзена данясенне А.А.Беклешава 1797 г. пра маёнтка Мальганскага Закона Пацейкі і нейкі агляд прыбыткаў Мальганскага Закона ў Польшчы ў 1795 г., з якога вынікала, што Сталавіцкая камандорыя была абавязана плаціць штогадовую рэспонсію ў скарб Закона ў памеры 100 злотых і падлягала надзвычайным плацям;

іншыя адшуканыя паперы па сутнасці справы нічога не паведамлялі.

Міністэрства замежных спраў было вымушана звярнуцца за даведкамі пра юрыдычны статус Сталавіцкай камандоры ў архіў самога Мальтанскага Закона. Меркавалася, што архіў знаходзіўся ў распараджэнні абаранага ў 1803 г. Вялікага Магістра Джавані Батысты Тамазі ў Катаніі на Сіцыліі, таму здабыць неабходныя даведкі было даручана расійскаму пасланніку ў Неапалі – сталіцы Каралеўства Абедзвюх Сіцылій. Але аказалася, што Тамазі даўно памёр, а Законам кіраваў прызначаны папам рымскім намеснік (лейтэнант Вялікага Магістра) Шарль Кандзіда, які меў рэзідэнцыю ў Рыме; архіў жа знаходзіўся ў не ў Катаніі, а на Мальце.

Таму міністэрства замежных спраў зрабіла два новыя запыты – намесніку Кандзіду праз расійскую місію ў Рыме і брытанскаму ўраду праз пасольства ў Лондане (бо Мальта кіравалася брытанскай адміністрацыяй). Пра ўсё гэта распавёў віцэ-канцлер у данясенні ў Сенат 29 кастрычніка (10 лістапада) 1842 г.¹¹ Там жа быў прыкладзены атрыманы ад намесніка Кандзіду адказ. Ён быў несудышальным для Сената. Камандор Кандзіда, лейтэнант Вялікага Магістра Мальтанскага Закона, паведамляў 1 жніўня 1842 г. расійскаму павераману ў справах у Рыме Крыўцову на яго запыт ад 22 ліпеня, што архівы Закона засталіся на Мальце і сапраўды, як меркаваў Пецярбург, знаходзіліся ў распараджэнні брытанскай адміністрацыі. У архіве канцылярыі Закона ў Рыме (яна там знаходзілася з 1799 г.) былі знойдзены адно звесткі, што князь Л.Радзівіл лічыўся фамільным камандорам. Далей ішлі агульныя разважанні: фамільныя камандорыі санкцыяніраваліся самім Законам, яны мусілі плаціць Закону падаткі і г.д.¹²

Заставаліся спадзяванні на англічан, адносіны з якімі ў Расіі на той час былі вельмі напружанымі.

Нарэшце, 26 сакавіка (7 красавіка) 1843 г. К.В.Несельродэ накіраваў Сенату ўсё, што ўдалося сабраць у Лондане расійскім пасланнікам баронам Ф.І.Брунавым. Гэта была запіска мальтанскага кароннага адваката Андрэя Мікале ад 24 студзеня 1843 г. пра радзівілаўскую камандорыю і восем копіяў дакументаў, што яе датычылі.

Мікале палічыў патрэбным кротка выкласці гісторыю Сталавіцкай камандорыі, як ён яе разумеў, і як яе асвятлялі знойдзеныя дакументы (яны былі, канешне, нешматлікімі), а таксама паспрабаваў даць адказы на пытанні, пастаўленыя расійскім бокам.

Той перш за ўсё пытаўся, ці дазваляюць статуты Мальтанскага Закона прыватным асобам засноўваць камандорыі без дазволу Вялікага Магістра? І ў сувязі з гэтым, ці была Сталавіцкая камандорыя заснавана М.К.Радзівілам са згоды і дазволу Закона? Мікале адказваў, што паводле ўсіх статутаў,

мяркуецца, што для законнасці заснавання камандорыі неабходна пацвярджэнне і прызнанне Закона і ягонага галавы. Самы першы фундамент 1610 г. таксама быў прызнаны, гэта бачна нават з таго, на думку кароннага адваката, што ён быў запісаны ў актавыя кнігі Закона, а менавіта ў кнігу пад назвай “Учреждение достопочтенных язык Прованса”, аркуш 130, № 1 (перакласці назву кнігі ў трэці раз, на беларускую мову, мы не бярэмся – В.П.). Што стварэнне камандорыі было ўхвалена кіраўніцтвам Закона, Мікале бачыў і ў тым, што так было ўхвалена заснаванне касцёла ў Сталавіцкай камандорыі (за выняткам некаторых пунктаў фундаменту). Пра гэта сведчыў, на думку Мікале, і дазвол папы на абмен сталавіцкіх маёнткаў.

На другое пытанне расійскіх уладаў, ці ёсць у архівах дакументы пра атрыманне Мальтанскім Законом якіх-небудзь прыбыткаў са Сталавіцкай камандорыі, Мікале адказваў, што не гледзячы на яго намаганні, ніякіх дакументаў у архіве Закона адшукаць не ўдалося. Адно толькі агульнае правіла, якое існавала для ўсіх камандорыі, пераконвала Мікале, што і Сталавіцкая камандорыя павінна была плаціць Закону звычайныя падаткі.

Далей каронны адвакат выклаў свае агульныя разважанні з экскурсамі пра сістэму падаткаў у Законе і асобна адзначыў, што калі ў 1776 г. Вялікі Магістр зацвярджаў на камандорыю Л.А.Радзівіла, то ўсклаў на яго абавязак плаціць Закону 10 % рэспонсіі, вакацыйныя і пахавальныя пошліны. З дакументаў вынікае, што 10-працэнтная пошліна была ўскладзена Радай на радзівілаўскую камандорыю ў 1775 г., а да таго плаціліся толькі звычайныя падаткі, як гэта вынікае з булы пра зацвярджэнне на камандорыю Г.А.Любамірскага ў 1670 г.

Трэцяе пытанне расійскіх уладаў гучала так: ці меў права радзівілаўскі камандор карыстацца даходамі з камандорыі, бо згодна з фундаментам яна аддавалася Закону? Мікале адказаў таксама ў агульным плане: калі камандор прызначаны і зацверджаны ў адпаведнасці з патрэбнымі актамі, то ён мае права карыстацца прыбыткамі з маёнткаў, за выняткам падаткаў на карысць Закона. А калі камандор не атрымаў “кананічнага прызначэння”, то, зразумела, такіх правоў не меў.

Самым важным для расійскіх уладаў было апошняе пытанне: ці можа такая камандорыя (з якой выплачваюцца або не выплачваюцца сумы Закону) пераўтворацца ў прыватнае фамільнае ўладанне без папярэдняга выкупу? Гэтае пытанне не выклікала ў Мікале цяжкасцей. Ён лічыў, што маёнткі, аднойчы дараваныя закону, робяцца яго неад’емнай уласнасцю. Паводле статутаў не толькі ніколі не дапускалася, каб такая ўласнасць была пераўтворана ў прыватную фамільную, але нават у іх нічога не сказана пра права выкупу.

Апошні адказ, канешне, не мог задаволіць расійскія ўлады, бо Мальтанскі Закон у імперыі быў скасаваны, а яго маёнткі падлягалі менавіта выкупу з боку былых уладальнікаў. А як сума выкупу залежала ад велічыні падаткаў у касу Закона, то была патрэба ўстанавіць гэту велічыню са Сталавіцкай камандорыі (калі падаткі, зразумела, выплачваліся).

Не дамогшыся патрэбных звестак з Мальты, Сенат не атрымаў іх і з расійскага міністэрства фінансаў. Запыт быў пасланы яшчэ 28 красавіка (10 мая) 1841 г., а адказ атрыманы 20 студзеня (1 лютага) 1842 г. Былі зроблены пошукі патрэбных звестак у справах Дэпартаменту дзяржаўнага казначэйства і Дэпартаменту розных подацей і збораў, але нічога адшукана не было. Міністэрства фінансаў у сваю чаргу запытала мінскую і гродзенскую казённую палату, якія, уласна, і павінны былі адказваць за фінансавы бок уладкавання былых маёнткаў Мальтанскага Закона. Мінская данесла, што ніякіх грашовых сум ад Радзівілаў у якасці выкупу за Сталавіцкую камандорыю не атрымлівала, як і рэспонсіі (падаткі); як вынікае з генеральных справаздач з 1793 па 1810 г. ніякіх паступленняў з гэтага маёнтка ў скарб не было.¹³

Нарэшце, 31 жніўня (12 верасня) 1843 г. Сенат звярнуўся і да архіва Вялікага расійска-каталіцкага прыярата Мальтанскага Закона, што зберагаўся ў імперыі, у Пажскім Яго Імператарскай Вялікасці корпусе. У адказе 5 (17) верасня 1843 г. паведамлялася, што ў архіве была знойдзена сярод іншых папер, дзе прыгадвалася Сталавіцкая камандорыя, ведамасць пра сталья і акалічнасныя даходы Вялікага прыярата Расійскага за 1789 г. Там, між іншым, значылася рэспонсія са Сталавіцкай камандорыі – 25 рублёў.

Адшукалася і ведамасць нядоімак па 31 снежня 1796 г. з такім запісам: “Нядоімкі з фамільных камандорый у Польшчы Расійскай. Князь Радзівіл за Сталавічы – 1200 польскіх злотых”. Была знойдзена і ведамасць пра касу агульнага казначэйства Расійскага вялікага прыярата, у якую былі ўключаны і нядоімкі з былога Вялікага прыярата Польскага па 30 красавіка 1798 г. Там быў запіс: “Прыход 1796 года верасня 6 ад віленскага ваяводы князя Міхала Радзівіла ў лік рэспонсій са Сталавіцкай камандорыі, якой валодае яго сын князь Людовік, 66 чырвоных 12 грошаў, або 267 рублёў”.¹⁴

Гэтак было даведзена, што нейкія падаткі (выпадковыя) са Сталавічаў ішлі ў касу расійскай галіны Закона. У мальтанскую касу Закона таксама ішлі нейкія сумы. У згаданым ніжэй указе Сената 1845 г. адзначана, што са Сталавічаў ішло рэспонсіі 100 злотых (крыніца гэтых звестак не паказана).¹⁵ Значыць, Радзівілы павінны былі выкупіць Сталавічы з дзяржаўнага скарбу. Справа была вырашана менавіта так, нягледзячы нават на пэўную блізкасць Л.Радзівіла да асобы імператара.

2 (14) жніўня 1845 г. на агульным зборы першых трох дэпартаментай Сенаата быў прыняты ўказ № 8521, адрасаваны палаце цывільнага суда Віленскай губерні. Было заяўлена, што пасля скасавання ў імперыі Мальтанскага Закона рэспонсія са Сталавічаў і Пацейка ператварылася ў дзяржаўную подаць, якую былы камандор вінен уносіць у дзяржаўны скарб. Каб былія маёнткі Закона перайшлі ў поўную прыватную ўласнасць, прэтэндэнт павінен унесці ў скарб выкупны капітал. Увогуле Сенаат пастанавіў: 1) Сталавічы і Пацейкі не могуць быць прызнанымі маярацкімі маёнткамі; 2) правы Л.Радзівіла на гэтыя маёнткі павінны быць разгледжаны ў судовым парадку з выклікам усіх магчымых прэтэндэнтаў. Гэтым павінна заняцца віленская палата цывільнага суда, а пра вынікі паведаміць Сенаату.¹⁶

Віленская палата цывільнага суда 15 (27) верасня 1845 г. спуціла адпаведнае распараджэнне ў ніжэйшую інстанцыю – мінскую палату цывільнага суда¹⁷ (у той час Мінская губ. уваходзіла ў Віленскае генерал-губернатарства). Там было вырашана, каб слупкі земскі суд абавязаў Л.Радзівіла падпіскай у гадавы тэрмін падаць прашэнне ў гэтую палату на права вотчыннага валодання Сталавічамі і Пацейкамі з адпаведнымі паперамі, а таксама ўнесці 18 руб. 4 кап. для надрукавання ў “Варшаўскай газеце” і “Віленскім весніку” аб’яў пра выклік у суд іншых магчымых прэтэндэнтаў на маёнткі. Гэтае рашэнне 31 снежня 1845 г. (12 студзеня 1846 г.) было адпраўлена ў слупкі земскі суд. Адпаведны ўказ Сенаата быў уручаны паверанаму Л.Радзівіла – Рамуальду Максімовічу 29 студзеня (10 лютага) 1846 г.¹⁸

Але справа чамусьці замарудзілася. Сенаат 12 (24) сакавіка 1847 г. выдаў указ № 2516 мінскай палаце цывільнага суда, каб тая пацвердзіла, што папярэдні ўказ выкананы.¹⁹ Мінская палата 24 ліпеня (5 жніўня) 1847 г. заслухала гэты новы сенацкі ўказ.²⁰

Між тым у “Віленскім весніку” № 90 ад 10 (22) верасня 1847 г. была надрукавана абвестка: “Ад мінскай палаты цывільнага суда, на падставе артыкула 2478 тома 10 Збору законаў цывільных (1842) выклікаюцца ў палату ў вызначаны законам тэрмін асобы, якія могуць прад’явіць свае правы да “вотчыństwa камандорственных” маёнткаў князя Льва Радзівіла: Сталавічы і Пацейкі. Жніўня 27 дня 1847 года. На пасадзе столаначальніка Пакрашынскі”. Правы на Сталавічы і Пацейкі маглі высунуць прадстаўнікі так званай прускай галіны Радзівілаў, дзеці былога пазнанскага намесніка і нясьвіжскага ардыната Антонія Генрыка Радзівіла, унукі Міхала Гераніма Радзівіла (стрыечныя браты і сёстры Леона Радзівіла). Аднак тыя, а менавіта Фрыдрых Вільгельм Павел Мікалай, Фрыдэрыка Луіза Марта Лізавета, Фрыдрых Вільгельм Людвіг Багуслаў, Луіза Вільгельміна Ванда, а таксама

ўдава Антонія Генрыка Радзівіла пруская прынцэса Луіза з Гогенцолернаў яшчэ ў 1833 г. адракліся ад прэтэнзій на спадчыну пасля дзеда як у Каралеўстве Польскім, так і па-за яго межамі. Адпаведны акт 9 верасня 1833 г. быў унесены ў цывільны трыбунал Мазавецкага ваяводства ў Варшаве. 16 (28) студзеня 1841 г. гэты дакумент быў унесены ў актавую кнігу цывільнай палаты Мінскай губерні.²¹

Тагачасны нясвіжскі ардынат Фрыдрых Вільгельм Павел Мікалай Радзівіл быў генералам на прускай службе і не выказаў жадання вярнуцца да справы па спадчыне. Не жадаў гэтага і яго брат Багуслаў, як пра гэта сведчыў ліст генерала ў мінскі суд з Берліна ад 23 снежня 1847 г.²²

Справа пра “вотчынства” ішла даволі марудна, 8 (20) чэрвеня 1849 г. у мінскай палаце цывільнага суда адбыўся яе разгляд. Ніхто з боку так і не высунуў сваіх прэтэнзій на Сталавічы і Пацейкі. На пасяджэнні быў прыгаданы акт 1833 г. нашчадкаў пазнанскага намесніка А.Г.Радзівіла, паводле якога яны, на думку суда, адступіліся ад “камандорскага права” на Сталавічы і Пацейкі. На пасяджэнні быў яшчэ прыгаданы раздзельны акт ад 28 чэрвеня (10 ліпеня) 1841 г. паміж Леонам Радзівілам і іншымі спадкаемцамі віленскага ваяводы Міхала Радзівіла – Міхалам, Каралем і Зыгмундам Радзівіламі, згодна з якім яны перадалі ўсе свае правы на маёнткі ў Расійскай імперыі Леону Радзівілу.²³

Як іншых прэтэндэнтаў на Сталавічы і Пацейкі не было, на падставе артыкулаў 1027 і 1028 тома 10 Збору цывільных законаў 8 (20) чэрвеня 1849 г. палата прызнала правы Л.Радзівіла на гэтыя маёнткі з умовай, што калі на працягу 10 гадоў ніхто на іх прэтэндаваць не будзе, то Л.Радзівіл атрымае права іх выкупіць у сваю поўную ўласнасць. Падпісанне адпаведнага пратакола было прызначана на 30 чэрвеня (12 ліпеня) 1849 г., для вырабу пяці экзэмпляраў паведамлення пра гэта і яго публікацыю ў прэсе з Л.Радзівіла было спагнана 11 руб. 45 кап.²⁴

Аб’явы з’явіліся ў “Сенацкіх ведамасцях” абедзвюх сталіц, “Віленскім весніку”, “Варшаўскіх судовых аб’явах”. На працягу 10 гадоў ніхто спрэчкі не абвясціў. Л.Радзівіл прадставіў выкупны плацеж у мінскую цывільную палату, і 19 лютага (2 сакавіка) 1862 г. яна абвясціла маёнткі Сталавічы і Пацейкі прызнанымі ў поўнай выключнай уласнасці Леона Радзівіла.²⁵

Сталавіцкая “камандорская” эпопея нарэшце скончылася.

---

¹ Мальтанскі Закон - Мальтыйскі Ордэн (аўт.)

² Падзякоў В. Радзівіл Сіротка і ўстанаўленне сувязей з Мальтыйскім ордэнам /

/ Беларусіка=Albaruthenica. 15. На шляхах да ўзаемаразумення. Мінск, 2000. С. 172-177.

³ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1950, а. 152.

⁴ НГАБ, ф. 637, воп. 1, адз. зах. 85, а. 821—821 адв. (Актавая кніга случкага земскага павятовага суда).

⁵ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 156—157 адв.

⁶ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 39—39 адв. (“Копия журнальной резолюции Минской Палаты Гражданского Суда 8 июня 1849 года состоявшейся”).

⁷ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 166 адв.

⁸ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 17. (“Копия указа Сената общего собрания 1-х трех Департаментов от 2 Августа 1845 г. за № 8521 – Виленской Палате гражданского суда даного”).

⁹ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 133—138, 142—155.

¹⁰ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 168 адв.

¹¹ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 42—48 адв.

¹² НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 47—47 адв.

¹³ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 79—80 адв.

¹⁴ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 82—84 адв.

¹⁵ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, а. 16.

¹⁶ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, а. 16—17 адв.

¹⁷ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 15—16.

¹⁸ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 22.

¹⁹ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 25—27.

²⁰ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, а. 21—21 адв.

²¹ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, а. 18—21.

²² НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, а. 28.

²³ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 39—39 адв.

²⁴ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1548, а. 38—41 адв.

²⁵ НГАБ, ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1261, а. 21—21 адв.

Секвестр і канфіскацыя зямельнай уласнасці ліцвінска-польскай шляхты – прыхільнікаў Напалеона ў Гродзенскай губерні

Вячаслаў Швэд (Гродна, Беларусь)

Гэты артыкул складаецца з дзвюх частак, лагічна звязаных паміж сабой. У першай частцы расказваецца аб удзеле ліцвінска-польскай шляхты Гродзенскай губерні ў барацьбе Напалеона супраць Расійскай імперыі. Другая частка прысвечана барацьбе расійскай улады супраць гэтай патрыятычнай шляхты.

У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай з палітычнай карты Еўропы знікла Вялікае княства Літоўскае. Ліцвіны прымусова апынуліся ў краіне, якую Ф.Энгельс назваў “апошнім аплотам агульнаеўрапейскай рэакцыі”, а У.Ленін – “турмой народаў”¹.

Загінулі дзве дзяржавы, складаючыя канфедэрацыю “ад мора да мора”, але не загінулі народы гэтых краін – палякі і ліцвіны. У вельмі папулярнай з 1797 г. песні польскіх легіёнаў у Італіі “Мазурка Дамброўскага” (аўтар Ю. Выбіцкі, музыка народная; з 1926–афіцыйны гімн “Яшчэ Польшка не загінула») ёсць такія словы (пераклад аўтара):

Яшчэ Польшча не загінула,
Пакуль мы жывем.
Што чужая моц вырвала,
Шабляй адаб’ем.

Мэтай польскага нацыянальнага руху, у якім удзельнічалі і ліцвіны, было адраджэнне Рэчы Паспалітай у межах да першага падзелу ў 1772 г. Аўтары брашуры “Ці могуць палякі дабіцца незалежнасці?”, Ю. Паўлікоўскі, К. Князевіч, А. – Т. Касцюшка пісалі: “ Мы павінны разглядаць Польшчу ўвесь час у яе першапачатковых межах, бо дабрадзейны грамадзянін ніколі не павінен забываць, што падзел быў несправядліваю справай, таму трэба заўсёды спадзявацца, што гэтыя скупыя ваўкі (як назваў Мірабо манархаў, якія падзялілі Польшчу) не ўтрымаюць у сваіх пашчах захопленай здабычы... Няўжо мы думаем, што ў землях, захопленых аўстрыйскімі і расійскімі манархамі, няма польскіх сэрцаў, няма шляхетных душаў, якія любілі бы вольнасць і шчасце сваіх сабраццяў”².

Яны несумненна былі, бо большасць ліцвінаў марыла аб адраджэнні ВКЛ у складзе ўзваскрэсшай Рэчы Паспалітай, аб рэстаўрацыі уніі Польшчы

і Літвы. Падаўленне паўстання 1794 г., якое закончылася штурмам прадмесця Варшавы (забіта 13 340, патанула ў Вісле падчас пераправы 8 тыс., трапіла ў палон 10 тыс. чалавек), вызвала ў палякаў і ліцвінаў нянавісьць да Расіі і жаданне адпомсціць заваёўніку іх агульнай дзяржавы³. Польскі даследчык Ф.Канечны ў кніжцы “Касцюшка” па гэтаму поваду пісаў: “Перамога такая, як Суворова, надзвычай апладняе зямлю... але чым? Гэта пасеў абражанага пачуцця чалавечай годнасці; ад такога пасеву мусіць паўстаць заклік аб помсце да нябёс, не перастаючы, пакуль не дачакаецца плоду і выканання пакарання, адпаведнага подласці злачынства. Хто спазняецца з помстаю за такія жакі, як разня Прагі, той спакушае Бога; а хто да такога злачынства дадае яшчэ новыя, нараджае барацьбу не дзяржавы з дзяржаваю, народа з народам, а барацьбу добра са злом на зямлі...”⁴.

Гродзенскі губернатар В.С.Ланскі, асноўваючыся на сваіх назіраннях і рапартах мясцовай улады, напісаў у лютым 1807 г. аб палітычным становішчы ў Літоўскай губерні наступнае: “... азнаёміўшыся з мясцовым настроем, нельга не заўважыць усяляк хаваную схільнасць да перамены; мэтаю яе ёсць адна летуценная вольнасць, жаданне, не сцёртае яшчэ з памяці народнай былое праўленне, якога цэлая сістэма, заснавана на гэтай вольнасці... Веданне маё вобраза думак тутэйшых, без сумнення ўпэўніваюць мяне, што бяздзейнасць, падтрыманая спакушэннямі непрыяцеля вядомымі прахламацьямі, за мяжой распаўсюджанымі, мацнейшы на большую частку жыхароў гэтага краю, у ім агонь крыецца пад попелам, мае ўплыў, чым благодзенства, якімі цешуцца яны пад скіпетрам Расіі”⁵.

Літва чакала Напалеона. Вайна супраць Расійскай імперыі ў пэўным сэнсе была для палякаў і ліцвінаў Айчынай – толькі пагром Расіі мог вызваліць іх Радзімы і аднавіць Рэч Паспалітую. Пра гэта цудоўна напісаў ліцвін А.Міцкевіч у “Пане Тадэвушы”:

«...Калі камета

З явілася, народ чакаў: што ж будзе –

Сканчэнне свету ці, пры нейкім цудзе,

Здзяйсненне заповітнай мары – воля?»

І не проста чакала. Яшчэ да 1812 г. : ”...хлапцы ўначы знікалі з двароў, засценкаў. Лесам, балатамі... (ішлі да) легіянераў “Ксенства Варшаўскага”. Міцкевіч, нават, называе некалькі прозвішчаў тых, хто “перасёк Нёмана глыбіні”: два Межаеўскія, Абуховіч, Гарэцкі, Абалеўскі, Пац, Яновіч, Ражыцкі, Бернатовічы, Губіч, Купець, Гедымін⁶. Польскі гісторык Г.Масцыцкі пісаў, што за некалькі гадоў перад Панама Тадэвушам прабіраліся ліцвіны да легіёнаў Дамброўскага. Неўміручай славаю пакрылі сябе ў баях ад Апенінаў да Сан Дамінга ліцвіны Рымкевіч і Казімір Малахоўскі⁷. Расійскія

ўлады не былі ў стане шчыльна перакрыць мяжу. Брэсцкі гараднічы Логін Панцэрбітар 12 кастрычніка 1810 г. дакладваў гродзенскаму губернатару В.С.Ланскому аб тым, што “зносiны спыніць не магчыма... бо мытныя служачыя ... амаль усе польскай нацыі і спрыяльная спружына злоўжывання”. Ён параіў замяніць усіх палякаў рускімі мытнікамі, на вернасць якіх можна будзе спадзявацца⁸. У 1812 г. 14-гадовы Міцкевіч спрабаваў запісацца ў войска, але яму адмовілі. А ён так чакаў гэтую вясну 1812 г., “цяжарную надзей, што ўжо блізка мэта”.

Чаму з Напалеонам звязвалі свае надзеі ліцвіны і палякі? Бо справа Напалеона была для іх справай чалавечай вольнасці. У 1849 г. той жа Міцкевіч напіша: “Што ж значыць гэтае імя? Яно азначае тры асновы, якім народ дзвіўся ў асобе Напалеона: веру ў вялікі народ; веру ў прынцыпы, якія ён абвясціў; веру ў перамогу гэтых прынцыпаў; адзінства слова і справы; кароткае слова і далёка грукаючы подзвіг”⁹. Напалеон быў для Міцкевіча і яго пакалення ліцвінаў носьбітам сацыяльнага і нацыянальна-палітычнага вызвалення. А Напалеон усяляк падаграваў гэтыя настроі і спадзяванні. 22 чэрвеня 1812 г. французскім войскам перад пераходам праз Нёман і ўварваннем на тэрыторыю былога ВКЛ зачыталі загад Напалеона, у якім ён хацеў падкрэсліць, што вядзе вайну дзеля аднаўлення Польшчы ў межах 1772 года: “Салдаты! Другая польская вайна пачалася. Першая закончылася ў Фрыдландзе і ў Тыльзіце... Пойдзем жа наперад, прыойдзем Нёман, унясем вайну ў яе (Расіі – В.Ш.) межы. Другая польская вайна будзе для французскай зброі такой жа слаўтай, як і першая”¹⁰.

За волю, абяцаную Напалеонам ліцвінам, трэба было заплаціць. Дваццаць пятага ліпеня Ваенны камітэт Камісіі Часовага Урада ВКЛ прыняў пастанову аб наборы з 5 па 30 жніўня 1812 г. (пазней гэты тэрмін быў працягнуты да 15 верасня, нарэшце да 10 кастрычніка) на шасцігадовую службу ў пяхоце 10 тысяч кантаністаў (рэкрутаў) з мужчын 17 – 34 гадоў. Набор у ВКЛ праходзіў марудна, але ў Гродзенскім дэпартаменце справа ішла найбольш паспяхова – да канца вайны тут сабралі 2495 кантаністаў¹¹. Яны папалі ў 20-ы і 21-ы пяхотныя палкі. 20 полк (цэнтр фармавання – Слонім, камандзір – барон Адам Бішпінг) складаўся з жыхароў Ваўкавыскага, Гродзенскага, Лідскага, Навагрудскага, Пінскага, Пружанскага, Слонімскага дыстрыктаў. 21 пяхотны полк (Беласток, Караль Пшэздзецкі, пазней Антоні Гелгуд) фарміраваўся з кантаністаў Беластоцкага, Бельскага, Брэсцкага, Драгічанскага, Кобрынскага і Сакольскага дыстрыктаў¹².

13 жніўня 1812 г. з’явілася пастанова Ваеннага камітэта аб наборы чатырох тысяч чалавек на шасцігадовую службу ў кавалерыі. У тэрмін з 15

па 25 жніўня (потым ён быў працягнуты да 10 кастрычніка) з кожных 75 сельскіх і гарадскіх дымаў пастаўляўся адзін вершнік ва ўзросце ад 18 да 36 гадоў з канём. Такім чынам, на Гродзенскі дэпартамент прыпадала 1 228 чал. Сабралі 1 103 рэкрута, з якіх склалі 19-ы і 20-ы ўланскія палкі¹³. 19-ы ўланскі полк (Навагрудак, Канстанцін Раецкі) фарміраваўся з кантаністаў Ашмянскага, Ваўкавыскага, Гродзенскага, Ковенскага, Лідскага, Навагрудскага, Слонімскага, Троцкага дыстрыктаў. Фарміраваннем палка займаўся капітан Ксаверы Рымша, маёрам быў прызначаны Напалеонам Камінскі, шэфамі эскадронаў капітаны – Раствароўскі і Падканскі. 20-ы ўланскі полк (Пінск, Ксаверы Абуховіч) складаўся з кантаністаў Беластоцкага, Бельскага, Брэсцкага, Драгічынскага, Кобрынскага, Пінскага, Пружанскага, Сакольскага дыстрыктаў¹⁴.

Асобныя магнаты стваралі вайсковыя фарміраванні за ўласны кошт. У мястэчку Жалудок Лідскага павета ў верасні-кастрычніку 1812 г. Рудольф Тызенгаўз ствараў конна-артылерыйскую роту. Яна налічвала 124 чал. і 131 кани і павінна была атрымаць на сваё ўзбраенне 12 гармат¹⁵. 24 жніўня Ваенны камітэт вырашыў арганізаваць шэсць егерскіх (стралецкіх) батальёнаў з 2/3 гаёвых, стральцоў, палясоўшчыкаў, па шэсць рот у кожным. У Гродзенскім дэпартаменце фарміраваўся чацвёрты батальён на чале з маёрам Курчэўскім, але да снежня 1812 г. завяршыць арганізацыю не паспелі – колькасць стральцоў дасягнула толькі 212 чал.¹⁶ Першага ліпеня 1812 г. Камісія Часовага ўраду абвясціла аб стварэнні Народнай гвардыі ў дэпартаменцкіх цэнтрах і ў населеных пунктах, якія маюць магдэбургскае права. У Гродзенскім дэпартаменце з 9 населеных пунктаў, якія маглі арганізаваць атрады, ёсць звесткі аб народных гвардзейцах у Гродне (236 чал.) і Слоніме (54 чал.) [6, с.436, 438]. Асобым дэкрэтам ад 5 ліпеня Напалеон даручыў стварыць Імператарскую Літоўскую гвардыю колькасцю 1 000 чал. Арганізатарам яе быў генерал Ян Канопа – ураджэнец Сколдыч пад Слонімам. Да шляхты Гродзенскага дэпартаменту была апублікавана пракламацыя. Удалося сабраць усяго каля 504 чал.¹⁷ Дэкрэтам ад 1 ліпеня 1812 г. Напалеон загадаў стварыць жандармерыю для паліцэйскай службы, аказання ўзброенай дапамогі адміністрацыйнай і грамадскай уладзе, грамадзянам. У Гродзенскім дэпартаменце сабралі 856 жандараў на чале з князем Міхалам Радзівілам, але на службе было 57 чал., астатнія заставаліся дома¹⁸.

Такім чынам, па Гродзенскай губ. на баку Напалеона ваявала не менш як 5584 чал. Усім ім прыйшлося заплаціць за сваю любоў да Айчыны і за жаданне яе адраджэння.

2. Валоданне зямлёй у даследуемы час было галоўнай, а можа быць,

адзінай асновай незалежнасці. “...Зямля ёсць глеба, фундамент, моц нацыі, маці яе давольства, карміліца яе дзяцей...”, – слухна пісаў невядомы аўтар артыкула “Газетные толки о землевладении в Западной России”. Ён лічыў: “Пакуль землі рускія будуць у руках палякаў, пакуль спавядальнікі “Польскага катэхізіса” будуць падвяргацца перыядычнай небяспецы паўстання з аднаго і ўтаймавання яе з другога боку, – мы не будзем мець магчымасці развіваць у Заходняй Расіі канчаткова нашыя прагрэсіўныя і палітыка-эканамічныя ўстановы... Мы ўпэўнены ўсім былым і сучасным, што пакуль землі нашы будуць у чужых руках, нашы правы на валоданне Заходнім краем Расіі будуць толькі моцныя de jure, а не de facto, яны не будуць мець пад сабою глебы і на баку прышэльцаў або рэнегатаў будзе сіла натуральная – матэрыяльная»¹⁹.

Таму расійскі ўрад хацеў пазбавіць шляхту гэтай асновы, а да таго ж перадаць рускім гаспадарам, каб тыя самыя стварылі сабе базу русіфікацыі беларускага насельніцтва. Вось што пісаў цару ў 1841 г. Ф.Міркавіч, праслужыўшы адзін год віленскім генерал-губернатарам і прапанаваўшы прадаць рускім дваранам 840 маёнткаў: “Толькі тады стане ўтварацца ў цэлым краі сетка наглядальнікаў, якія зрабілі бы дарэчнымі ўсялякую канспірацыю ў зародку, толькі тады ўзмоцніцца наша праваслаўная вера і родная мова, а таксама адшукаем пэўнасць, за дваццаць пяць год польская народнасць загіне безпаваротна”²⁰.

Існавалі два шляхі пазбаўлення шляхты зямельнай апоры “польскай прапаганды»: канфіскацыя і секвестр. Канфіскацыя – гэта перадача маёнтка ў казну па рашэнні Адміністрацыйнай рады ці суда. Былы гаспадар маёнтка падвяргаўся цывільнай смерці – забароне набываць зямельную ўласнасць, арэндаваць, не мог выступаць як бок ці сведка ў працэсе, яго сям’я магла лічыць яго памёршым і не пакінуўшым тэстамента. Секвестр – здача маёнтка прыгаворанага гаспадара на часовае кіраванне казне, якое магло завяршыцца або канфіскацыяй, або вяртаннем уладальніку²¹.

Механізм канфіскацыі і секвестра пачаў працаваць пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай, калі Кацярына II указам ад 16.08.1772 г. папярэдзіла землеўладальнікаў, што маёнткі застануцца пры іх толькі пры ўмове прысягі на падданства Расійскай імперыі. Незвычайнай была раздача зямлі на тэрыторыі другога падзелу Рэчы Паспалітай, бо спіс тых, хто атрымае яе быў абвешчаны яшчэ да зацвярджэння трактатаў на Гродзенскім сейме 1793 г. 19 красавіка 1795 г. Кацярына II дала распараджэнне генерал-губернатару Ц.І.Туталміну ўзяць у секвестр маёнткі касцюшкаўскіх паўстанцаў. Указам 3(14).05.1795 г. загадана Туталміну забраць у казну маёнткі ўсіх удзельнікаў паўстання, а таксама тых гаспадароў, якія адсутнічалі на момант зацвярджэння іх праў на валоданне маёнткамі²².

У перыяд Напалеонаўскіх войн адбылася чарговая хваля пазбаўлення шляхты зямлі. Па указу ад 24.08.1809 г. яна неадкладна канфіскавалася ў тых дваран памежных тэрыторый, якія “адважыліся на самавольную адлучку ці былі заўважаны ў падгаворванні, а яшчэ болей у дастаўленні якіх-небудзь сродкаў да ўзбраення”. Указам ад 5.10.1809 г. секвестраваліся маёнткі бацькоў, якія не былі раздзелены ад дзяцей, выехаўшых без ведама ўрада за мяжу, а пасля смерці бацькоў, тая частка, якая па спадчыне адыходзіла такім дзецям, канфіскавалася ў казну. Указам ад 17.12.1809 г. быў прызначаны шасцімесячны тэрмін для вяртання тых, хто самавольна ад’ехаў за мяжу; пасля з імі паступалі адпаведна двух вышэйназваных указаў. Маёмасць маці і пасаг жонкі не падвяргаліся канфіскацыі ў тым выпадку, калі гэта было пацверджана дакументамі, датаванымі да аўстрыйскай вайны 1809 г.²³

У Літоўска-Гродзенскай губ. па указу 5.10.1809 г. былі канфіскаваны маёнткі 50 чалавек. Па паведах гэта выглядае наступным чынам: з Гродзенскага, Ваўкавыскага, Навагрудскага – па 7 чал., Лідскага – 19 чал., Слонімскага – 9 чал., Кобрынскага – 1 чал. Па рэвізіі 1811 г. у гэтых канфіскаваных маёнтках была 1 151 муж. душа. Згодна “Именного списка лиц, выбывших из Гродненской губернии за границу, которых имена законфискованые” мы можам назваць прозвішчы некаторых памешчыкаў, якія пазбавіліся зямлі. З Гродзенскага павета ўспомнім чатырох асоб з ваколіцы Абухавічы – Мацвей і Пётр Абуховічы, Стэфан і Юры Пархоўскія. З Лідскага павета збеглі за мяжу браты Іван і Ануфры Шукевічы, Леонард і Фелікс Лясковічы, Ваврын Путкамер. З Навагрудскага павета знаходзім знаёмыя прозвішчы – граф Ксаверы Несялоўскі, Феліцыян Верашчка. Са Слонімскага павета пайшлі ў польскія легіёны браты Тадэвуш і Фелікс Ельскія, Ігнаці Юндзіл, Антоні Быхавец. З Ваўкавыскага павета збеглі за мяжу – Адам Бішпінг, браты Юзэф і Ігнаці Аскеркі, а з Кобрынскага – Ян Ажэшка²⁴.

У канцы франка-расійскай вайны 1812 г., 12 (24) снежня, Аляксандр І выдаў маніфест, у якім дараваў ліцвінам удзел у вайне на баку французаў, але папярэджваў тых, хто не вернецца на працягу двух месяцаў дадому і застанецца “в службе наших неприятелей” і “продолжая и после прощения пребывать в том же преступлении, таковых, яко совершенных отступников, Россия не примет уже в свои недра, и все имущества их будут конфискованы”²⁵. 24 кастрычніка (5 лістапада) 1813 г. быў прыняты царскі ўказ аб “Правилах для канфискации и управления имений отлучившихся самовольно за границу и невозвратившихся в определённый срок прежде бывших Польских областей жителей”. Згодна з гэтымі Правиламі канфіскацыяй павінны былі займацца Камісіі для продажу казённых маёнткаў. Яны складалі спісы памешчыкаў,

землі якіх канфіскаваліся; рассылалі іх па земскім і гарадскім паліцыям, ва ўсе прысутныя месцы, а таксама ў іншыя камісіі і губернатарам, бо некаторыя памешчыкі мелі маёмасць у розных губернях; распаўсюджвалі спісы па гарадах і мястэчках у гандлёвыя дні; супрацоўнічалі з мясцовай казённой палатай. Да вырашэння справы аб канфіскацыі адказнасць за маёнтак неслі гарадская ці земская паліцыі. Сам працэс пераходу канфіскаванай зямлі ў казну адбываўся наступным чынам. З казённой палаты або з губернскіх чыноўнікаў разам з паліцэйскім пасылаўся ў маёнтак прадстаўнік. Яны абвяшчалі сялянам, якіх збіралі па вёсках, што з гэтага часу яны адыходзяць да кароннага ведамства і атрымоўваюць апеку як і іншыя казённыя сяляне. На першы час трэба было выконваць усе былыя абавязкі. Ад упраўляючага маёнткам патрабавалі спіс маёмасці, якая знаходзіцца ў дамах, заводах, эканоміі і інш. Наяўныя грошы адбіраліся ў павятовыя казначэйствы. Упраўляючы або эканом павінны былі даць звесткі аб грашовых цяжбах з іншымі ўласнікамі.

Камісія не павінна была задавальвацца толькі звесткамі ўпраўляючых, а правесці дазнанне ў сялян, земскай паліцыі, арандатараў і іншых людзей. Прадстаўнік адбіраў усе паперы, якія знаходзілі ў маёнтку, інвентары, вопісы і аддаваў Камісіі. Чыноўнікі павінны былі зрабіць улік наяўнасці сялян па апошняй рэвізіі і скласці спісы тых, хто адсутнічае для пошуку збеглых. У Камісію даносіліся звесткі і аб усіх вольных людзях маёнтка. Уся маёмасць здавалася ў Камісію па вопісу, які падпісвалі здаваўшыя яе і прыняўшыя.

Губернская камісія прызначала над канфіскаваным маёнткам кіраванне “сколь возможно проще и выгоднее для казны”. Часова іх маглі перадаць у адміністрацыю “благонадзейным дворянам”. Потым часцей за ўсё іх здавалі ў арэнду на тэрмін ад 3 да 6 год. Пры гэтым эканоміі дзяліліся на фальваркі і кожны здаваўся ў арэнду асобна. Гэта павялічвала колькасць арандатараў, суму арэнднай аплаты. П.Вяземскі ў 1818 г. ўбачыў і запісаў: “У Літве страшна гаруюць сяляне. Мікалай Мікалаевіч (Навасільцаў – В.Ш.) можа даць цудоўны прыклад, як прымаць казённыя арэнды: на іх глядзяць як на лімон, які трапіў да вас на мінуту ў рукі – усякі стараецца выціснуць з яго ўвесь сок”²⁶.

Усе рэчы, якія служылі аздобаю панскіх дамоў і падвяргаліся “порче и тлению”, патрэбна было прадаць з публічных таргоў у самым маёнтку або ў іншым месцы. Прадаваліся таксама хлеб (маецца на ўвазе жырно), жывёла, вырабы, прылады працы, экіпажы, харчаванне, якіх было звыш патрэбы. Атрыманыя грошы перадаваліся ў мясцовае казначэйства, дзе праходзілі ў агульныя дзяржаўныя зборы. Павіннасці сялян канфіскаваных маёнткаў, калі былі большымі, чым у казённых, дык змяняліся, а калі меншымі, дык

заставаліся як раней. Вырашалася пытанне аб дзейнасці прадпрыемстваў. Лясы перадаваліся обер-форштмайстрам²⁷.

Імяны спіс, апублікаваны ў снежні 1813 г., дае нам наступныя звесткі. Усяго, па нашым падлікам, у 189 уладальнікаў канфіскавана 234 маёнткі з агульнай колькасцю сялян 42 314 чал. (душ м.п.). Па паветах размеркаванне складалася такім чынам: Лідскі – 101 маёнтак з колькасцю 14 290 душ; Навагрудскі – 70 маёнткаў, 15 783 душы; Ваўкавыскі – 22 маёнтка, 2 850 душ; Слоні́мскі – 15 маёнткаў, 3 682 душы; Гродзенскі – 12 маёнткаў, 546 душ; Брэсцкі павет адпаведна – 7 і 3 926; Кобрынскі – 5 і 1 133; Пружанскі – 2 і 104 (трэба прыняць на ўвагу, што не па ўсіх маёнтках у спісе паказана колькасць душ па рэвізіі, асабліва па Гродзенскаму пав.)²⁸

Прывядзем прозвішчы тых асоб, у якіх канфіскавалі вялікую зямельную маёмасць і значную колькасць сялян. У Лідскім павеце найбольш пацярпеў князь Дамінік Радзівіл – 18 маёнткаў з 5 975 душами²⁹. У НГА Беларусі ў Гродне захавалася справа “По отношению министра финансов о распоряжении имением князю Доминику Радзивиллу принадлежащего”. З яго бачна, што яшчэ ў 1810 г. усе радзівілаўскія маёнткі трапілі за даўгі ў залог, а таму з гэтага часу ён не мог імі распараджацца (рабіць акты, запісы, закладныя і д.п.). Паводле царскага загада ад 16.11.1811 г. на маёнткі Радзівіла быў накладзены секвестр, а указам ад 9.02.1812 г. было прадпісана ўзяць іх у казённае ведамства. Усе пасэсары, якія мелі землі Радзівіла сталі называцца “часовыя законныя ўладальнікі, а галоўнаўпраўляючым стаў Камінскі. Закладнымі радзівілаўскімі маёнткамі, напрыклад, валодалі: Вайніловіч (Мір з вёскамі, 1927 душ), Дыбоўскі (Падбераг, Вераскаў, 519 душ), Касінская (Бярозаўка, 463 душы), Брахоцкі (Пелечна, Радунь, 239 душ) і іншыя – усе ў Навагрудскім павеце; Грабоўскі (Дамачаў і Чэрск у Брэсцкім павеце, 1424 душы); Каменскі і Захватовіч (Збляны, 311 душ). У пажыццёвым валоданні радзівілаўскія землі знаходзіліся ў Тышкевіча (Любча, 791 душа), княжны Радзівіл (Беліца з фальваркамі Крывічы, Сялец, Стокі, 2 033 душы), у нашчадкаў Хамінскага (Дакудаў, 652), Бялінскай (Ліпічна, 1 100), Бушчынскага (Пацукі, 16). З усіх названых было спагнана ў казну 22 040 рублей 1,5 капеек, 1 781 зал. чырвонец, 10 668 руб. 50 кап. срэбрам, засталася спагнаць 6 088 руб. 72,5 кап. Маёнткі Радзівіла знаходзіліся ў асобым кіраванні, старшынёй якога быў прысланы ад міністэрства фінансаў надворны саветнік Равіч, а пасля яго смерці калежскі асэсар Дайнека. Ад іх і старшыні Мінскага галоўнага суда 1-га дэпартаментна Каменскага ў Навагрудскае казначэйства з радзівілаўскіх маёнткаў, якія знаходзіліся ў Гродзенскай, Мінскай і Віленскай губерняў³⁰.

У Лідскім павеце землі канфіскавалі ў графіні Ганны Патоцкай (17

маёнткаў, 2 075 душ), графаў Людвіка Паца (6; 1 147), Рудольфа Тызенгаўза (7; 1 001), Аляксандра Хадкевіча (1; 684), князя Міхала Радзівіла (8; 1 200). У Гродзенскім павеце пад канфіскацыю трапілі землі Р.Тызенгаўза (3; 387), у Навагрудскім – Л.Паца ((1; 431), Д.Радзівіла (26; 6 183), А.Хадкевіча (1; 2133), Казіміра Тызенгаўза (5; 1 324), Канстанціна Радзівіла (5; 1 366), графа Ксаверыя Несялоўскага (2; 693). У Ваўкавыскім павеце зямлі пазбавіліся Адам Бішпінг (8 маёнткаў, 714 душ), Аляксандр Быхавец (2; 908), граф Павел Грабоўскі (3; 369); у Слоніўскім – А.Бішпінг (1; 738), М.Радзівіл (1; 631); у Кобрынскім – граф Стэфан Грабоўскі (1; 347), Д.Радзівіл (1; 1424), А.Хадкевіч (1; 1719)³¹. У Брэсцкім павеце хваля канфіскацыі, па сцвярджэнні даследчыка А.У.Ерашэвіча, прывяла да пераводу ў разрад казённых 11-12 % былых прыватнаўласніцкіх сялян³².

У 1815 г. Аляксандр I амнісціраваў усіх шляхцічаў-удзельнікаў вайны на баку Напалеона. Зямля канфіскавалася толькі ў тых, хто не вярнуўся ў тэрмін з-за мяжы. Названыя вышэй асобы пераважна не вярнуліся на Радзіму. Гродзенскі гісторык Е.Ф.Арлоўскі прастадушна напісаў: “Гэтым усёдараваннем быў разбураны праект Кутузава – прадставіць на “Высачэйшае” меркаванне прапанову – узнагародзіць генералаў і афіцэраў, якія адзначыліся ў Айчынную вайну 1812 г. канфіскаванымі маёнткамі літоўскіх і беларускіх памешчыкаў”³³.

---

¹ Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма // К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч.-М., 1962.-Т.22.-С.11-52., с.13,51; 8, с. 107

² Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: В 2 т. / Под ред. И.С.Миллера, И.С.Нарского.- М. : Госполитиздат, 1956, с.540, 551-552, 556

³ Mościcki H. Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie. – W-wa., 1917.- 435 s., s.343

⁴ Koneczny F. Tadeusz Kosciuszko. Życie. Czyny. Duch. - Poznań, 1922. - 408 s., s.334

⁵ Нацыянальна гістарычны архіў Беларусі ў Гродне., ф. 1, воп.1, спр.107, а.42-42 адв.

⁶ Міцкевіч А. Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве. –Мн.: Маст.літ., 1998. – 367с., с.288, 40

⁷ Mościcki H. Litwa i Korona w epoce porozbiorowej.- W-wa: W-wo «Straży Kresowej», 1920.-185 s., n.14

⁸ Нацыянальна гістарычны архіў Беларусі ў Гродне., ф.1, воп.1, спр. 186, а. 20-20 адв.

⁹ Отечественная война и русское общество. СПб., 1912. – Т.6. – 310 с., с.205

¹⁰ Фёдоров В.А. Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий (период капитализма). Первая половина XX века. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1974. – 272 с., с.95-96

¹¹ Историческая записка о событиях в Гродненской губернии в 1812 году, составленная в 1836-1837 г. гродненским гражданским губернаторам // Акты. Документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года. Сб. РИО.

Т.128. – СПб.,1909. – С.433-449., с.438

¹² Gaidis H.L. Napoleon's Lithuanian Forces// http://www.lituanus.org/1984_1/84_1_01.htm

¹³ Историческая записка о событиях в Гродненской губернии в 1812 году, составленная в 1836-1837 г. гродненским гражданским губернатором // Акты. Документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года. Сб. РИО. Т.128. – СПб.,1909. – С.433-449., с.436, 438

¹⁴ Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812 / Wyd. Sz. Askenazy.–Kraków,W-wa, 1912.-447s., ń. 368; 22, ń.17-18

¹⁵ Нацыянальна гістарычны архіў Беларусі ў Гродне., ф.1168, воп.1, спр.7

¹⁶ Кудряшов И. Ю. Вооруженные силы Литовского княжества 1812 г. - М., 1991. - 19с. + 6с. илл., с.33; 185; 19, с. 171]

¹⁷ Историческая записка о событиях в Гродненской губернии в 1812 году, составленная в 1836-1837 г. гродненским гражданским губернатором // Акты. Документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года. Сб. РИО. Т.128. – СПб.,1909. – С.433-449., с.436, 438, с.436, 449

¹⁸ там жа

¹⁹ Газетные толки о землевладении в Западной России // Вестник Западной Руси.- Вильна, 1866.-Кн.6,отд,3.-С.69-78., с.73

²⁰ Фёдор Яковлевич Миркович (1789-1866). Его жизнеописание, составленное по собственным его запискам, воспоминанием близких людей и подлинным документам. - СПб., 1889.-424с., с.255

²¹ Kaczyńska E. Ludzi ukarani, więzienia i system kar w Królestwie Polskim. 1815-1914.- W-Wa: PWN, 1989.-589 s., s. 45

²² Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach. Т.1 -W-wa,1923.-116 s., s.302

²³ Нацыянальна гістарычны архіў Беларусі ў Гродне., ф.1, воп.1, спр.206, а.4

²⁴ Именной список: учрежденной по высочайшему повелению в городе Гродно о продаже казенных имений комиссии об отлучившихся самовольно из Гродненской губ. за границу лицам и в определеннй манифестом 12-го декабря 1812 г. 2-х месячный срок не возвратившихся, с показанием с которых поветов, какое имеют имение и где она состоит. Учиненные декабря ... дня 1813 г. – Б.м. (1814). –12с.

²⁵ Татищев Ю.В. Вильна и Литовские губернии в 1812-1813 гг. // Виленский временник. Кн.V. Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812-1813 гг. Ч. 2. Переписка по части гражданского управления. - Вильна, 1913. - С.1-128., с.70

²⁶ Вяземский П.А. Записные книжки. 1813-1848. – М.,1963., с.15

²⁷ Нацыянальна гістарычны архіў Беларусі ў Гродне., ф.1. воп.1, спр.206, а.3-6

²⁸ Именной список: учрежденной по высочайшему повелению в городе Гродно о продаже казенных имений комиссии об отлучившихся самовольно из Гродненской губ. за границу лицам и в определеннй манифестом 12-го декабря 1812 г. 2-х месячный срок не возвратившихся, с показанием с которых поветов, какое имеют имение и где она состоит. Учиненные декабря ... дня 1813 г. – Б.м. (1814). –12с.

²⁹ там жа

³⁰ Нацыянальна гістарычны архіў Беларусі ў Гродне., ф. 1, воп. 1, спр. 269, а. 5-11

³¹ Именной список: учреждённой по высочайшему повелению в городе Гродно о продаже казённых имений комиссии об отлучившихся самовольно из Гродненской губ. за границу лицах и в определённый манифестом 12-го декабря 1812 г. 2-х месячный срок не возвратившихся, с показанием с которых поветов, какое имеют имение и где она состоит. Учинённые декабря ... дня 1813 г. – Б.м. (1814). –12с.

³² Ерашэвіч А.У. Старонкі гісторыі Берасцейскага павеата ў перыяд Напалеонаўскіх войнаў (1805-1815) // Берасцейскі хранограф. Зб. навук. прац. Вып.3. – Брэст: выдавец С.Б.Лаўроў, 2002. С.192-201., с. 199

³³ Орловский Е. Ф. Гродненская губерния в 1812 году: Истор. очерк.- Гродно, 1912.-50с., с.235

Канфіскацыя прыватнай уласнасці на землях былога ВКЛ пасля паўстання 1831 г.

А.Радзюк (Гродна, Беларусь)

Пачынаючы разгляд гэтай праблемы напачатку хацелася б больш падрабязна спыніцца на прававым аспекце стасавання канфіскацыі царызмам на землях былога ВКЛ. Канфіскацыя прыватнай маёмасці пасля паўстання 1831 г. была не першым выпадкам ужывання царызмам гэтай меры пакарання ў азначаным рэгіёне. Улады і раней звярталіся да пакарання пазбаўлення маёмасці падчас правядзення трох падзелаў Рэчы Паспалітай, а таксама супраць удзельнікаў паўстання 1794 г. і Напалеонаўскага паходу 1812 г. Аднак, калі зірнуць на гэтыя дзеянні нават з пункту гледжання расійскага заканадаўства, то тут узнікае шмат пытанняў аб правамоцнасці іх стасавання.

Першыя прыклады канфіскацыі прыватнаўласніцкіх маёнткаў на землях былога ВКЛ адзначаны падчас правядзення першага падзелу Рэчы Паспалітай. Тады сваёй маёмасці былі пазбаўлены землеўладальнікі, якія не прынеслі вернападданніцкай прысягі новаму манарху ў вызначаны дзень гэтага тэрмін. У прамежак паміж першым і другім падзеламі ў расійскім заканадаўстве пад уплывам ідэй Асветніцтва адбыліся змены, якія ў значнай ступені паўплывалі на ўвесь далейшы працэс ужывання канфіскацый зямельных валоданняў на тэрыторыі ўсёй імперыі. Пераломным момантам тут можа лічыцца прыняцце ў 1785 г. “Дарчай граматы Расійскаму дваранству”, дакумента, які замацаваў за гэтым саслоўем сярод іншых правоў і прывілеяў права на недатыкальнасць дваранскай маёмасці ад замаху з боку вярхоўнай улады. “Без суда да не пазбавіцца шляхетны маёмасці” – абвешчаў 11-ы артыкул гэтага дакумента. Прынцып індывідуалізацыі пакарання і неадчужальнасці маёмасці дваран пры канфіскацыі таксама закранаюцца і ў 23-ым артыкуле: “Шляхетнага спадчынны маёнтка, у выпадку асуджэння яго па важнейшаму злачынству, да аддасца законнаму спадчынніку яго, альбо спадчыннікам.”¹ Такім чынам, як вынікае з тэксту вышэй прыведзеных артыкулаў, “Дарчая грамата” хоць і не ліквідавала канфіскацыю цалкам, аднак уводзіла значнае абмежаванне на яе выкарыстанне, асабліва ў дачыненні да спадчынных маёнткаў.

Заканадаўчая і судовая практыка імперыі канца XVIII - п.п.XIX ст. сведчаць аб адмове расійскіх манархаў (за выключэннем Паўла I) ад практыкі ўжывання канфіскацыі маёнткаў у адносінах да рускіх дваран. Аб тым, што палажэнні аб абмежаванні канфіскацыі зямельнай уласнасці не згубілі сваёй

сілы і ў першай палове XIX ст. сведчыць той факт, што гэтыя артыкулы ўключаліся і ў кадыфікаваныя агульнадзяржаўныя зборы законаў эпохі Мікалая I.² Нават у прысудах дзекабрыстам і петрашэўцам, якія былі асуджаны за цяжкія ў разуменні тагачасных улад злачынствы, такі від пакарання як канфіскацыя адсутнічае. Таму не дзіва, што некаторыя рускія правазнаўцы прыйшлі да высновы, што агульнай канфіскацыі ў той час у Расійскай імперыі не існавала ўвогуле.³

Тым не менш, у той жа самы час царызм неаднаразова прыбягаў да гэтай меры пакарання ў так званых “новадалучаных землях”, пад якімі тады разумеліся тэрыторыі сучаснай Беларусі, Літвы і Украіны. Нягледзячы на тое, што на гэтыя землі было распаўсюджана дзеянне агульнарасійскага заканадаўства, у тым ліку і “дарчай граматы”, гэты рэгіён стаў выключэннем з агульнадзяржаўнай прававой практыкі. Калі ў часы Кацярыны II пасля падаўлення паўстання Касцюшкі расійскі заканадаўца шляхам прававой эквілібрыстыкі яшчэ імкнуўся захаваць выгляд законнасці сваіх дзеянняў, то ў часы Аляксандра I у 1809-14 г. ствараецца прававы прэцэдэнт ўжывання канфіскацыі ў асобным рэгіёне імперыі пры адначасовым захаванні норм права і прававой практыкі, якія не дапушчалі стасавання гэтай меры пакарання ў падобным выглядзе. У заканадаўстве часоў Мікалая I, які таксама пайшоў па шляху стварэння ўласнай прававой базы ў дачыненні да канфіскацыі маёмасці, выразна прасочваецца зварот да прававых традыцый эпохі Статутаў ВКЛ і Саборнага Улажэння 1649 г. Як адлюстраванне падобнага стану рэчаў у расійскім заканадаўстве, менавіта фармулёўка “за бунт і ўдзел ў ім”, за каторыя прызначалася канфіскацыя ўсёй спадчынай і набытай маёмасці, замацоўваюцца ў кадыфікаваным Спяранскім “Зборы законаў”, а пасля ўключаюцца і ў “Ваенна-крымінальны статут” і “Улажэнне аб пакараннях крымінальных” 1845 г. і пазнейшыя яго рэдакцыі.⁴ Як вынікае з тэксту гэтых збораў, дзеянне законаў аб канфіскацыі было абмежавана выключна “пагранічнымі Губернямі”, пад каторымі, як вынікае з прыведзеных пры гэтым указаў, разумеліся тэрыторыі сучаснай Беларусі, Літвы і Украіны. Чаму менавіта гэтыя землі сталі тым рэгіёнам, у якім царызм стасавалі дзеянне прававых норм, што былі характэрны для папярэдняй эпохі? Адказ на гэтае пытанне, на нашу думку, крыецца ў асаблівасцях геапалітычнага становішча гэтага рэгіёна ў імперыі і, у першую чаргу, у факце наяўнасці блізкай мяжы. Па-другое, гэта быў адзін з найбольш нестабільных рэгіёнаў імперыі. У падобнай сітуацыі, калі палітычныя “злачынцы” маглі ўкрыцца ад расійскага правасуддзя за мяжой ў выпадку небяспекі быць пакараным, усе іншыя віды пакаранняў тут папросту аказваліся неэфектыўнымі. У такіх абставінах толькі канфіскацыя маёмасці

і спадарожныя ёй віды пакаранняў заставаліся адзіным дзейсным сродкам у руках царскіх улад, каб прыцягнуць асобу да адказнасці за супрацьпраўныя палітычныя дзеянні. Менавіта ў падобным выглядзе, як санкцыя за адлучку за мяжу без дазволу ўлад, канфіскацыя пачынае ўжывацца ў расійскім заканадаўстве ў часы Аляксандра I. Падчас жа падаўлення паўстання 1831 г. на тэрыторыі былога ВКЛ толькі першы ўказ працягнуў прававую традыцыю ўжывання канфіскацыі за несанкцыянаваны выезд за мяжу. Наступныя распараджэнні ўлад па гэтым пытанні вызначылі новыя групы злачынстваў, якія караліся канфіскацыяй.

Падрыхтоўка да канфіскацый, якія меліся адбыцца на землях былога ВКЛ на ўзроўні міністэрстваў, пачалася адразу ж пасля атрымання звестак аб пачатку паўстання ў Варшаве і адыходзе рускіх войск, калі яшчэ ніхто з пэўнасцю не мог сцвярджаць ці паўстанне на гэтых тэрыторыях увогуле адбудзецца. Ужо на пачатку снежня 1830 г. міністрам фінансаў Канкрынам ужо былі акрэслены асноўныя мерапрыемствы і прыярытэтныя накірункі царскіх улад “на выпадак канфіскацыі маёнткаў польскіх мяцежнікаў у Літве”⁵. У адпаведнасці з вызначаным Канкрынам накірункам, быў распрацаваны і першы ўказ аб налажэнні забароны на маёмасць жыхароў Заходніх губерняў. Гэты ўказ, які ўбачыў свет 21 снежня 1830 г., яшчэ захоўвае шмат агульных рыс з аналагічнымі пастановамі Кацярыны II і Аляксандра I. Аднак, у адрозненні ад падобных актаў папярэдняй эпохі, на гэты раз заканадаўца вырашыў абмежаваць пакаранне тых асоб, аб якіх было вядома, што яны знаходзіліся ў Каралеўстве Польскім толькі налажэннем забароны на іх маёмасць. Зразумела, што выданнем гэтага акту царскія ўлады пераследавалі адну галоўную мэту – не дапусціць масавага ўдзелу жыхароў Заходніх губерняў (у першую чаргу маёмаснага класу) у нацыянальна-вызваленчым руху, які распачаўся ў Царстве Польскім.

У сакавіку 1831 г. паўстанне пачалося на тэрыторыі Віленскай губерні. Паступова яно ахапіла і іншыя рэгіёны былога ВКЛ. Паўстанне на гэтых землях фактычна паралізавала дзейнасць царскай адміністрацыі, замянала цывільным і вайсковым камунікацыям, пашырыла арэну ваенных дзеянняў у межах Расійскай імперыі, адцягвала ваенныя сілы з тэатра асноўных баявых дзеянняў. Для барацьбы з паўстанцамі царызмам прымаліся самыя жорсткія захады. Дзеля гэтых мэт служылі вайсковыя аперацыі, арышты, турэмныя заняволенні, ссылка, ваенна-палявыя суды, якія надзяляліся правам выконваць вышэйшую меру пакарання на месцы і інш. Значную ролю ў комплексе гэтых мер займала і пагроза канфіскацыі маёмасці. На працягу сакавіка - верасня 1831 г. указы ў якіх у той ці іншай ступені закраналіся пытанні пазбаўлення маёмасці ўдзельнікаў паўстання, выдаваліся царызмам

штомесяц. Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што да зацвярджэння спецыяльных правіл аб стварэнні губернскіх следчых камісій ад 17 ліпеня 1831 г., ні ў водным з гэтых прававых актаў не ўзгадвалася аб канчатковым адабранні маёмасці падобных асоб у казну. Ва ўсіх гэтых указах ступень пакарання паўстанцаў абмяжоўвалася налажэннем секвестра на іх маёмасць. У параўнанні з канфіскацыйй, секвестр можа лічыцца больш “лагоднай” мерай пакарання.

Пад секвестрам у гэты адрэзак часу трэба разумець усталяванне часовай казённай адміністрацыі над маёмасцю (як рухомай так і нерухомай) прыватных асоб.⁶ У справядстве таго часу вельмі часта сустракаецца іншая фармулёўка для азначэння гэтага віду пакарання: “узяць у казённы нагляд”, што азначала тое самае. Пры накладанні секвестра былі ўладар альбо яго давераныя асобы ці сваякі адхіляліся ад кіравання маёнткам. Такі маёнтка, пасля яго апісання, перадаваўся ў ведамства мясцовай казённай палаты. У кампетэнцыю гэтага органа ўваходзіла і прызначэнне новых адміністратараў. Даходы з секвестраваных падчас паўстання 1831 г. маёнткаў паступалі ў распараджэнне мясцовых казённых палат. Пасля ж вынясення прысуду (незалежна ад яго характару) ўсе даходы, якія паступалі з маёнтка падчас яго секвестравання, пакідаліся ў казне⁷. Тым не менш, з юрыдычнага пункту гледжання маёнтка і пасля яго секвестравання заставаўся ўласнасцю ранейшага гаспадара, які, аднак, пры гэтым губляў права ім распараджацца па ўласным жаданні. У такім стане маёнтка мог знаходзіцца даволі працяглы час, пакуль над яго ўладаром цягнулася следства. Такім чынам налажэнне секвестра і забароны папярэднічала поўнаму адабранню маёмасці ўдзельнікаў паўстання ў казну. Узнікненне падобных, папярэдніх у адносінах да канфіскацыі мер пакарання было выклікана шэрагам прычын. Па-першае праз стасаванне гэтых мер пакарання царскія ўлады імкнуліся абмежаваць сябе ад магчымых памылак у працэсе канчатковай канфіскацыі маёмасці ў казну. Але разам з тым у секвестра і забароны была і іншая задача – напужаць, адварнуць ад удзелу ў паўстанні найбольш заможную праслойку мясцовага насельніцтва. “Гэтаю мераю”, – адзначалася ў камітэце міністраў падчас распрацоўкі чарговага закона аб налажэнні секвестра на маёнткі “злачынных памешчыкаў” у маі 1831 г., – “дасягнуты будуць неабходныя намеры ўрада: узмацніць уражанне страху на іншых памешчыкаў, для стрымлівання іх ад падобных злачыстваў...”⁸

Калі мэтай першых распараджэнняў ураду адносна секвестрацыі маёмасці ўдзельнікаў паўстання было іх запалохванне, то пасля ўціхамірвання польмя ўзброенай барацьбы на землях былога ВКЛ асноўнай мэтай указаў аб канфіскацыі становіцца іх пакаранне. Істотным крокам на шляху ажыццяўлення канфіскацыі маёнткаў былых інсургентаў стала

стварэнне спецыяльных губернскіх камісій для “вызначэння ступені віны мяцежнікаў, секвестрацыі і канфіскацыі іх маёнткаў”. У адпаведнасці з указам ад 17 ліпеня 1831 г. падобныя камісіі павінны былі быць утвораны ў тых губернях, дзе паўстанне атрымала найбольшае распаўсюджванне – Кіеўскай, Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Валынскай, Падольскай і Беластоцкай вобласці⁹. Як вынікае з назвы саміх камісій галоўным у іх працы стаў непасрэдны разбор спраў паўстанцаў і вызначэнне ступені пакарання ў адпаведнасці з той ці іншай катэгорыі віны. Асоб, якіх адносілі да трэцяй катэгорыі віны, аўтаматычна вызваліліся ад далейшага праследавання. Што тычыцца першай і другой катэгорый, то на маёнткі асоб, аднесеных да гэтай катэгорыі віны загадалася накладаць секвестр і канфіскацыю. Акрамя таго ў адносінах да іх маглі быць выкарыстаны і іншыя віды пакаранняў, такія як ссылка, аддача ў дзейную армію, турэмнае зняволенне і інш. У губернях, дзе падобныя камісіі не былі ўтвораны справамі канфіскацыі займаліся губернскія праўленні і казённых палаты.

Разам з тым, указам ад 17 ліпеня быў вызначаны працэс пераходу маёнтка ў казну. Механізм гэтага працэсу, як і ўся тагачасная бюракратычная машына Расійскай імперыі, быў досыць складаным і нязграбным. Першым этапам у ланцужку захадаў улад па канфіскацыі маёнтка было вызначэнне ступені “віны” яго ўладара. Звычайна пастанова адносна той ці іншай асобы выглядала наступным чынам: “За свае дзеянні супраць улад аднесены да другой (ці першай) катэгорыі. Маёнтак, які будзе выяўлены, падлягае тэрміноваму секвестру (альбо канфіскацыі)”. Тым не менш, як дэманструе практыка, у некаторых выпадках неабавязкова было быць аднесеным да першай ці другой катэгорыі, каб маёмасць у канчатковым выпадку перайшла да казны. У некаторых выпадках канфіскацыя маёмасці прызначалася ўладамі нават “па адсутнасці відавочнага сведчання” удзелу асобы ў паўстанню.¹⁰

Пры ўмове, калі тая ці іншая асоба была аднесена да першай ці другой катэгорыі, аўтаматычна распачынаўся пошук яе маёмасці. У гэтай справе дзейсную дапамогу камісіям павінны былі аказваць губернскія ваенныя і цывільныя ўлады пачынаючы з губернатараў і завяршаючы чыноўнікамі зямскіх судаў. Самі камісіі непасрэдна не займаліся выкананнем пастановаў аб секвестры. Адпаведныя пастановы накіроўваліся ў ведамства губернскага кіравання і казённых палат. Тыя, у сваю чаргу, вызначалі чыноўнікаў дзеля прыёму і вопісу маёнтка, адносна якога камісіяй было прынята адпаведнае рашэнне. І толькі пасля апісання, вылічэння даходаў, вызначэння спосабу далейшага гаспадарання маёнтка лічыўся секвестраваным. Дарэчы, у адпаведнасці з правіламі ад 17 ліпеня секвестру і канфіскацыі падлягала не

толькі зямельная ўласнасць паўстанцаў. У гэтым указе ўпершыню ў гісторыі развіцця расійскага заканадаўства аб канфіскацыі былі дакладна вызначаны тыпы маёмасці, якія павінны былі падвяргацца прымусяваму адчужэнню. Акрамя маёмасці нерухомай (зямля, населеныя пункты, жылля і іншага кшталту пабудовы) ва ўласнасць казны павінна была прымацца ўсялякая рухомая маёмасць, капіталы, правы і маёнткі па арэнднаму, эміфэатычнаму, леннаму, закладнаму і іншаму праву¹¹. Пры казённых палатах у губернях, дзе існавалі падобныя камісіі, згодна з прадпісаннем міністра фінансаў, у 1831 г. былі ўтвораны часовыя аддзяленні па прыёму ў казну і кіраванню канфіскаванымі маёнткамі.¹² Пасля аднясення камісіяй асобы да той ці іншай катэгорыі звесткі аб прынятым прысудзе з кароткай нататкай аб маёмасці адсылаліся ў вышэйшыя інстанцыі дзеля канчатковай канфірмацыі, а таксама ў іншыя Заходнія губерні імперыі для пошуку маёмасці і там. Такая сістэма, нягледзячы на вонкавую “ўсёвызначаннасць”, спарадзіла шмат блытаніны, непаразуменняў і бюракратычнай перапіскі, якія ўвесь час спадарожнічалі працэсу канфіскацыі.

Адной з галоўных мэт ураду падчас ажыццяўлення секвестра і канфіскацыі маёмасці паўстанцаў было імкненне да забеспячэння максімальных інтарэсаў і выгод казны. Ідэя выціскання максімальнага прыбытку стрыжнем праходзіць праз гісторыю ўсіх пост-паўстанцкіх канфіскацый. Рабаванне маёнткаў пачыналася адразу ж пасля наляжэння на іх секвестру. Адным з першых крокаў у сістэме далейшага гаспадарання на зямельных валоданнях, што пераходзілі ў казёны нагляд, быў распродаж “непатрэбнай” маёмасці былых гаспадароў. Асартымент рэчаў, якія ўлады імкнуліся прадаць, не абмяжоўваўся толькі прадуктамі, што хутка псуюцца. З малатка ішлі гаспадарчы інвентар, быдла, посуд, вопратка, асабістыя і фамільныя рэчы паўстанцаў, кнігазборы, фамільныя партрэты, металічны злом і іншае. Згодна з існуючымі правіламі, губернскія казённые палаты за некалькі тыдняў да правядзення аўкцыёна змяшчалі аб’яву ў “Кур’еры Літоўскім”, якая пасля некалькі разоў дублявалася, з запрашэннем усіх жадаючых на тэры. Аўкцыёны па продажу маёмасці паўстанцаў адбываліся як у губернскіх гарадах так і непасрэдна ў саміх маёнтках. Калі некаторыя рэчы не знаходзілі пакупнікоў з першага разу, яны звычайна выстаўляліся на продаж паўторна. Гісторыя канфіскаваных маёнткаў – гэта таксама гісторыя бясконцага распродажу іх уласнасці, які працягваўся нават пасля змены іх юрыдычнага статусу, у канцы 40-ых і нават 50-я гады XIX ст.¹³

На асабістым кантролі ў міністра фінансаў знаходзіліся справы звязаныя з росшукамі каштоўных рэчаў у секвестраваных сядзібах. У адпаведнасці з правіламі ад 17 ліпеня 1831 г. мясцовыя ўлады павінны былі забяспечыць

міністра фінансаў вопісамі каштоўных рэчаў, рэдкасцяў, карцін і іншых вырабаў мастацтва, а таксама і бібліятэк, якія знаходзіліся ў секвестраваных маёнтках. Гэты, на першы погляд бяскрыўдны пункт, прывёў, урэшце, да спусташэння найбольш багатых у культурным плане магнацкіх сядзіб. Класічным прыкладам з’яўляецца разрабаванне Дзярэчынскага палаца Я.Сапегі ў Гродзенскай губерні. Адданыя гаспадару людзі, спрабуючы выратаваць хоць частку Сапегавай маёмасці, перахавалі яе ў розных месцах. Аднак на росшукі “згубленых” дзярэчанскіх каштоўнасцяў у 1832 г. з Санкт-Пецярбургу быў камандзіраваны спецыяльны чыноўнік. Выкарыстоўваючы падчас сваіх пошукаў “самыя жорсткія меры”, у тым ліку і катаванні, гэты чыноўнік здолеў выявіць месцазнаходжанне перахаваных Сапегавых рэчаў. Па непасрэднаму загаду імператара найбольш каштоўныя з іх (упрыгожванні, карціны, мазаікі і іншыя творы мастацтва, трафеі былых войнаў, родавыя рэліквіі, рэдкасная зброя, срэбра, старажытныя манеты, узнагароды і інш.) былі адпраўлены ў сталіцу, менш каштоўныя – у імператарскі палац у Беластоку¹⁴. Тут варта звярнуць увагу на той факт, што падобным чынам улады распарадзіліся маёмасцю, якая не была яшчэ канфіскавана, а г.зн., што з фармальнага пункту гледжання ўсё яшчэ з’яўлялася ўласнасцю ранейшага гаспадара. Увогуле, у першай палове 30-х гадоў у Санкт-Пецярбург былі вывезены найбольш каштоўныя рэчы з секвестраваных і канфіскаваных сядзіб з абшараў усяго былога ВКЛ. Толькі срэбраных вырабаў, што раней належалі ўдзельнікам паўстання на Санкт-Пецярбургскім манетным двары на 1834 г. налічвалася каля 20 пудоў. У асноўным гэта быў посуд і старыя манеты, медалі і ўпрыгожванні, частка з якіх паходзіла з каталіцкіх кляштароў, якія ў той час зачыняліся за дачыненне манахаў да падзей, звязаных з паўстаннем. Але царскія ўлады гэтыя рэчы цікавілі ў першую чаргу ў якасці металічнага злому. Так, па прапанове міністра фінансаў і з найвышэйшай згоды імператара ўсе гэтыя срэбраныя рэчы пайшлі на пераплаўку для вырабу “начыння для сабора усіх навучальных устаноў” у сталіцы¹⁵. Імкнучыся выратаваць хоць частку сваіх здабыткаў, магнаты і шляхта, якія прынялі ўдзел у паўстанні, карысталіся з любой магчымасці, каб вывесці найбольш каштоўныя з іх за мяжу¹⁶.

Не стаяла ў баку ад працэсу спусташэння секвестраваных маёнткаў і ваеннае ведамства. Нягледзячы на тое, што ў адпаведнасці з указам ад 17 ліпеня харчовыя прыпасы прадпісвалася захоўваць для зручнага продажу, шырокае распаўсюджванне атрымала практыка іх выкарыстання для патрэб арміі. Мука, хлеб, сухары, віно, быдла і іншыя харчовыя прыпасы ў цэнтралізаваным парадку перавозіліся на вайсковыя склады. Што праўда, такой працэдуры падвергнуты былі найбольш багатыя гаспадаркі. Можна

толькі ўявіць, якую шкоду наносіў такі спосаб гаспадарання секвестраваным маёнткам. Як прыклад тут можна прывесці эпізод звязаны з секвестрацыяй маёмасці барона Ф.Кабылінскага, якога спачатку галоўнакамандуючы дзеючай арміяй прызнаў “галоўным удзельнікам бунту”, пасля яго маёнткі былі падвергнуты спусташэнню і, нарэшце, галоўнакамандуючы першай арміяй пастановай ад 15 студзеня 1833 г. дазволіў вярнуць Кабылінскаму яго маёмасць.¹⁷ Праяўляла цікавасць ваеннае ведамства і да нерухомай маёмасць паўстанцаў. Першыя распараджэнні ўрада аб выкарыстанні будынкаў, якія паступалі ў казённае ведамства пад ваенныя патрэбы, убачылі свет ужо напрыканцы 1831 г. Выконваючы гэта распараджэнне, напрыклад, у Навагрудку пад кватэру камандуючага Інгерманландскім гусарскім палком быў аддадзены дом А. Міцкевіча.¹⁸ Але ў поўным аб’ёме скарыстацца маёмасцю, якая адышла ў казны, ваенныя здолелі толькі пасля яе канчатковай канфіскацыі. У 40-я гады XIX ст. частка жылых і гаспадарчых пабудов у канфіскаваных маёнтках (як напрыклад у Быхаве Я.Сапегі, Смаргоні К.Пішэздзецкага, Ятры Я.Кашыцы і інш.) былі выкарыстаны пад вайсковыя штабы, лазарэты, казармы, стайні і г.д.

Правядзенне гэтакіх маштабнай акцыі па секвестру і канфіскацыі маёнткаў адкрывала перад расійскім чыноўніцтвам усіх узроўняў шырокай перспектывы для папаўнення ўласнай кішэні за кошт маёмасці паўстанцаў. Дэталёвы аналіз вядомых фактаў злоўжыванняў чыноўнікаў дазваляе вылучыць некалькі іх асноўных тыпаў. Па-першае, гэта непасрэдна рабунак маёмасці паўстанцаў. Гэты тып злоўжыванняў, па зразумелых прычынах, у найменшай ступені адлюстраваны ў тагачасным справаводстве. Але, што такія факты мелі месца, сумнявацца не выпадае. Так, напрыклад, у 1847 г. на той час ужо былы царскі намеснік у Царстве Польскім Паскевіч падаў на імя цара канфідэнцыяльную нататку аб сенатары Старажэнка, у каторай ён сцвярджаў, што менавіта Старажэнка прычыніўся да раскрадання значнай часткі канфіскаванай у Віленскай губ. маёмасці графа А.Паца, каторую ён пасля выкарыстаў для абсталявання ўласнай сядзібы на Украіне¹⁹. Раскраданне маёмасці ў меншых маштабах на месцах адбывалася пры непасрэдным патаканні гэтага працэсу з боку цэнтральных улад. Так, згодна з распараджэннем міністра фінансаў, якое было разаслана па заходніх губернях у 1831 г., прадпісвалася ў адпаведнасці з “з Найвышэйшай воляй” пры прыёме маёнткаў у казну імкнуцца не разглядаць справы аб “нешмаглікіх адхіленнях, раскраданнях альбо растратах, што маглі б адбыцца ў секвестраваных маёнтках да прыёму іх у казённае ведамства”²⁰ Да другога тыпу злоўжыванняў можна аднесці практыку прысваення чыноўнікамі даходаў, якія паступалі з секвестраваных і канфіскаваных маёнткаў. Аб

маштабах падобнага віду раскрання ў Гродзенскай губерні сведчыць хаця б той факт, што чуткі аб гэтым дайшлі да міністра фінансаў. Да таго ж гэтыя чуткі мелі пад сабой рэальную аснову – у губерні былі выяўлены значныя неадпаведнасці сум, што паступалі з секвестраваных і забароненых маёнткаў, з рэальнымі іх даходамі. З гэтай прычыны міністр фінансаў у снежні 1831 г. папрасіў гродзенскага губернатара М.Мураўёва правесці следства ў гэтай справе. Следства так і не было праведзена, а факты злоўжывання працягваліся і надалей.²¹ І па-трэцяе, карыстаючыся сваім службовым становішчам, чыноўнікі на ільготных умовах бралі ў арэнду секвестраваныя і канфіскаваныя маёнткі, у некаторых выпадках нават пад чужым прозвішчам.²²

Пад асобым наглядам улад знаходзіліся справы, звязаныя з перайшоўшымі ў казённае ведамства кнігазборамі. У рамках агульнай палітыкі, накіраванай на атрыманне максімальных даходаў з канфіскаваных маёнткаў, мясцовая адміністрацыя напачатку не рабіла асаблівай розніцы паміж кнігамі і іншымі артыкуламі і пускала іх з малатка. Такі лёс, напрыклад, спасціг кнігазбор былога філамата і сябры Міцкевіча, будучага нацыянальнага героя Чылі І.Дамейкі. 178 кніг, якія засталіся пасля яго на лацінскай, французскай, польскай і англійскай мовах, былі прададзены з аўкцыёну ў Гродна за 41 руб. 95 кап. асігнацыямі²³. Але даволі хутка ўлады ўцямілі, што сярод канфіскаваных кніг могуць знаходзіцца даволі рэдкія выданні і таму, вышэйшым указам 10 мая 1832 г. такія кнігі загадана было адсылаць у Санкт-Пецярбург. Пасля папярэдняга адбору найбольш каштоўныя, сярод якіх былі не толькі друкаваныя, але і рукапісныя ўнікальныя кнігі, адсылаліся ў міністэрства фінансаў ці дэпартамент дзяржаўнай маёмасці. Тут адбывалася іх далейшае размеркаванне: 1) кнігі па ваеннай частцы накіроўваліся ў ваеннае міністэрства; 2) па медыцынскай частцы – у ведамства міністра ўнутраных спраў; 3) духоўнага зместу – обер-пракурору Сінода; і 4) кнігі, “якія па сваім змесце могуць быць прызнаны непрыстойнымі” – у распараджэнне графа Бекендорфа ў трэцяе аддзяленне.²⁴ Адносна кніг, якія “не заслгоўвалі вялікай увагі бібліяграфу”, было вырашана, што больш зручным будзе прадаваць іх з публічнага торгу²⁵. У 1837 г. выйшла чарговае вышэйшае распараджэнне, якім прадпісвалася кнігі, якія засталіся пасля канфіскацыі перадаць у ведамства міністэрства народнай адукацыі, паколькі іх продаж “не абяцае казне выгады”. Далей гэтыя кнігі размяркоўваліся паміж мясцовымі гімназіямі і вучылішчамі, у якіх на той час адчуваўся значны недахоп літаратуры. Сярод іншых бібліятэк такі лёс напаткаў кнігі найбольш вядомай паўстанкі 1831 г. Эміліі Плятэр, кнігазбор якой быў перададзены Дынабургскай гімназіі.²⁶

Наступным крокам пасля секвестрацыі маёнткаў, была іх канфіскацыя. Неабходным элементам падчас пераходу з разраду секвестраванай у канфіскаваную была канфірмацыя – зацвярджэнне прыгавору вышэйшымі органамі ўлады. Пасля паўстання 1831 г. зацвярджэннем прыгавораў аб канчатковым пазбаўленні маёмасці займаўся непасрэдна манарх, а таксама камандуючы 1-ай арміяй і генерал-губернатары. Канчаткова ў казну было адабрана прыкладна ў 1,5-2,5 (у залежнасці ад рэгіёну) разы менш маёнткаў, у параўнанні з лічбай секвестраваных. Адбылося гэта таму, што значнай частцы былых інсургентаў нават пасля завяршэння афіцыйнага працэсу амністыі ўдалося атрымаць дараванне, пасля чаго ім былі вернуты іх секвестраваныя і нават канфіскаваныя маёнткі. Непасрэдна вырашэннем спраў, якія былі звязаны з амністыяй удзельнікаў паўстання, займаліся тыя самыя ўладныя структуры, якія адказвалі і за канфірмацыю пастановаў аб канчатковай канфіскацыі. Агульная тэндэнцыя іх дзеянняў з’яўляецца яскравай ілюстрацыяй адсутнасці ва ўрадавых колах адзінага погляду на праблему канфіскацыі і ўвогуле палітыкі ў адносінах да былых паўстанцаў. Сярод іншага можна ўзгадаць выпадкі прабачэння Сакенам з наступным вяртаннем канфіскаванай маёмасці асоб, якія былі ўключаны былым галоўнакамандуючым дзеючай арміяй Дзібічам у лік “галоўных удзельнікаў бунту.” У Віленскай губерні вядомы прыклады, калі амністыю атрымалі асобы, чые дзеянні можна аднесці да першага разраду “віны”. Акрамя таго, менавіта віленскі генерал-губернатар у 1832-34 гадах выдаў найбольшую колькасць дазваляў на вяртанне паўстанцаў з-за мяжы, у асноўным з Прусіі. Зацвярджэннем некаторых такіх спраў займаўся і створаны пасля падаўлення паўстання па вуснаму распараджэнню Мікалая I Камітэт па справах заходніх губерняў, у якім таксама часцяком, незалежна ад іншых органаў улады вырашаліся справы амністыі і вяртання маёмасці. Сярод тых прапаноў, што разглядаліся камітэтам, неабходна тут адзначыць нататку мінскага ваеннага губернатара, якая была пададзена туды вясной 1832 г. Асноўны сэнс выкладзеных у ёй прапаноў зводзіўся да абмежавання выкарыстання канфіскацыі толькі ў дачыненні да асоб, якія былі аднесены да першай катэгорыі і вызваліць ад падобнай меры пакарання паўстанцаў, якія былі аднесены да другой катэгорыі²⁷. І хаця азначаная нататка не знайшла падтрымкі большасці членаў камітэта, але само яе існаванне сведчыць аб тым, што і сярод вышэйшых чыноўнікаў Мінскай губерні былі прыхільнікі больш мяккай палітыкі ў адносінах да былых інсургентаў.

Што тычыцца колькасці канчаткова канфіскаваных маёнткаў на тэрыторыі былога ВКЛ, то гэтая лічба безумоўна патрабуе ўдакладнення. У даваеннай польскай гістарычнай навуцы найбольшае распаўсюджванне

атрымала лічба канфіскаваных маёнткаў, якая ўпершыню прыводзіцца ў працы Л. Люблінера²⁸. Даследаванні гэтага аўтара пры падліку колькасці асоб, якія пазбавіліся сваіх зямельных валоданняў і капіталаў пасля 1831 г., а таксама колькасці канфіскаваных сялян засноўваліся на тых звестках, што друкаваліся ў варшаўскай і замежнай прэсе. Гэтыя звесткі, крыніцай паходжання якіх з’яўлялася міністэрства фінансаў неаднаразова змяшчаліся ў гэты ж час і ў расійскім цэнтральным друку. Асноўнай мэтай, дзеля якой царызм ішоў на гэты крок, было імкненне ўлад, каб падчас канфіскацыі не пацярпелі трэція асобы, якія мелі нейкія маёмасныя прэтэнзіі да тых паўстанцаў, аб якіх ужо былі прыняты пастановы аб пазбаўленні іх маёмасці. На падставе гэтых газетных звестак, Люблінер прыйшоў да высновы, што пасля падаўлення паўстання ў Заходніх губернях да пазбаўлення маёмасці было прысуджана каля 3 тыс. асоб, якім належала каля 180 тыс. душ сялян. Абапіраючыся на дадзеныя Люблінера будавалі свае разлікі адносна пост-паўстанцкіх канфіскацый усе наступныя гісторыкі – Гілер, Івашкевіч, Качкоўскі, Дангель і інш²⁹. Аднак, некаторыя з гэтых даследчыкаў пры падліку асоб, што пазбавіліся маёмасці пасля 1831 г. у сваіх працах не бачылі розніцы паміж тымі, хто быў прысуджаны да пазбаўлення маёмасці і тымі, хто яе рэальна пазбавіўся. На значную неадпаведнасць дзвюх гэтых лічбаў звярнуў увагу яшчэ Качкоўскі. Так, напрыклад, аналіз 682 прозвішч, якія прыведзены ў “Літоўскім кур’еры” у 1834 г. дэманструе, што 87% асоб, чые імёны былі ўнесены ў спісы “былых уладароў маёнткі якіх паўторна канфіскаваны” ніякой маёмасці за сабой не мелі.³⁰ Аднак і ў сучасных абагульняючых працах па гісторыі Польшчы паўтараецца памылка даваенных гісторыкаў.³¹

Больш ці менш набліжаныя да рэальных лічбаў дадзеныя ўтрымліваюцца ў справаздачнай дакументацыі тагачасных расійскіх улад, якія былі адказныя за ажыццяўленне канфіскацыі і далейшае кіраванне гэтай маёмасцю. Так, згодна з прадстаўленымі звесткамі міністэрства дзяржаўных маёмасцяў, на 1837 г. у заходніх губернях імперыі (уключаючы сюды і Беластоцкую вобласць) было канфіскавана 335 маёнткаў з агульнай колькасцю сялян больш за 110 тыс. душ³². Колькасць былых уладароў пры гэтым не ўказваецца. Аднак і гэтыя лічбы ў сілу шэрагу прычын не могуць разглядацца як канчатковыя. Па-першае, як гэта ўжо адзначалася раней, колькасць канфіскаваных маёнткаў змянялася з году на год з-за таго, што некаторыя ўдзельнікі паўстання атрымоўвалі амністыю і, адначасова з гэтым, права на вяртанне маёмасці (некаторым удалося гэта зрабіць нават праз 20 год пасля канфіскацыі). Таксама колькасць маёнткаў змянялася з-за таго, што ўладам калі-нікалі ўдавалася знайсці раней неведомую ўласнасць былых паўстанцаў. Ёсць прыклады, калі маёнткі паўстанцаў выкрываліся ў 1838 г.,

але не выключана, што такія выпадкі маглі адбывацца пазней. Па-трэцяе, некаторыя спрэчныя справы аб канфіскацыі знаходзіліся на разглядзе вышэйшых апеляцыйных устаноў краіны, без рашэння каторых маёмасць не магла канчаткова паступіць у казну. Справаводства па спрэчных пытаннях магло цягнуцца не год і не два, а дзесяцігоддзі. Па-чацвертае, колькасць маёнткаў, якія былі ўнесены ў спіс канчаткова канфіскаваных скарачалася з прычыны таго, што, нягледзячы на адпаведныя распараджэнні вышэйшых улад, на месцах існавала практыка пераводу канфіскаваных сялян з маёнткаў, дзе іх колькасць была невялікай, у іншыя дзяржаўныя ці канфіскаваныя гаспадаркі³³. І па-пятае, адміністрацыйная рэформа 1843 года, якая змяніла межы губерняў, а таксама хібы тагачаснай бюракратычнай сістэмы, уключаючы сюды блытаніну і супярэчліваць прадстаўленых звестак, у значнай ступені ўскладняюць працу даследчыкаў па выяўленню канчатковай лічбы канфіскаваных маёнткаў. Нават тагачасныя царскія ўлады адказныя за ажыццяўленне працэсу канфіскацыі не валодалі дакладнымі звесткамі адносна колькасці адабраных у казну маёнткаў. Так, напрыклад, у 1837 г. па распараджэнні П.Кісялёва ў міністэрстве дзяржаўных маёмасцяў была ўтворана спецыяльная камісія па справах аб канфіскаваных маёнтках, гадоўнай задачай, якой была выпрацоўка мер “дзеля дакладнага вызначэння канфіскаваных і секвестраваных маёнткаў”³⁴.

Рэальная ж лічба канфіскаваных маёнткаў, хоць і нязначна, але ўсё ж такі перавышала прыведзеныя вышэй дадзеныя. Так, напрыклад, па Віленскай губ. уладамі ў гэтай табліцы не было ўлічана больш за 20 маёнткаў, па Гродзенскай каля 10 і 2 па Мінскай.³⁵ Далейшы аналіз афіцыйных дадзеных аб канфіскаваных маёнтках дэманструе, што ў казну ў поўным аб’ёме паступіла менш за 40% валоданняў, а рэшта знаходзілася ў так званым “непадзельным” і “пабочным” валоданні. Гэтыя два тэрміны азначаюць, што многія асобы, на момант вынясення ім прысуду яшчэ не паспелі ўступіць у законныя правы ўласнасці ці валодалі ёю сумесна з іншымі асобамі. Палітыка царызму ў адносінах да непадзельных маёнткаў была накіравана на паступовае выдзяленне і перадачу ў казну частак маёмасці, якія належалі асуджаным. Такога кшталту справам і займаліся ўтвораныя ў 1832 г. ліквідацыйныя камісіі, а таксама земскія суды. Выдзяленне ў казну 3/8 ці 1/16 зямельнага валодання разам з сялянамі, колькасць якіх нярэдка не перавышала колькасці гаспадароў, было справай нялёгкай. Таму гэты працэс зацягнуўся на доўгія гады. Што тычыцца маёнткаў, каторыя яшчэ павінны былі перайсці па спадчыне да асоб, якія былі прысуджаны да канфіскацыі, то ў іх выпадку, згодна з указам ад 22 красавіка 1836 г. казна замяняла сабою падобную асобу³⁶. А гэта азначае, што пасля смерці бацькоў, такая маёмасць

замест законнага спадчынніка пераходзіла да дзяржавы.

Пераход маёнтка з ліку секвестраваных у разрад канфіскаваных мала што мяняў у адносінах улад да яго. Палітыка расійскіх улад у стасунку да канфіскаваных маёнткаў, накіраваная ў першую чаргу на атрыманне як мага большых прыбыткаў, не магла не нанесці непераўных страт як самім маёнткам, сядзібам і гаспадарчым комплексам, так і ўсёй сістэме іх далейшага гаспадарання. Новыя ўладары ў большасці выпадкаў мала дбалі аб захаванні і аднаўленні як ўнутранай структуры, так і вонкавага аблічча канфіскаваных маёнткаў. Як сведчаць мемуары сучасніка, ужо ў 1834 г. у былым Ружанскім палацы размяшчалася фабрыка, у парку прысады высечаны, фруктовыя дрэвы здзічэлі. Замест кветак – пустазелле. А вось што ўяўляў сабой Дзярэчанскі палац – “Пустэча з абдзёртым дахам, з павыбіванымі вокнамі, па якой свішча вецер, з муроў якой адпадае цагліна за цаглінаю... падобны на магільны курган...”³⁷ Таксама менш чым праз дзесяць гадоў пасля канфіскацыі не надаваўся для жылля Свіслацкі палац Тышкевіча, “столі ў якім пагарджалі штохвілінным падзеннем”.³⁸ Калі такому разбурэнню падвяргаліся магнацкія палацы, то што можна казаць пра іншыя, не такія капітальныя будынкі? Застаўшыся без належнага нагляду паступова руйнаваліся садова-паркавыя комплексы, вымярзалі аранжарэі з унікальнымі калекцыямі раслін, знішчаліся і гаспадарчыя пабудовы: свіраны, адрыны, стайні, заводы, шынкі і г.д. Урэшце, палітыка царскіх улад, накіраваная на атрыманне з канфіскаваных маёнткаў максімальных прыбыткаў, прывяла з цягам часу да значнага скарачэння паступаючых у казну даходаў. Гэта тэндэнцыя добра прасочваецца па выніках праведзенай у Віленскай губерні ў 1839 г. рэвізіі канфіскаваных маёнткаў. Нават чыноўнік, які праводзіў гэтую праверку, быў вымушаны канстатаваць, параўноўваючы прыватныя і перайшоўшыя да казны валоданні, што апошнія “пачалі прыходзіць у заняпад”³⁹.

Паступовае спусташэнне канфіскаваных маёнткаў, пагаршэнне становішча сялян было шмат у чым абумоўлена тым, што на працягу 15 год не быў вызначаны прававы статус большасці падобных маёнткаў. Тым не менш, пытанне аб будучым лёсе канфіскаваных маёнткаў неаднаразова станавілася прадметам гарачых дыскусій на самым вышэйшым узроўні. Менавіта гэтае пытанне стала ў 30-40-я гады XIX ст. палігонам для распрацоўкі праграм па насаджэнню рускага элемента ў Заходнім краі. Сярод тых варыянтаў, якія абмяркоўваліся адносна выкарыстання канфіскаваных маёнткаў, можна прыгадаць прапановы аб перадачы такіх маёнткаў рускім памешчыкам у доўгатэрміновую арэнду, раздачы канфіскаваных валоданняў рускім вайсковым чынам на правах маярату без права далейшага іх продажу,

аднаўленню практыкі раздачы маёнткаў рускім чыноўнікам у вотчынае валоданне, як гэта рабілася за часам Кацярыны II, павелічэнню “рускага элемента” шляхам перасялення рускіх сялян. Дапамагчы вырашыць пытанне канфіскаваных маёнткаў павінен быў і створаны ў 1835 г. адмысловы “Сакрэтны камітэт аб канфіскаваных маёнтках у вярнутых ад Польшчы губернях”. Аднак і гэты орган не здолеў вырацаваць адзіны прымальны варыянт далейшага гаспадарання падобнымі валоданнямі. Тым не менш, менавіта ў адпаведнасці з прапановамі “сакрэтнага камітэта” частка канфіскаваных маёнткаў на Украіне ў 1837 г. была перададзена ў кіраванне ваеннаму ведамству. У падпарадкаванне ваеннага міністэрства адыходзілі найбольш буйныя маёнткі на тэрыторыі Кіеўскай і Падольскай губерняў, найменш абцяжараныя даўгамі, даходы з якіх паступалі непасрэдна ў распараджэнне азначанага ведамства. Што тычыцца рэалізацыі іншых праектаў, то па трапнай ацэнцы аднаго з пазнейшых апалагетаў русіфікацыі гэтага краю, яны “сталі ахвярай бюракратычнай перапіскі, расталі ў канцылярскай стыхіі: праект рускай зямельнай ўласнасці ў заходніх губернях вырашыўся ўладкаваннем двух маяратаў, каланізацыя сялян дала 158 сем’яў, што былі паселены ў Паўночна-Заходніх губернях”.⁴⁰ Канчаткова лёс канфіскаваных маёнткаў быў вырашаны толькі ў 1846 г., калі ўсе падобныя маёнткі на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Украіны былі ўключаны ў склад дзяржаўнай маёмасці.⁴¹ Аднак на гэтым кропку ў справе канфіскаваных маёнткаў ставіць рана. Пасля падаўлення нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863 г., ранейшыя праекты па насаджэнню рускага элемента ў Заходнім краі былі ператвораны ў старанна распрацаваную ўрадавую палітыку. Часткова гэта насаджэнне адбывалася і за кошт маёнткаў канфіскаваных ў 30-я гады, якія разам з іншымі дзяржаўнымі землямі на ільготных умовах аддаваліся “асобам рускага паходжання”⁴².

Падводзячы вынікі ажыццяўлення канфіскацыі прыватнай уласнасці на землях былога ВКЛ пасля паўстання 1831 г., трэба адзначыць, што галоўнай асаблівасцю правядзення канфіскацыі ў гэты перыяд было тое, што яны ажыццяўляліся на гэтых землях ва ўмовах захавання дзеяння норм права, якія не дапушчалі стасавання гэтай меры пакарання ў падобным выглядзе. Падчас і пасля паўстання 1831 г. адбылося канчатковае замацаванне канфіскацыі як аднаго з галоўных сродкаў барацьбы царызму з нацыянальна-вызваленчым рухам і пакарання ўдзельнікаў гэтага руху. Прэвентыўны характар гэтага пакарання выявіўся ў імкненні царызму напужаць, не дапусціць да ўдзелу ў нацыянальна-вызваленчым руху маёмасныя слаі грамадства. Пасля ж падаўлення паўстання, паколькі канфіскацыя часцяком была адзіным сродкам пакарання ўдзельнікаў узброенай барацьбы, на першае

месца высойваецца рэпрэсіўная складальная гэтага пакарання. Вывучэнне дадзеных аб канфіскацыях дазваляе ўдакладніць саслоўны і асабісты склад удзельнікаў паўстання 1831 г. На прыкладзе канфіскацый добра прасочваецца ўзаемасувязь і змяненні ўрадавай палітыкі і планаў у адносінах да зямель былога ВКЛ, а таксама і эвалюцыя карнага механізма. На гэтых тэрыторыях канфіскацыі прыватнай уласнасці пасля паўстання 1831 г. прывялі да росту колькасці дзяржаўных сялян, нанеслі адчувальны ўдар па матэрыяльнай базе многіх магначкіх і шляхецкіх радоў, сталі палігонам для распрацоўкі праграм па русіфікацыі краю, прычыніліся да значных страт у культурнай спадчыне гэтага рэгіёна.

---

¹ ПСЗ – I. Т. XXII, №16187

² Свод законов о состоянии людей в государстве. - СПб., 1832. - С.49

³ Степанищев А. Проблемы правового регулирования применения конфискации имущества. - М., 2002. - С. 8

⁴ Свод законов уголовных. - СПб., 1833.- Ст.225; Свод военных постановлений. Ч.V. Устав военно-уголовный. Кн.1. - СПб., 1839.- Ст.178; Уложение о наказаниях уголовных и исправительных.- СПб., 1845. - Ст.277

⁵ РДГА Ф.560, воп.22, спр.20, а.101

⁶ Никонов С. Секвестрация в гражданском праве. - Ярославль, 1900. - С.196

⁷ ПСЗ – II. Т. X, №7616/а

⁸ РДГА Ф.384, воп.15, спр.1,а.65

⁹ ПСЗ - II. Т. VI, №4711

¹⁰ РДГА Ф.384. воп.1, спр.2057, а.259

¹¹ ПСЗ - II. Т. VI, №4711

¹² ДГА Літвы Ф. 515, воп.21, спр.1, а.33

¹³ РДГА Ф. 384, воп.1, спр.218, а.149,182

¹⁴ РДГА Ф. 384, воп.15, спр. 378. а.37

¹⁵ РДГА Ф. 384, воп.15, спр. 185, а. 21

¹⁶ Matelski D. Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych. - Poznań, 2003 – S.119

¹⁷ НГАБ у Гродна Ф.31, воп. 1,спр.13

¹⁸ НГАБ у Гродна Ф. 1, воп.4,спр.117, а.21

¹⁹ Stryżewska Z. Konfiskaty Warszawskich zbiorów publicznych po powstaniu listopadowym. - Warszawa: DiG, 2000 – S.225-226

²⁰ НГАБ у Мінску Ф.1297,воп.1,спр.5445, а.1

²¹ РДГА Ф.1266, воп.1,спр.11,а.67; НГАБ у Гродна Ф. 31, воп.2, спр.14, а.175; Ф.3, воп.2, спр.60, а.27

²² НГАБ у Гродна Ф.1, воп.27, спр.48, а.1

²³ НГАБ у Гродна Ф.31,воп.2, спр.59,а. 234

²⁴ РДГА Ф.384, воп.15, спр. 1018, а.1

²⁵ РДГА Ф.384, воп.15, спр. 202, а. 38

²⁶ НГАБ у Мінску Ф.2507, воп.1, спр.78, а.3

²⁷ РДГА Ф.1266, воп.1, спр.9, а.52

²⁸ Lubliner L. Les confiscations des biens des Polonais sous le regne l'empereur Nicolas 1er examen historique, politique... 1861.

²⁹ Giller A. Historia powstania narodu polskiego. Cz. II. - Paryz, 1870. – S. 206; Iwaszkiewicz. Wykaz dóbr zemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867. - Warszawa, 1929. - S.8 ; Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863. - Warszawa.1918. - S.281; Dangel S. Rok 1831 w Mińszczyźnie, T.2 - Warszawa, 1925. – S. 181

³⁰ Kuryer Litewski - 1834. – 19 iàÿ, 1834. – 20 æî³çíÿ

³¹ Gierowski J. Historia Polski: 1764 – 1864. - Warszawa: PWN, 1989 – S.219

³² РДГА Ф.384, воп. 15, спр. 1166, а. 45-47

³³ НГАБ у Гродна Ф.5, воп.1, спр.29, а.84

³⁴ РДГА Ф.384, воп.15, спр. 1166, а. 1,3

³⁵ ДГА Літвы Ф.525, воп.18, спр.280, а.42-43; А. Радзюк Канфіскацыя прыватнай уласнасці ў Беларусі ў канцы XVIII – першай трэці XIXстст. // БГЧ. – 2002.- №6. – С.25

³⁶ ПСЗ - II. Т. XI, № 9095

³⁷ Л. Пагоцкі Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану. - Мн., 1997. - С.150,156,157

³⁸ НГАБ у Гродна Ф.31, воп.2, спр.509, а.54

³⁹ ДГА Літвы Ф.525, воп.18, спр.280, а.195

⁴⁰ Станкевич А. Очерк возникновения русских поселений на Литве. - Вильна 1909. - С.9

⁴¹ Сосна У.А. Фарміраванне саслоўна-групавага складу сялянства Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIXст.ст. – Мн., 2000. – С.29

⁴² НГАБ у Гродна Ф.1, воп.14, спр.602, а. 70

Likwidacja Unii na ziemiach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej

H. Dylągowa (Warszawa, Polska)

Największym zagrożeniem dla Unii Brzeskiej była Rosja – carowie i Patriarchat Moskiewski, którzy od początku traktowali unitów jako braci w wierze, przemocą odłączonych od Kościoła prawosławnego, których trzeba na powrót przywrócić do jedynie prawdziwej wiary, za jaką uważali prawosławie.

Jedną z bardzo ważnych przyczyn, dla których Rosja niechętnie patrzyła na Kościół unicki była jego latinizacja i związana z nią dość ściśle polonizacja, jakiej ten Kościół niemalże od początku Unii ulegał.

Carowie rosyjscy starali się również objąć opieką prawosławnych w Rzeczypospolitej, co, poza względami czysto religijnymi, stwarzało możliwość mieszania się Rosji w wewnętrzne sprawy sąsiada. Taką możliwość wprowadzał artykuł IX „pokoju wieczystego” z Rosją (1686), który przyznawał metropolii kijowskiemu zwierzchnictwo nad prawosławnymi w Rzeczypospolitej. Jednocześnie w tymże 1686 roku patriarcha konstantynopoliński został zmuszony do oddania zwierzchnictwa nad tą metropolią patriarsze moskiewskiemu.

Aż do śmierci króla Jana III Sobieskiego Rosja nie miała realnych możliwości ingerencji w sprawy prawosławnych w Rzeczypospolitej. Dopiero objęcie rządów w Warszawie przez dynastię saską taką ewentualność stworzyło. Zaangażowanie elektora saskiego i równocześnie króla polskiego Augusta II w wojnę północną i związana z tym wewnętrzna sytuacja państwa w latach 1700–1721 sprawiły, że przez kraj przechodziły i zatrzymywały się obce wojska, w tym oczywiście i rosyjskie.

Istnieją opisy gwałtów wojsk rosyjskich wobec unitów, przede wszystkim wobec zakonników i zakonnic bazylikańskich i duchowieństwa unickiego. Najbardziej znane było osobiste znęcanie się cara Piotra I nad bazylianami w Połocku, wywołane ich odpowiedzią na jego pytanie. Odpowiedzieli bowiem, że św. Jozafat Kuncewicz zginął z rąk prawosławnych. Bazylianie użyli słowa „schizmatyckich”, będącego wówczas powszechnie w użyciu (obok słowa dzynicy) przez katolików obu obrządków.¹

Planowa akcja nawracania unitów zaczęła się za Katarzyny II. Na szeroką skalę rozpoczęto ją po drugim rozbiore. W 1793-4 r. opracowano w Petersburgu plan misji prawosławnych wśród unitów, przede wszystkim na Wołyniu, Podolu i Ukrainie, gdzie Unia była słabiej ugruntowana i gdzie wielu wiernych a nawet

duchownych unickich ciążyło ku prawosławiu. Grupy misjonarzy prawosławnych wspierane przez rosyjskie władze państwowe rozpoczęły nawracanie nie tylko przy pomocy perswazji, ale korzystając również z przymusu, mając do dyspozycji władze administracyjne i wojsko, nie respektowano bowiem deklarowanej oficjalnie zasady dobrowolności.²

Unia pod panowaniem rosyjskim ostała się już prawie wyłącznie na Białorusi, gdzie działalność misyjna była mniej radykalna. Kościół unicki utracił wówczas ponad 1,5 miliona wiernych, a z 4 700 parafii istniejących na terenach objętych intensywną akcją misyjną pozostało zaledwie sto kilkadziesiąt. Od unii nie odeszła większość klasztorów, część księży świeckich i grupy wiernych pozbawionych prawie zupełnie własnych kościołów i duszpasterzy.

W 1796 r., po śmierci Katarzyny II, akcja misyjna ustała. Cesarz Paweł I unitów wprawdzie nie lubił, mówiąc że nie są „ani rybą ani mięsem”, ale nawracania na prawosławie zaprzestano. Niewielka grupka duchowieństwa unickiego wróciła wówczas do Unii, a kilkadziesiąt przeszło nawet na obrządek łaciński.³

Za rządów Pawła I uporządkowano, w porozumieniu ze Stolicą Apostolską, zreorganizowane samowolnie przez Katarzynę II diecezje unickie. Obok ciągle istniejącego arcybiskupstwa połockiego wskrzeszono biskupstwo łuckie, obejmujące pozostałych na Wołyniu, Podolu i Ukrainie unitów, oraz – brzeskie, obejmujące blisko 1 400 parafii z prawie 1 400 000 wiernych. Arcybiskupem połockim był od 1784 r. Herakliusz Lissowski, biskupem łuckim został w 1798 r. Stefan Lewiński, a biskupem brzeskim w tymże roku Jozafat Bułhak. Lewiński rezydował na Ukrainie w klasztorze bazylianów w Poczajowie, a Bułhak na Białorusi w klasztorze w Żyrowicach.⁴

Aleksander I również unitów nie prześladował. Kilka lat spokoju pod panowaniem obu wymienionych cesarzy umożliwiło Kościołowi unickiemu utrwalenie dotychczasowego stanu posiadania. Korzystając z tej swobody, około 200 tys unitów przeszło wówczas na obrządek łaciński. Krążyły bowiem pogłoski, że unicy będą musieli przyjąć prawosławie, o ile wcześniej nie przejdą na obrządek łaciński. Sprawa ta stała się przedmiotem monitów abpa Lissowskiego skierowanych do łacińskiego arcybiskupa mohylewskiego Stanisława Sierstrzeńcewicza, Lissowski posądzał bowiem o „kradzież dusz” duchowieństwo łacińskie z archidiecezji mohylewskiej. Nie otrzymawszy odpowiedzi od Sierstrzeńcewicza, złożył w 1803 r. skargę do Aleksandra I. Powołana wówczas przez cara specjalna komisja nie stwierdziła używania przez duchowieństwo łacińskie przemocy w stosunku do przechodzących na rzymski katolicyzm unitów. Niemniej Aleksander I wydał ukaz zabraniający „nawracania” siłą na obrządek łaciński.

Można zrozumieć względną łatwość z jaką niektórzy unicy przechodzili na

obrzędek łaciński. Pogłoski bowiem o ewentualnej likwidacji Unii w zestawieniu z niedawną prawosławną akcją misyjną za Katarzyny II sprawiły, że pewniej się czuli jako katolicy w obrządku rzymskim niż wschodnim.

Aleksander I poszedł jednak na rękę abpowi Lissowskiemu, zdecydowanemu przeciwnikowi dominacji łacińskiej nad Kościołem unickim i podzielił ukazem z 1805 r. założone przez siebie w 1801 r. Kolegium Duchowne dla spraw obu obrządków na dwa niezależne departamenty: łaciński i unicki. W każdym z nich zasiadali duchowni właściwego obrządku. Wspólne sprawy miały być załatwiane na tzw. Zebraniu Ogólnym. Przewodniczącym departamentu unickiego został w miejsce Jozafata Bułhaka abp Lissowski.⁵

Wobec braku dobrze zorganizowanych unickich seminariów diecezjalnych i niepodjęcia przez bazylianów powszechnego nauczania kleru świeckiego jedynym miejscem nauki było utworzone w 1803 r. przy Uniwersytecie Wileńskim tzw. Seminarium Główne, przeznaczone dla alumnów i młodych księży łacińskich i unickich. Wileńskie Seminarium Główne wzorowane było na seminariach generalnych tworzonych w monarchii austriackiej według zasad józefińskich. Biskupi nie mieli na nie wpływu, tak zresztą jak pozbawieni byli wpływu na wydział teologiczny Uniwersytetu w Wilnie.

Uniwersytet Wileński w latach panowania Aleksandra I był jedną z przodujących w nauce uczelni wyższych na ziemiach byłej Rzeczypospolitej.⁶ Był pod wpływem myśli Oświecenia, co w dziedzinie teologicznej, przy braku wpływu biskupów, stanowiło zagrożenie dla czystości nauki zasad wiary katolickiej. Wpływy eklezjologii wschodniej również stanowiły niebezpieczeństwo dla jedności Kościoła unickiego z papieżem. Z tegoż Seminarium Głównego w Wilnie wyszli późniejsi czołowi apostości Unii – Józef Siemaszko, Antoni Zubko i Wasyl Łużyński.

Po utworzeniu przez Aleksandra I diecezji litewskiej Kościół unicki w Cesarstwie Rosyjskim posiadał cztery diecezje: poza wspomnianą litewską, jeszcze połocką, łucką i brzeską. Wznowiona przez cesarza w 1806 r. godność metropolity nie została jednak związana z żadną określoną stolicą metropolitalną. Godność tę otrzymał Herakliusz Lissowski, który rezydował, jak i jego poprzednik Teodor Rostocki, w Petersburgu. W 1809 r. Aleksander I ustanowił diecezję metropolitalną, ale Lissowski do jej zarządzania otrzymał sufragana bpa Adriana Hołownię, sam zaś dalej był zobowiązany do przebywania w Petersburgu. Zresztą wkrótce zmarł.

Lissowski należał do bardziej wpływowych biskupów unickich w zaborze rosyjskim. Rządy biskupie sprawował 25 lat, zaczynając w 1784 r. jako arcybiskup połocki. Był też mianowany przewodniczącym departamentu unickiego w Kolegium Duchownym w Petersburgu.

Następca Aleksandra I, Mikołaj I, był zdecydowanym przeciwnikiem Unii. W grę wchodziły tak względy polityczne jak i religijne. Oba te czynniki łączyły się zresztą ze sobą, ponieważ niezależność Kościoła katolickiego od władzy państwowej była dla cesarzy rosyjskich od chwili zaboru ziem Rzeczypospolitej trudna do przyjęcia. Uderzenie najpierw w Kościół unicki wydawało się o tyle łatwiejsze, iż wierni i w znakomitej większości duchowieństwo byli Rusinami, wprawdzie związanymi z Rzymem, ale także z obrządkiem wschodnim, a więc i z kulturą bizantyjską. Pierwsze więc uderzenie w planach likwidacyjnych Mikołaja I skierowane było na oczyszczenie obrządku wschodniego w Kościele unickim z naleciałości łacińskich. Akcja była przygotowywana inaczej niż za Katarzyny II. Miało nastąpić nie jednorazowe „nawrócenie” unitów na prawosławie, ale długoplanowe działanie. Przywrócenie w kościołach unickich czystego obrządku i liturgii wschodniej miało być wstępem do zjednoczenia z prawosławiem. Cała operacja została przygotowana starannie z rozłożeniem na kilka lat.

Podstawę działalności stanowił memoriał przygotowany przez księdza unickiego Józefa Siemaszkę. Od 1812 r. był on asesorem w departamencie unickim Kolegium Duchownego w Petersburgu. Memoriał został wręczony ministrowi oświecenia Aleksandrowi Szyszkowowi, który uznawszy go za ważny przedstawił w 1827 r. Mikołajowi I. Memoriał wyjaśniał krótko co dotąd w sprawach Unii od Katarzyny II zostało zrobione i – szczegółowo, co należy zrobić, aby Kościół unicki połączyć z Cerkwią prawosławną.⁷

Główny nacisk został położony na maksymalne odcięcie unitów od łacinników, zaczynając od Kolegium Duchownego, przez seminaria, szkoły i wiernych w kościołach. Do zakonu bazylianów nie tylko nie powinni mieć dostępu nowicjusze rzymskokatolicy przyjmujący obrządek wschodni, ale żądano usunięcia już będących tam zakonników, którzy wcześniej wstąpili jako łacinnicy.

Utworzenie Grekokatolickiego Kolegium Duchownego niezależnego od Kolegium Rzymskokatolickiego stanowiło punkt wyjścia. Chodziło bowiem o to, aby łacinnicy nie mieli żadnego wpływu na podejmowane działania „oczyszczające” obrządek unicki. Ukazem z 22.04/4.05.1828 r. Mikołaj I powołał więc Grekokatolickie Kolegium Duchowne pod przewodnictwem metropolity, którym był wówczas Jozafat Bułhak. Ukaz mówił, że nowe Kolegium ma za zadanie obronić Kościół unicki od jakichkolwiek naleciałości obcych Kościołowi Wschodniemu, niezgodnych z warunkami przyjętymi w Unii Kościoła Ruskiego z Rzymem z 1596 r.⁸ W ten sposób ukaz zupełnie pomijał postanowienia synodu w Zamościu z 1720 r., który sankcjonował pewne tego rodzaju zmiany. W skład Kolegium, mającego stanowić najwyższą instancję w Kościele unickim, wchodził jeden biskup, jeden archimandryta i czterech kapłanów (protojerejów) wybieranych przez biskupa i konsyсторze diecezjalne.

W wyniku wspomnianego ukazu nastąpił nowy podział diecezjalny Kościoła unickiego. Z dotychczas istniejących czterech diecezji utworzono dwie: białoruską z rezydencją w Połocku i litewską z rezydencją w klasztorze w Żyrowicach. Do diecezji litewskiej włączono prawie całą diecezję brzeską i kawałek łuckiej, do białoruskiej – resztę diecezji łuckiej a także kilka powiatów z guberni mińskiej, należących uprzednio do diecezji wileńskiej, oraz parafie z Kurlandii, które wcześniej również należały do diecezji wileńskiej. Konsystorz z Wilna i Łucka zostały wcielone do konsystorza w Połocku i Żyrowicach.

Przeprowadzenie całej szczegółowo przez Siemaszkę opracowanej akcji wymagało jeśli nie przychylności to przynajmniej neutralnego stanowiska biskupów unickich. W skład episkopatu wówczas wchodził: Jozafat Bułhak zarządzający do czasu ukazu z 22.04/4.05.1828 r. diecezją wileńską i brzeską, Jakub Martusiewicz zarządzający diecezją połocką, oraz Cyryl Sierociński zarządzający diecezją łucką. Ponadto Jozafat Bułhak miał dwóch sufraganów: Adriana Hołownię, biskupa tytularnego orszańskiego i Leona Jaworowskiego, biskupa tytularnego włodzimierskiego. Nie cieszyli się oni zaufaniem władz rosyjskich. Trzech z nich: Hołownia, Jaworowski i Sierociński zostali po reorganizacji diecezji odsunięci od wpływu na sprawę Kościoła unickiego. Hołownia i Sierociński zmarli w 1831 r. a Jaworowski w 1833 r., co ułatwiło władzom rosyjskim realizację planów likwidacji. W 1833 r. zmarł także arcybiskup połocki Martusiewicz, który wprowadził wcześniej nie został usunięty z diecezji, ale dodano mu do pomocy Józefa Siemaszkę. Próby Martusiewicza przeciwdziałania zarządzeniom unifikacyjnym z prawosławiem władz były przez Siemaszkę skutecznie blokowane.

Po śmierci czterech wyżej wymienionych biskupów z dawnego episkopatu unickiego działał już tylko Jozafat Bułhak, który został po Martusiewiczu arcybiskupem połockim. Był przeciwnikiem likwidacji Unii, to też takiego podpisu od niego nie zażądano, czekając na jego śmierć, która nastąpiła w 1838 r. Podpisywał jednak wszelkie rozporządzenia, które ostateczną likwidację Unii przygotowywały. Biskupem litewskim został Józef Siemaszko, wcześniej już, bo w 1829 r., konsekrowany na biskupa sufragana białoruskiego. Nastąpiły też nowe nominacje biskupów sufraganów: Antoniego Zubko, Wasyla Łużyńskiego i Jozafata Żarskiego. W ten sposób władze rosyjskie poza Bułhakiem, na którego śmierć czekali, miały już episkopat zdecydowany na likwidację Unii.

Przygotowanie niższego kleru unickiego do zjednoczenia z prawosławiem wymagało reformy szkolnictwa. Należało więc odciąć dzieci unickie, i to nie tylko dzieci księży, od szkół łacińskich. Trzeba było zreformować seminaria duchowne unickie w duchu prawosławnym i uniemożliwić klerykom kontakty z rzymskokatolikami. Zakazano więc wysyłania kleryków unickich do Rzymu.

Takim zakazem objęte było także Główne Seminarium w Wilnie, ponieważ w Wilnie młodzież unicka stykała się bezpośrednio z młodzieżą polską obrządku łacińskiego. Od 1830 r. zaczęto wysyłać po czterech kleryków do Akademii Prawosławnych w Petersburgu i Moskwie. Motywowano to niemożnością zorganizowania z braku funduszy Akademii Duchownej Unickiej w Połocku. W 1834 r. w tamtejszym seminarium było 74 kleryków, w Żyrowicach – 120. Dotychczasową polonizację zastąpiła rusyfikacja.⁹

Bardzo ważnym elementem w osłabieniu Unii było ograniczenie niezależności zakonu bazylianów, stanowiącego swego rodzaju elitę w Kościele unickim. W początkach panowania Mikołaja I miał trzy prowincje (litewską, białoruską i ruską) z 80 klasztorami męskimi i ponad 500 zakonnikami. W 1831 r. po śmierci dwóch prowincjałów, Mikołaj zniósł w 1832 r. tę godność, wcześniej zresztą ograniczoną niemal tylko do samego tytułu. Ukaz znoszący godność prowincjała (16.02.1832 r. st. st.) zniósł i inne tytuły i urzędy klasztorne, wzorowane na zakonach łacińskich.

Powstanie listopadowe i wojna polsko-rosyjska, w czasie której bazylianie, jak kler i zakony rzymskokatolickie, byli oskarżani przez dowódców rosyjskich o pomoc udzielaną wojsku polskiemu. Wobec czego skorzystano z okazji, aby zlikwidować klasztor w Owruczu, a tamtejszy kościół unicki zmienić na cerkiew prawosławną. Postanowiono też wówczas przejąć klasztor w Poczajowie na Wołyniu z cudownym obrazem Matki Boskiej, stanowiącym cel pielgrzymek z odległych nawet okolic. Bojąc się oporu ze strony wiernych sprowadzono wojsko. Bazylianów wywieziono, a na ich miejsce osadzono zakonników prawosławnych, którzy do dziś tam rezydują. Rok 1832 i następne przyniosły dalszą likwidację klasztorów bazyliańskich, łącznie ponad pięćdziesiąt.¹⁰

Likwidacja klasztorów bazyliańskich stanowiła szerszy element represji wobec Polaków i Kościoła, oraz była wynikiem ogólnej antyzakonnej polityki Petersburga. Skierowanie jej przeciwko zakonnikom unickim miało ponadto na celu pozbycie się ludzi, którzy z racji swego zlatynizowania i spolonizowania stanowili dodatkową przeszkodę w planach zjednoczenia Unii z prawosławiem.

Jednym z ważniejszych antybazyliańskich postanowień było zgodnie z sugestiami Siemaszki polecenie, aby w ciągu 6 miesięcy zakonnicy wywodzący się z obrządku łacińskiego, którzy wstępując do bazylianów przyjęli obrządek wschodni, opuścili klasztory powracając do obrządku łacińskiego. Dotknęło to kilkadziesiąt osób i było dla zakonu w owym czasie niekorzystne. Bazylianie wywodzący się z obrządku łacińskiego, którzy by nie wystąpili w określonym terminie z zakonu, nie mieli takiej możliwości na przyszłość. Pozostanie w zakonie w obrządku wschodnim skazywało ich na prześladowania lub zgodę na przyjęcie prawosławia. Los Unii w Cesarstwie Rosyjskim był już bowiem przesądzony i

jeśli nie wszyscy unicy, to z pewnością bazylianie zdawali sobie z tego sprawę.

Mimo ogromnych wysiłków zrobionych dla przekonania unickiego kleru diecezjalnego do połączenia z prawosławiem opór jego był spory. Łatwiej szło z oczyszczaniem obrządku, dużo trudniej z wprowadzaniem prawosławnych ksiąg liturgicznych, wydrukowanych w Moskwie w 1831 r. dla potrzeb parafii unickich. W tym ostatnim przypadku widać było bowiem wyraźnie różnice teologiczne. Odmowa przyjęcia i korzystania z nich spowodowała rozmowy z opornymi, przeprowadzane głównie przez Siemaszkę. Stosował on na przemian prośby i groźby. Te ostatnie były szybko wprowadzane w życie. Opornych księży osadzano w którymś z klasztorów w diecezji, a jeśli to nie pomogło, zostawali pozbawiani parafii i wywożeni w głąb Rosji, gdzie również osadzano ich w klasztorach prawosławnych. Ich żony i dzieci pozbawione były środków do życia, dzieci oddawane były ponadto do szkół prawosławnych. Mimo zastosowania tych środków nie wszyscy księża podpisali przygotowany akt zjednoczenia Unii z prawosławiem. Podpisy złożyło 1 305 księży i zakonników a 593 wstrzymało się od podpisu.¹¹

12 lutego 1839 r. (st. st.) został przez trzech biskupów unickich, Józefa Siemaszkę, Antoniego Zubkę i Wasyla Łużyńskiego, sporządzony w Połocku akt soborowy zjednoczenia Unii z Cerkwią Prawosławną. Synod Prawosławny przyjął i potwierdził ważność tego aktu, a Mikołaj I dał swoją aprobatę 23 marca 1839 r. Na prawosławie oficjalnie przepisano wówczas ok. 1,5 miliona unitów mieszkających w blisko 1470 parafiach.¹²

Bierny opór polegający na niekorzystaniu z posług religijnych u prawosławnych popów i nieuczęszczaniu do cerkwi prawosławnych był przez niektórych stosowany przez wiele lat. Liczby dotyczące tego zjawiska są raczej nie do uchwycenia, ponieważ nikt takiej statystyki nie prowadził. Rozbudowany system policyjny oparty na donosicielstwie nie sprzyjał manifestowaniu unickich przekonań religijnych, tak bardzo przez władze państwowe zwalczanych.

Cała sprawa rozłożona była, jak wiemy, na kilka lat. Prowadzono ją w sposób zakamufLOWany. Mikołajowi I zależało, żeby na łamy gazet za granicą nie przedostawały się wiadomości o jakimkolwiek przymusie czy prześladowaniach unitów. Wszystko miało sprawiać wrażenie dobrowolności unitów w przyjmowaniu prawosławia.

Po zagładzie Unii na Ziemiach Zabrzanych pod panowaniem carów została już tylko jedna diecezja unicka, w Królestwie Polskim – chełmska.

Prawosławna diecezja, z siedzibą biskupią w Chełmie, istniała od roku 1240. Biskup Dionizy Zbirujski podpisał w 1596 r. akt Unii Brzeskiej i od tego czasu diecezja, poza krótkim okresem (1650-1652) należała do Kościoła unickiego. W połowie XVIII w. nie było już na jej terenie ani jednej parafii prawosławnej.

Bardzo trudną sytuację miał biskup Filip Felicjan Szumborski (1771-1851). Po likwidacji Unii w Cesarstwie obawy biskupa o los ostatniej pod panowaniem Romanowych diecezji unickiej – chełmskiej były uzasadnione. Biskup Szumborski został zaproszony do Petersburga i mimo prób wymówienia się złym stanem zdrowia, musiał pojechać, ponieważ zaproszenie cara było równoznaczne z rozkazem. Udało mu się jednak powrócić i do końca zachować jedność z Kościołem rzymskim i papieżem.

Czas na diecezje przyszedł już po śmierci Mikołaja I i bpa Szumborskiego, za rządów Jana Teraszkiewicza, Jana Kalińskiego, Michała Kuziemskiego, Józefa Wójcickiego i Marcelego Popiela.

Biskup Jan Teraszkiewicz zmarł na początku powstania styczniowego. Razem, jak się okazało, z pośmiertną prekonizacją Teraszkiewicza na ordynariusza chełmskiego papież przeznaczył na jego koaudytora z prawem następstwa Jana Kalińskiego. Aleksander II podpisał jego nominację w maju 1863 r., a w sierpniu Kaliński objął rządy w diecezji. Władze rosyjskie uniemożliwiły mu jednak konsekrację. Był zatem do końca biskupem nominatem. Wytrwale bronił swej niezależności w zarządzaniu diecezją. Nie godził się na przyjęcie duchownych przybyłych z Galicji, nie dał się powodować księżom uległym władzom państwowym. Opierał się przed oczyszczaniem obrządku unickiego z naleciałości łacińskich. Jego aresztowanie nastąpiło 23 września 1866 r. Wywieziono go do Wiatki, gdzie zmarł 19 października 1866 r.

Unicka diecezja chełmska znalazła się w bardzo trudnej sytuacji. Rządy objął w imieniu konsystorza, jako oficjał, popierany przez władze ks. Józef Wójcicki.¹³ W odezwie datowanej 11/23.09.1866 r., a więc w dniu aresztowania biskupa-nominata Kalińskiego, ks. Wójcicki oskarżał go o stały opór zarządzeniom władz i w związku z tym uznał jego uwięzienie za słuszne. Informował jednocześnie, że on przejmuje władzę jako oficjał konsystorza z polecenia namiestnika Królestwa Polskiego.

Wójcicki rozpoczął na szeroką skalę oczyszczanie obrządku z naleciałości łacińskich, które od dawna zadomowiły się w cerkwiach unickich. Dla wiernych był to widomy znak realizacji zamiarów rządu – przyłączenia ich do prawosławia. Na hasło – oczyszczanie obrządku – unicy byli szczególnie uwrażliwieni. Od tego zaczęła się bowiem likwidacja Unii a Ziemiach Zabranych, o czym świetnie wiedzieli granicząc z Cesarstwem o miedzę – przez rzekę Bug.

W tej sytuacji ratunkiem dla diecezji chełmskiej wydawała się nominacja nowego biskupa ordynariusza. Po dłuższych pertraktacjach został nim ks. Michał Kuziemski (1809-1879), oficjał archidiecezji unickiej we Lwowie, uważany za bardzo wpływową postać wśród „świętojurców”.

Przez cały czas rządów starał się lawirować między wiernością Unii a

naciskami władz zarówno tych najwyższych jak i najniższych szczebli. Ostatecznie zrezygnował z walki i poprosił Aleksandra II o zwolnienie go z urzędu. Cesarz wyraził zgodę (16/28.03.1871 r.), dekorując go orderem św. Anny I klasy. Papieża biskup zawiadomił o swojej rezygnacji już po uzyskaniu zgody Aleksandra. Kuziemski był ostatnim biskupem unickiej diecezji chełmskiej.

Po jego wyjeździe do Galicji prześladowanie unitów broniących swego prawa do wiary katolickiej weszło w okres największej brutalności. Władze administracyjne łamały opór wiernych wszelkimi środkami, mając pewność, że nie przeciwstawi się temu władza duchowna w Chełmie. Z kolei w diecezji wzrastał opór wiernych, w niektórych parafiach sytuacja stawała się wręcz dramatyczna. W tych warunkach w czerwcu 1872 r został powołany w Petersburgu przez Aleksandra II Komitet Specjalny do Spraw Diecezji Chełmskiej. Komitet został powołany, jak stwierdzono, z powodu niepokoїв, które miały miejsce w parafiach guberni siedleckiej. Obradował w Petersburgu pod przewodnictwem namiestnika Królestwa Polskiego Teodora Berga.

Unici byli zdeterminowani bronić swojej wiary. Oczyszczenie liturgii traktowali bowiem jako ostatni krok na drodze do likwidacji Unii. Znajomość przepisów kościelnych u tych prostych ludzi była zdumiewająca. Byli więc zdecydowani wytrwać przy Unii. Postanowili też podjąć środki zaradcze.

Jako zasadę przyjęto nie wpuszczenie do cerkwi księdza-odstępcy. Za odstępce uważano takiego duchownego, który sprawował liturgię według czystych ustaw Kościoła Wschodniego przesłanych do parafii przez Marcelego Popiela. Byli to ciągle jeszcze księża unicy, bowiem aż do oficjalnego przyłączenia unickiej diecezji chełmskiej do prawosławia w maju 1875 r. popi prawosławni nie byli używani w całej akcji, ani przez władze administracyjne ani przez władze duchowne.

Czystej liturgii wschodniej, czyli prawosławnej dotąd nie znali. Nie mieli też okazji do niej się przyzwyczaić, ponieważ na terenie diecezji chełmskiej cerkwi prawosławnych było zaledwie kilka, usytuowanych w większych miastach, budowanych sukcesywnie po powstaniu 1830 r. dla potrzeb wojska i urzędników rosyjskich.

Środki jakie władze podjęły, aby zmusić ostatecznie unitów do przyjęcia oczyszczonej liturgii i uczęszczania do cerkwi z księżmi-odstępcami, należały do okrutnych, a rozlokowywanie wojska i kozaków we wsiach dodatkowo uderzało w ludność materialnie. Gospodarze musieli bowiem utrzymywać żołnierzy, a kiedy nie mieli na to środków, wyprzedawano ich dobytek. Nakładano też na nich kary pieniężne.

Starania najwyższych władz rosyjskich, aby ukryć swoje zdecydowane postępowanie wobec unitów przed cudzoziemcami, a co za tym idzie, przed

światem było dużo łatwiejsze w Petersburgu niż w Warszawie. Widać to wyraźnie z raportów dyplomatów angielskich: ambasadora w Petersburgu i konsula w Warszawie. Raporty te różnią się w tak ważnej sprawie jak ocena stopnia dobrowolności przyjęcia przez unitów prawosławia. Konsul angielski w Warszawie, a nie ambasador w Petersburgu miał prawdziwszy obraz postępowania z unitami.

Ostateczne przyłączenie unickiej diecezji chełmskiej do Cerkwi prawosławnej Synod wyznaczył na dzień 11.05.1875 r. (st. st.) wydając w tej sprawie oddzielne rozporządzenie.

„Oceniając tę kwestię ze stanowiska politycznego trudno zaprzeczyć, że rząd odniósł niekwestionowany sukces. Nawet przypuszczając, że jedna lub dwie generacje zachowają nieprzyjazne uczucia dla rządu, to za 30 lat wszyscy staną się rosyjskimi chłopami.” Tak podsumował relacjonowane przez siebie wydarzenia konsul angielski w Warszawie.¹⁴

Jednakże po upływie 30 lat nie potwierdziły się przewidywania konsula. Po ukazie tolerancyjnym Mikołaja II z 1905 r. znaczna większość byłych unitów i ich potomków wpisała się do ksiąg kościołów rzymskokatolickich. W ciągu następnych dziesięcioleci wierni ci ulegli całkowitej polonizacji. dziś najczęściej tylko brzmienie nazw świadczy o niegdysiejszej przynależności ich przodków do narodowości rusińskiej. Tradycja rodzinna przechowuje jednak jeszcze tu i ówdzie wieści o męczeństwie dziadków i pradziadków.

Od 1875 r. w ciągu kilkudziesięciu lat zostały zamknięte lub oddane cerkwi niektóre rzymskokatolickie kościoły w diecezji lubelskiej i podlaskiej. Według wykazu arcybiskupa Wincentego Chościak-Popiela, załączonego do jego listu do sekretariatu stanu M. Rampolli, w latach 1867-1900 z polecenia rosyjskich władz państwowych zamknięto 34 kościoły parafialne, filialne i kaplice, z tej liczby 23 kościoły w diecezji podlaskiej. Świadczy to jak bardzo władze obawiały się wpływów rzymskokatolickich na unitów uznanych już oficjalnie za prawosławnych.

Specjalny wysłannik z Petersburga, tajny radca Makow, a od 1878 r. minister spraw wewnętrznych Rosji, pisał w swoim raporcie z marca 1975 r.: „Ani przez chwilę nie można wątpić w zgubny wpływ systematycznej i uporczywej propagandy prowadzonej nieprzerwanie w guberni siedleckiej przez duchowieństwo łacińskie w tak krytycznym dla sprawy okresie. Z poglądem tym bezwarunkowo zgadzają się miejscowe władze i wszyscy, którzy orientują się w sytuacji sprawy unickiej. Niepodważalność tego faktu w zupełności została potwierdzona przez warszawskiego generał-gubernatora ... “

Próby odbudowy Unii po 1918 r. w postaci tzw. neounii na wschodnich terenach Drugiej Rzeczypospolitej, gdzie dawniej przed likwidacją przez Rosjan

miała licznych wyznawców, nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Przyczyny były różne, a sprzeczność interesów duża. W założeniach Stolicy Apostolskiej miała to być dalekosiężna akcja na rzecz pozyskania w przyszłości dla katolicyzmu w całej Rosji. Sprawa w polityce Kościoła nie była nowa, znana co najmniej od czasu pobytu (w końcu XVI w.) w Rzeczypospolitej legata papieskiego Antonio Possevino.

Całą akcję odtwarzania Unii w II Rzeczypospolitej rozpoczął rzymskokatolicki biskup podlaski Henryk Przeździecki, w którego diecezji ciągle jeszcze żywa była tradycja unicka. Uzyskał w 1924 r. od Stolicy Apostolskiej pełnomocnictwa do tworzenia parafii w obrządku bizantyjskim. Takież pełnomocnictwa uzyskali również biskupi: wileński, piński, łucki i lubelski. Równocześnie powstawała oddzielna, ze wschodnim obrządkiem, gałąź jezuitów, a wkrótce także kapucynów, redemptorystów i oblatów.

Mimo jednak dużego zaangażowania w tworzenie neounii, przede wszystkim biskupa Przeździeckiego, a także jezuitów, nie odniosła ona sukcesu. W szczytowym okresie tej działalności, w 1934 r., było 45 neounijnych parafii i 59 duchownych. Liczba wiernych jest trudniejsza do ustalenia, gdyż panowała pewna płynność między parafiami prawosławnymi a neounijnymi. Podawane liczby mieszczą się w granicach od 18 tys. do prawie 24 tys. W skali ludności całego kraju jedna i druga liczba stanowiła setne części procentu (od 0,06 do 0,08).¹⁵

---

¹ H. Dylągowa, *Dzieje Unii Brzeskiej 1596-1918*, Warszawa-Olsztyn 1996, s. 27, 75

² *Op. cit.*, s. 76-77

³ A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 39

⁴ Dane liczbowe w-g T. Śliwa, *Kościół grekokatolicki w zaborze rosyjskim (1772-1815) w: Historia Kościoła w Polsce*, Poznań – Warszawa 1979, t.II, cz. 1, s. 229i in. L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów w: Chrześcijaństwo w Polsce*, Lublin 1992, s. 303 i in.

⁵ A. Petrani, *Op. cit.*, s. 43, 44

⁶ Por. D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskio-ruskich 1803-1832*, t.I *Uniwersytet Wileński*, Rzym-Lublin 1991, s. 162 i in.

⁷ A. Petrani, *Op. cit.*, s. 44-45

⁸ E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*. Część I i II, Warszawa 1906, s. 280 i nast.

⁹ H. Dylągowa, *Op. cit.* s. 85-86

¹⁰ Por. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, s. 157, 161 i mapa nr 4. E. Likowski, *Op. cit.*, s. 75,77

¹¹ E. Likowski, *Op. cit.*, s. 107-108

¹² H. Dylągowa, *Op. cit.*, s. 89

¹³ Szczegółowe omówienie likwidacji Kościoła Unickiego w Królestwie Polskim przedstawiam w oparciu o archiwalia watykańskie, rosyjskie i polskie, w: *Męczennicy Podlascy. Positio historica*, Siedlce 1994, (tekst polski i włoski). Archiwum Diecezjalne w Siedlcach.

¹⁴ *Correspondance respecting the treatment of the membres of the United Greck Church in. Russia*, London 1877

¹⁵ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 404 i nast.

Problem przynależności stanowej na zesłaniu po Powstaniu Styczniowym (ze szczególnym uwzględnieniem szlachty zagrodowej)

W.Śliwowska (Warszawa, Polska)

Nim przejdę do właściwego tematu słów kilka chciałabym poświęcić, po pierwsze, temu, na jakich materiałach opieram swoje wystąpienie. Otóż w Instytucie Historii PAN powstała – jako wynik ponad 10 lat pracy w archiwach polskich i rosyjskich, centralnych i prowincjonalnych, a także białoruskich (Grodno i Mińsk), ukraińskich (Kijów) i litewskich (Wilno) – powstała kartoteka, a ściślej dwie kartoteki: uczestników powstania styczniowego i zesłańców postyczniowych (ta ostatnia także jako komputerowa baza danych). Kartoteki te – a także przejrzana w związku z kwerendami ogromna dokumentacja archiwalna oraz wszelakiego rodzaju edycje: pamiętniki, korespondencja i – rzecz jasna – monografie oraz rozprawy i publikacje źródłowe – pozwalają na zorientowanie się, gdzie i jakie materiały mogą stanowić podstawę przyszłych opracowań. Niektóre z nich już powstały: np. Wiaczesława Pawłowa z Czeboksarów o Polakach w guberni kazańskiej, Ludmiły Kononowej o polskich zesłańcach w guberni archangielskiej, moja książka o Gieysztorach-zesłańcach postyczniowych, nie licząc wielu artykułów w czasopiśmie naukowych i referatów na konferencjach. Z bazy danych zacerpnęłam też m. in. informacje o losach szlachty zagrodowej na zesłaniu.

Po drugie, wydaje mi się konieczne kilka słów wprowadzenia poświęcić przypomnieniu, jakie kary przewidywało prawodawstwo cesarstwa rosyjskiego za udział w „buncie” i na jakie skazywano uczestników Powstania Styczniowego. Oczywiście najwyższą karą był wyrok śmierci (przez rozstrzelanie lub powieszenie); szafowano nim w pierwszym okresie powstania. Nieco później skazani na karę śmierci przeważnie byli w drodze łaski wysyłani na katorgę czyli ciężkie roboty w kopalniach, zakładach i twierdzach (bezterminowo lub na określonej liczbie lat); katorga oznaczała automatycznie pozbawienie praw stanu i konfiskatę majątku, a następnie pozostanie na syberyjskim osiedleniu. Osiedlenie – na Syberii lub w wewnętrznych guberniach Cesarstwa – było kolejną, łagodniejszą karą; tutaj już zachodziły różnice: można było otrzymać wyrok sądowy lub być wysłanym w trybie administracyjnym, przy czym z utratą praw stanu lub bez, z konfiskatą majątku albo jego sekwestrem lub bez tego; zawsze pod dozór policyjny. Następnym rodzajem kary dla osób sprzyjających buntownikom („miałeźnikom”), albo po prostu uznanym za „nieprawomyślne”,

było zesłanie na zamieszkanie; tu znowu następowało zróżnicowanie: z utratą praw stanu i sekwestrem majątku czy też bez dodatkowych ograniczeń. Od razu powiem, że na zamieszkanie skazywano w ogromnej większości osoby ze stanów uprzywilejowanych, tj. pochodzenia szlacheckiego, czasami duchownych. Wreszcie kolejną, nader uciążliwą karą, było wcielenie do rot aresztanckich resortu cywilnego, tj. skazanie na roboty przymusowe w kompaniach, używamy jednak powszechnie rosyjskiego słowa roty, lub przy rotach. Kara ta na ogół przewidziana była dla osób „gminnego” pochodzenia (z tzw. stanów opodatkowanych), choć zdarzały się przypadki, iż do rot trafiali i powstańcy pochodzenia szlacheckiego. Uciążliwość tej kary wiązała się nie tyle z wyczerpującą pracą (Konstanty Borowski opisał w swym pamiętniku nader barwnie do czego takie roboty się sprowadzały), co z następującym po ukończeniu terminu rot wysyłaniem na Syberię na tzw. osadzenie (rosyjskie: wodworienije). I tu dochodzimy do interesującego mnie dziś rodzaju kary: właśnie owego „osadzenia”, przewidzianego dla powstańców ze stanów nieuprzywilejowanych: chłopów i mieszczan, a także dla przyrównanej do włościan szlachty zagrodowej z licznych zaścianków, przede wszystkim na Grodzieńszczyźnie, Wileńszczyźnie i Kowieńszczyźnie oraz tzw. jednodworców. Wyrok: „na osadzenie” oznaczał opuszczenie stron rodzinnych na zawsze, bez prawa powrotu, i był w gruncie rzeczy pomyślany jako sposób na zagospodarowanie ogromnych połaci cesarstwa, zwłaszcza guberni tomskiej w Zachodniej Syberii.

Zanim jeszcze przejdziemy do tej – ogromnej – grupy zesłańców, warto może jeszcze uświadomić sobie jeszcze jedną ważną okoliczność: utarło się przekonanie, że najwyższe wyroki zapadały w przypadku oskarżanych przedstawicieli szlachty i duchowieństwa, toteż niejeden powstaniec-szlachcic ukrywał swoje pochodzenie, by go potraktowano łagodniej. Nic mylniejszego! Najsurowiej traktowano – oprócz dowódców powstania i przedstawicieli władz naczelnych „tajemnego państwa polskiego” – żandarmów narodowych, sztyletników, uczestniczących w wykonywaniu wyroków na szpiegach i zdrajcach, a byli oni w większości pochodzenia gminnego, czasami wręcz rekrutowali się z lumpenproletariatu. Na miejscu okazywało się, że przynależność do szlachty wylegitymowanej ma znaczenie także wówczas, gdy zostało się prawnie jej pozbawionym. Dobre pochodzenie, tytuły nadal odgrywały znaczną rolę: katorga w warzelniach soli w Usolu pod Irkuckiem była takim właśnie miejscem, nazywanym wręcz „Arkadią”, gdzie wyroki odbywali m. in. Bnińscy, Czetwertyński, lekarze Lasocki i Łagowski, a stosunki z miejscową władzą pozwalały na najrozmaitsze „ulgi”, których nie potrafiły sobie wyjednać rodziny wysłane z zaścianków szlacheckich. Skazani „pomyłkowo” na osadzenie po udowodnieniu swej przynależności do stanu szlacheckiego byli przenoszeni na

zamieszkanie, karę przewidującą możliwość powrotu do ojczyzny, a więc nie pozbawiającą nadziei. Wcieleni karnie do wojska (z tej kary stosowanej na początku powstania wkrótce zrezygnowano) ślali do kraju prośby o dowody szlachectwa, bo dawały im one możliwość awansu, a co za tym idzie zwolnienia ze służby wojskowej. Taką samą rolę jak dobre pochodzenie i koligacje z arystokracją rosyjską i dworem odgrywały pieniądze: osobom zamożnym, o których nie zapominały rodziny w kraju, życie układało się na katordze i osiedleniu znacznie łatwiej.

W literaturze przy omawianiu polityki Murawjowa na tzw. ziemiach zabranych kładzie się z reguły nacisk na utratę majątków przez grupę właścicieli ziemskich – dużych i małych – majątków sprzedawanych z licytacji z zakazem ich kupna przez Polaków i uważa się, że Powstanie Styczniowe skutecznie zdepolonizowało te ziemie. Zapomina się jednak o tym, że bynajmniej nie wszyscy ziemianie wzięli udział w powstaniu, a tak naprawdę dopiero władza radziecka na tych terenach doprowadziła dzieło rozpoczęte przez Murawjowa do prawdziwego końca. Wreszcie, za mało uwagi poświęca się masowemu niszczeniu z premedytacją szlacheckich zaścianków, owych „okolic”, zrównanych zgodnie z obowiązującym od czasów Mikołaja I prawem, z włościaństwem, a zachowujących w dworkach, często niewiele różniących się od chłopskich chałup, polskie tradycje, pamięć o przodkach i wiarę ojców. Dodajmy, że na osadzenie wysyłano także z Królestwa Polskiego (szczególnie po odbyciu kary rot aresztanckich, ale nie tylko).

W kartotece naszej – korzystając z bazy danych – znaleźć nie trudno owych nieszczęśników, bo trudno ich nazwać inaczej: wysyłano ich i pojedynczo i całymi zaściankami. Dla przykładu wzięłam jedną literę „B”, aby unaocznic, jak masowy charakter miały owe wysiedlenia. Gnani w okresie początkowym do guberni samarskiej i astrachańskiej byli następnie raz jeszcze przenoszeni do guberni tomskiej. Cały ich dobytek wystawiano na licytację i uzyskane grosze wysyłano na miejsce osadzenia. W Departamencie Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (zespół 1286 w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu) zachowały się spisy z wyszczególnieniem, komu, gdzie, ile i za co wysłano (10 kur, 5 gęsi, 3 świnie, krowa, koń, wóz, uprząż, itd., itd.): spisy te uświadamiają, jak straszna i wyniszczająca była to operacja.

Do najgroźniejszych – bo pisano o niej w prasie zakordonowej i emigracyjnej – należała sprawa zaścianka Ibiany z guberni kowieńskiej. Trzeba jednak pamiętać, że był to jeden tylko z ogromnej liczby zaścianków. I to, co pisano o Ibianach, dotyczyło w równej mierze pozostałych. Elżbieta Tabeńska w drodze do Tomska spotkała w więzieniu moskiewskim „kilka rodzin szlachty zagrodowej z okolicy Ibiany na Żmudzi. Jedna z nich z dzieckiem malutkim, bo na trzeci

dzień po słabości była wysłana, biedna kobieta bardzo była osłabiona, a miała jeszcze dwoje po kilka lat liczących dzieciaków”. W swoim pamiętniku¹ opisuje ona dalej, jak wyglądały noce w ostrogu czyli więzieniu stołecznym: „Było tam bardzo ludno, ale lepiej jeszcze niż później na etapach, gdzie mężczyzn razem z kobietami umieszczono. Samych dzieci, po większej części malutkich, było w naszej izbie czterdzieścioro! Płakały one w nocy; powietrze było złe, duszne; nad rankiem, kiedy dzieci ucichły, to znów ich matki zaczęły śpiewać godzinki; miłe to Bogu i ludziom pienie, ale nie wtedy gdy się spać po zmęczeniu chciało! W poprzek izby od jednej ściany do okna, gdzie spałam na narach [...], przeprowadzony był sznur tuż przy piecu i tu suszono brudne, nie prane, najrozmaitsze sztuki bielizny”. Na domiar złego rodziny z zaścianków oddzielano od mężczyzn, których wysyłano odrębnie. „Kobiety z Ibian – pisze Tabeńska – prosiły o zatrzymanie ich w Moskwie do przybycia ich mężów, inne znów o wiadomość, gdzie się znajdują ich mężowie”. Czy spełniono ich prośby autorka nie wie lub nie pamięta: wszystko zależało od dobrej lub złej woli „naczalstwa”. W krakowskim archiwum Czartoryskich zachował się spis owych kobiet z dziećmi z Ibian: 13 rodzin, 40 osób, a wspomniana przez Tabeńską kobieta z niemowlęciem to z pewnością Rozalia Jagiełło jadąca z kilkumiesięcznym synkiem Janem, 4-letnim Fabianem i 7-letnim Kazimierzem do guberni tomskiej². A to bynajmniej nie całe Ibiany: wysłano z tego zaścianka 30 rodzin, ogółem 136 osób (zob. niżej).

Osadzeni na Syberii wraz z rodzinami (i samotni), jeżeli nie założyli na miejscu nowych rodzin, nie mogli się do nowych warunków, klimatu, obcego otoczenia przyzwyczaić i przy różnych okazjach zasypywali urzędy podaniami, prośbami o zgodę na powrót do kraju (jeżeli tylko mieli do kogo wracać...). Setki takich podań, pisanych niekiedy jednym charakterem pisma, zachowało się w archiwum III Oddziału Własnej JCMości Kancelarii (zespół 109 w Państwowym Archiwum Rosyjskiej Federacji), np. w związku z podróżą po Syberii w 1868 r. wielkiego księcia następcy tronu³. Podania pisane własnoręcznie, przez wynajętych pisarzy, podania od krewnych napływały, kiedy to zaczęły powracać z zesłania na mocy kolejnych amnestii sąsiedzi przeniesieni początkowo z katorgi na osiedlenie, skazani tylko na zamieszkanie itd. Szef III Oddziału Szuwałow 1872 r. zwracał uwagę Departamentu Policji MSW, że wprawdzie istotnie “на основании Высочайшего утверждения 5 марта 1864 г. водворенцы из непривилегированных сословий никогда не должны быть возвращены на родину”, to jednak hrabia Teodor Berg dawał zgodę na tego rodzaju powroty, za każdym razem pytając III Oddział, a ten cesarza, o zgodę, gdy tymczasem z Kraju Północno-Zachodniego tego rodzaju pytania nie napływały, co uznano wręcz za niesprawiedliwe: oto bowiem “лица, отправленные на каторгу из привилегированных сословий, двигатели польского восстания, получали

облегчение участи вплоть до возвращения на родину. I wniosek brzmiał: “Надо обсудить вопрос о водворенцах”. Odpowiedź, jaka nadeszła z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych podpisana przez ówczesnego ministra Aleksandra Timaşzowa jest tak interesująca i wiele mówiąca, że warto ją przytoczyć prawie w całości:

«К числу мер, принятых правительством для успокоения последнего польского мятежа, принадлежит высылка на водворение, как по суду, так и административным порядком. Как в том, так и в другом случае мере этой подвергались преимущественно лица непривилегированных сословий: одни приговаривались судом к содержанию в арестантских ротах известных сроков, по окончании которых отправлялись на водворение – к таковым принадлежали преимущественно уроженцы Царства Польского, обвинявшиеся в прямом участии в мятеже, а другие: из уроженцев Северо-Западного края, высланы из оного административным порядком большею частью за неблагонадежность, обнаруженную их поступками, за оговор посторонними лицами, праздношатательство с подозрительной целью, наконец, некоторые за участие в мятеже, принятое их односельчанами или соседями. Подобные виноватые редко выселялись единолично, а большей частью в составе целой семьи или даже целого селения, которое предавалось уничтожению. Так из околицы села Щуки Гродненской губ. высланы 63 лица в числе 12 семейств, околицы Яворовка – 144 человек в числе 33 семейств шляхты, околицы Ибяны 136 лиц в числе 30 семейств и многие другие.

Число всех высланных на водворение по неимению в Министерстве данных, с точностью определить трудно, но что число их должно быть велико, можно судить по тому, что не только из Царства Польского и Западного края (преимущественно Северо-Западного края) достигали громадных размеров. Так по сведениям, имеющимся в Министерстве, видно, что в течение 1863 и начале 1864 гг. было высылаемо в неделю от 300 до 500 человек, а из всеподданнейшей записки министра внутренних дел от 16 июля 1864 г. видно, что до того времени всех высланных в распоряжение Министерства внутренних дел поступило более 24 тысяч человек. В виду этих фактических данных, если определить число всех высланных по мятежу до 40 тыс. Человек и водворенцев считать лишь на половину, то их будет 20 тысяч”.

Так oto najwyższy organ: Departament Policji MSW przyznaje, że na osadzenie wysyłano całe zaścianki na skutek podejrzeń o nieprawomyślność, na skutek niesprawdzonych donosów, za włączęgostwo budzące z kolei podejrzenia o ukrywanie się przed odpowiedzialnością za udział w powstaniu, czy za przyłączenie się doń jednego z mieszkańców, lub nawet sąsiada.

Stosowano odpowiedzialność zbiorową, wysyłając całe rodziny, a nawet całe

okolice, które następnie rujnowano (tu jako przykład podawano właśnie Ibiany, następnie Szczuki i Jaworówkę z guberni grodzieńskiej). Co więcej, MSW przyznaje, że nie posiada dokładnych danych (!) i może jedynie podać oceny szacunkowe: z 40 tysięcy ludzi skazanych według takich obliczeń na różne rodzaje zesłania połowę z nich, tj. około 20 tysięcy wysłano na osadzenie. Oczywiście tylko część z nich – choć znaczna – pochodziła z szlacheckich zaścianków.

Cyfry te, choć – jak się zdaje – zaniżone, pokrywają się z tym, co zdołaliśmy zgromadzić w kartotece i bazie danych; dlaczego sądzimy, że są zaniżone? Ponieważ mamy pewność, że w naszych poszukiwaniach nie wyczerpaliśmy wszystkich źródeł, brak często informacji o rodzinach zesłanych, o wcielonych do wojska (dopiero teraz kończymy uzupełniającą kwerendę).

Rezultatem tej wymiany korespondencji pomiędzy III Oddziałem i Departamentem Policji MSW była podjęta przez ministra spraw wewnętrznych 11 stycznia 1875 r. decyzja o zezwoleniu na powrót do ojczyzny osobom „ze stanów nieuprzywilejowanych” wysłanym na osadzenie nie z mocy wyroku sądowego, lecz w trybie administracyjnym. Dotyczyło to właśnie szlachty zagrodowej. Bezwarunkowo zezwolono na powrót wdowom i dzieciom skazanych na osadzenie, a także innym spokrewnionym z nimi niewiastom, jeśli wysłano ich jedynie za przewinienia głowy rodziny. Powrót pozostałych uzależniano od: po pierwsze, dobrej opinii w miejscu zesłania i zgody na przybycie władz kraju, z którego został wysłany; po drugie, od jego sytuacji materialnej, tj. możliwości opłacenia kosztów podróży oraz podpisania oświadczenia, że po przybyciu na miejsce nie będą się zwracać do władz miejscowych o żadne zapomogi, a także po zwrocie wszystkich pobranych na zagospodarowanie pożyczek i zasiłków; po trzecie, zobowiązania się do wpisu do jednego ze stanów opodatkowanych najpóźniej w ciągu 9 miesięcy od przybycia na miejsce.

Ukaz Najwyższy z 28 marca 1875 r. jeszcze bardziej ograniczał możliwość powrotu, nawet czasowego, „osób skazanych za udział w ostatnim polskim buncie na osadzenie”. Ułatwiał zwolnienie z dozoru policyjnego i poruszanie się w obrębie danej guberni, jednakże nie wspominał w ogóle o powrotach na stałe do miejsca pochodzenia. A jednak z konkretnych akt konkretnych „wodworiencew” wynika, że zgodę na powrót co poniektórzy otrzymywali⁴. Nigdy jednak nie miało to charakteru masowego. Do końca nie ustawano z mnożeniem przeszkód. Wielkorządcy guberni zachodnich zgodę wyrażali niechętnie, zesłańcy rzadko mieli środki na opłacenie dalekiej podróży, a jeszcze rzadziej na urządzenie się w ojczyźnie. Już Henryk Skok, autor najpoważniejszej monografii o zesłańcach postyczniowych, zwracał uwagę, że znaczna część „osiedleńców stałych” (tak nazywa on skazanych na osadzenie) nie mogła skorzystać z ułaskawień, bo albo „nie mieli środków na zwrot zapomogi, pożyczki i opłacenie kosztów podróży”

albo też „mając na Syberii ugruntowaną egzystencję, obawiając się trudności materialnych w kraju” pozostawali dobrowolnie w miejscach osadzenia. Na podstawie danych urzędowych sądzi on, że była to liczba znaczna⁵.

A jednak do 11 listopada 1876 r., kiedy wydano rozporządzenia, by nie rozpatrywać żadnych podań o powrót do kraju od skazanych na osadzenie, jakaś ich część wróciła. Jaka? Na to pytanie będziemy mogli dać odpowiedź, kiedy ukończymy prowadzoną obecnie, nader czasochłonną, korektę bazy danych.

---

¹ E. Tabeńska, *Z doli i niewoli. Wspomnienia wygnanki*, Kraków 1897, s. 57-58.

² Archiwum Czarotorskich, rkps 6764; były to (poza wspomnianą R. Jagiełło): Paulina Fronckiewiczowa z córkami Emilią, lat 10 i Kazimierą, lat 8, wysłani do gub. tomskiej; Maria Ibiańska z córkami Marią, lat 19 i Magdaleną lat 23, wysłane do gub. tomskiej; Anastazja Michalewiczowa z córką Anną, lat 12 i synem Konstantym lat 16, wysłani do gub. orenburskiej; Rymaszewska Aleksandra z rocznym synkiem Władysławem i Rymaszewska Felicja, wysłane do gub. tomskiej; Franciszka Sokołowska, wysłana do gub. tomskiej; Rozalia Stankiewiczowa z córką Anatolą, 16 lat, wysłane do gub. tobolskiej; Antonina Staszewiczowa z córkami Rozalią, lat 13 i Teklą, lat 10 oraz synami Kazimierzem, 9 lat i Stanisławem, 5 lat, wysłani do gub. orenburskiej; Franciszka Szablewiczowa, żona Jerzego i Anna Szablewiczowa, żona Jana z córką Konstancją, 15 lat, wysłane do gub. tobolskiej; Filomena Witkowska z córkami Pauliną, Martą i Teklą (?), wysłane do gub. samarskiej; Urszula Zylnowa z córkami Sebastiana, lat 12 i Weronika, lat 13 oraz synami Piotrem, lat 3, Własysławem, lat 5 i Kazimierzem, lat 16, wysłani do gub. tomskiej; Cecylia Żuszkiewicz z dziećmi: Antonim, lat 12, Michałem lat 8, Franciszkiem, lat 6, Agnieszka, lat 16, angelina, lat 14 i Paulina lat 2, wysłani do gub. tomskiej. Spis wywiezionych okolic znajdujemy w Wilnie w Archiwum Historycznym w tzw. wydziale politycznym kancelarii gubernatora (LVIA, zesp. 378, p/o, 1863, nr 693). W kartotece znajdujemy zesłańcze rodziny liczące po kilkanaście osób, od starego ojca poczynając, poprzez jego braci i siostry, ich rodziny, po synów, wnuków i prawnuków.

³ GARF, zesp. 109, I eksp., 1868 r., vol. 127mcz. 1, litera „A”.

⁴ Zob. np. «Ведомость о ссыльноводворенцах выбывших из Томской губ. на родину на основании Высочайшего повеления 9 января 1874 г. и решения министра внутренних дел от 11 января 1875 г.», GARF, zesp. 109, I eksp., 1863, vol. 23, cz. 341 litera „Г”, k. 62-63; tamże liczne podania w sprawie powrotów, k. 47-53.

⁵ H. Skok, *Polacy nad Bajkałem 1863-1883*, Warszawa 1974, s. 309-313.

Podstawy i motywacja represyj państwa Studzieńskaha państwa 1863 r. (pawodle pracy ks. dr. Edwarda Walewandra “Austryjackaja presa i polskaje Studzieńskaje państwa”)

A. Stralcoŭ-Karwacki (Miensk-Litoŭski)

Historyczny kontekst

Pierad tym jak pierajści da czysta wierawyznaúčaha aspektu Ks.E. Walewander robić ustup ab przyczynach troch padzielaŭ Reczypaspalitaj, jakija pradwyznaczyli nastupny los polskaha i litoŭskaha narodaŭ. Hetak pawodle konserwatywnej austryjackaj presy - “Tiroler Stimmen”¹ - dysydenty ũ Reczypaspalitaj mieli zasmat swabody i ũ konfesyjnych pytańniach czasta źwiartali sia pa dapamohu da Rasiei ci Prusyi, prasili czuźyja ũlady ab dapamohu i takim czynam zaachwoczwali ichniaje ũmiaszalnictwa wa ũnutranya problemy krainy. Hetyja machinacyi prawasłaŭnych i protestantaŭ paskoryli padziely Reczypaspalitaj tryma pamieźnymi dzierzawami. Pawodle oficjalnaha “Botschafter”² sztoraz bolszaja anarchija była asnoŭnaj padstawaj zaniapadu dzierzawy, pakolki jakraz jana sprawakawała umiaszańnie inszaziemnych ũladaŭ. Wa ũspaminach austryjackaj presy ab aźyćciaŭlnikach padzielaŭ zaznaczała sia, szto asnoŭnymi inicjatarami byli Karol Prusyi Fryderyk II i ruskaja Caryca Kataryna II. Szmatlikaja presa padkreśliwała asabistuju pozycyju Cesarowaj Maryi Terezyi, jakuju paćwiardźali “Tiroler Stimmen” “5 źniŭnia 1772 roku, raspusnaja Kataryna, wolteryjanski Fryderyk II i niejki Kaunitz³ asudzili Polsce na śmierć, spryczyniŭszy wialiki bol naszaj szlachetnej Cesarowaj Maryi Terezyi.” Udziel ła samoj Austra-Wuhorszczyny ũ padzielle tłumaczyŭ sia niepaźbieżnaj nieabchodnaściu dzieła padtrymańnia raŭnawahi pamiz asnoŭnymi geopolitycznymi siłami hetaj czastki Eŭropy. U lubym wypadku Austryja nieachwotna i tolki pad ciskam abstawinaŭ uziela ũdział u damowie.

My ũ moźam tut zaznaczyć, szto hledziaczy z uźo adlehlaj perspektywy, aposzniaja teza wyjaŭlajecca dla naszaha kraju i nawakolnaha abszaru biezumoŭna karysnym wynikiem. Kali ũjawim sabie, szto ũkrainskaja dzierzawańść utrymała sia dziakujucy Lwowu i Halicyi, a polskaja dzierzawańść u nowym czasie ũźnika dziakujucy dziejańniem Józefa Piłsudskaha, taksama na terytoryi Halicyi, a potym raspaŭsiudziła sia i na naszaj ziemi, spryczyniŭszy tam prynamsi zachawańnie fundamentalnych asnowaŭ wialikalitoŭskaj cywilizacyi.

Europejskaja geopolityka na religijnym tle

Dalej polski daśledczyk zaznacza, szto ũ Austriji, dyj u astatnich europejskich krainach panawała pierakanańnie ab niepadzielnym adzinstwie sprawy religijnej (katolickaj) sa sprawaj patryjotycznaj. Mienawita dadzienny religijny aspekt karystaŭ sia ũsieahulnej padtrymkaj usich płastoŭ Austra-Wuhorszczyny. Hetak "Gemeindezeitung"⁴ baczyła ũ wyraszeńni "polskaha pytańnia" roznyja zacikaŭlenyja baki, ale jak raz katolicki momant byŭ najbolsz specyficzny. Padobna "Die Presse"⁵ zaznaczała szto najbolszaja wartaść ruchu palahała ũ jaho religijnej inspiracyi, hzn. u halinie dzie "hrachi" Rasiei byli najbolszymi. Hetyja mierkawańni raspaŭsiudźwali sia taksama i na katolickaje nasielnictwa Litwy-Biełarusi, nie wyluczajucy stul i hreka-katolikoŭ. Adna z gazetaŭ świedcza ab tym, szto carski ũrad "iz padstupnašciu, gwałtam i dapamohaj kazackich knutoŭ dy jaszcze niekatorych niawiernych biskupaŭ" addzialili hreka-katolickuju carkwu ad Rymu i daŭczyli da prawasłaŭja. "Das Vaterland"⁶ z radašciu pawiedamlała, szto szmat hreka-katolikaŭ, jakich prymusam daŭczyli da prawasłaŭnej carkwy, znoŭ stała patrabujuć być u adzinstwie iz Światym Prastotam. Heta datyczyć nia tolki Polskaha Karaleŭstwa, dzie wypadki pierachodu hreka-katolikoŭ u prawasłaŭje da likwidacyi Chołmskaj Dyjacezyi ũ 1875 r. byli dosyć sporadycznymi, ale taksama Litwy, Biełarusi, Padolla i Wałyni, dzie Unija pad carskim rondlem była likwidawana ũžo ũ 1839 r⁷.

Austryjackaja presa taksama szmat uwahi nadawała pozycyji europejskich dziarżawaŭ adnosna paŭstańnia, asabliwa padkrešliwajucy negatyŭnuju rolu Wialikabrytanii, Francyi i Prusyi. Pozycyju Austriji jany razhladali jak spaczuwalnuju. Gruntujucy taki pohlad na padstawie toho, szto asnoŭnym moty-wam paŭstańnia byŭ motyŭ religijny, mocna zaciskany praz panujuczaje ũ Rasiei prawasłaŭje, ci protestantyzm u Prusyi. U Austriji ũ panawała katolictwa i tamu palaki mieli maźliwaść swabodna wznawać swaju wieru.

U wialikaj czastcy možna pahadzicca, szto objektyŭna ũmowy istnawańnia polskaj mienszaści i ũkraiskaj hreka-katolickaj u Austryjackaj zonie okupacyi Reczypaspalitaŭ u paraŭnańni z umowami isnawańnia katolickaha nasielnictwa na terytoriji Nadwiślenskaha i asabliwaha Paŭnoczna-Zachodniaha kraju byli biezumoŭna naszmat lepszymi.

Zrozumieć, czamu paŭstańnie nie maħło sustrecca z absolutnej, stoprocentowaj padtrymkaj inszych krainaŭ, dazwalaje analiz tahaczasnaj miźnarodawaj sytuacyi. Jana miała swaju krynicu ũ rewolucyjach u Francyi i Europie 1789, 1830 i 1848 rr. Ułady Prusyi, Austra-Wuhorszczyny bajali sia nowaha rewolucyjnaha wybuchu, Papskaja Dziarżawa zmaħala sia ũ liberalna-ateistycznym i antypapieskim rucham za abjadnańnie Itali⁸. Tamu lubaja źmiena status-qvo razhladała sia tahaczasnymi ũradami, jak krok u kirunku rewolucyi,

hetak za jak i paústańnie 1863 r. Geopolityczny aspekt problemu palahaú na tym, szto Rasieja niahledziaczy na nutrany zwyszkonserwatyzm na bazie lozunga “Prawasłaúje, samadziarzaúje, narodnaú!” u miúnarodawaj politycy była zwyszczynicznaja, padtrymliwajucy nacyjonal-rewolucyjnyja grupouki ú Serbii, Boúsnii, Hercegowinie, Bałharyi, pryznajucy liberalnaje Italjanskaje Karaleústwa. Tamu takoje ahulnaje paniaúcie, jak padtrymka “Zachadu”, jakoje funkcyanuje i siońnia nia maje najmieszaha sensu. Bolsz moúna razwazaú ab padtrymcy paústańnia tymi ci inszymi europejskimi politycznymi siłami: liberalna-rewolucyjnymi ci konserwatyúna-tradycyjnalistycznymi.

Naleúżyć adznaczyć, szto ú naszym kraii nawukoúcy úsio jaszcze praciahwajucé apiswaú tyja padziei ú skaúonym kontekúcie, jaki byú ustalawany komunistycznaj propagandaj. Sens kontekstu tłumaczy sia tym, szto buduczy autorytarnaj unuty krainy, sowieckaja úlada karystała sia ú miúnarodawym, dy ú peúnym sensie i ú nutranym abiehu liberalna-demokratycznaj retorykaj. Hetamu słuúyú toj fakt, szto sowieckaja úlada újaúlaje sia niepasrednaj spadczyńnicaj liberalnych ruchuú XIX stuleúcia ú Rasiei i za miaúoj, bo balszawizm joúe nia szto inszaje, jak radykalny ruch za gwałtoúnaje ústalawańnie kasztoúnaúciaú za jakija wykazwalisia liberały ú ideologii i filozofska-religijnaj sfery. Zhodna z dadzienaj wersyjaj paústańnie 1863 h. pradstaúlała sia jak rewolucyjny wybuch skirawanaj supracé samadziarzaúja i monarchicznaha ładu jak takoha, padtrymany “progresyúnymi” kołami Zachadu. Inszy bok kontekstu, a mienawita biezumoúnaja katolickaja naboúnaú paústancaú, udziel u paústańni katolickich ordenaú i niújejszaha kleru, moralnaja padtrymka z boku Papskaj Dziarúawy i konserwatyúnaj Austra-Wuhorszczyny starana kamuflawaú sia.

Paboúnaú paústancaú i udziel u im kleru

Dyk woú za niahledziaczy na dosycé mocny socyjalny aspekt paústańnia, jaki akcentaúwaú sia najbolej “czyrwonymi”, jano mieła pierawaúna religijnaj charakter, szto dawodziaú dareczy nastolki roznyja krynicy, jak wykazwańni prawadyra “czyrwonych” Kanstantaha Kalinoúskaha⁹, hetak i úwiedczańni Austryjackaj presy. Jak úwiedcza E. Walewander “Szmatlikija czasopisy úwiartali úwahu na hlybokuju nadzieju paústancaú na pomocz Boúuju, a ichni duch malitwy za pamysny los raspaczataha paústańnia¹⁰. Prymajuczy prysiahu paústancy zabawiazwali sia baczyú pierad usim u Bohu swajho prychilnika. Jany iszli ú boj haúosiaczy imia Pana¹¹. Takaja paboúnaú, jakaja úwiazana sa zwyczajnymi religijnymi praktykami, była mocna prasiaknuta maryjanskim kultam. Paústancy baczyli ú Najúwiaciejszaj Maryii Pannie swaju “adzinuju prawawituju Karalewu”, dzieła addańnia czeúci katoraj, jany zabawiazwali sia nia tolki údziaúniaú czyny,

ale i dać życie ó achwiaru¹². U pieśniach, szto śpiawali sia jaszcze pierad paústańniem, najczaściej można było paczuć imia Maryi. Paústancy različizwali na pieramohu za pomaczcu Matki Boskaj¹³...U gazetach źjaúlali sia apisańni religijnych praktykaú paústancaú, prykładam supolnaje czytańnie malitwaú u abozach¹⁴. Pašla boju światar zaklikaú da padziakuczynnaj malitwy. Usie klenczac, kiraúnik addziełu padawaú prykład i klenczyú na czale swaich zaúnieraú¹⁵. Paústancy czasta prystupali da sakramentaú spowiedzi i światoj kamunii”¹⁶.

Presa pryświaczała asabliwuju úwahu asobnym świataram, jakija byli kiraúnikami paústanckich addziełaú. Najbolsz pisana pra kiraúnika paústańnia na Litwie i Źmudzi, ks.Antonija Mackiewicza (1826-1863). “Postęp” pisaú, szto Mackiewicz, jak muczanik za nacyjonalnuju sprawu atrymaje ad Boha takuju zaplátu, jakaja należa sia tolki światym. Miensz pisała sia pra wielmi wiadomaha kiraúnika paústańnia na Padlaszsy ks.Stanisława Brosku (1822-1865). Naprykład jaszcze ó śnieźni 1864 r. było pawiedamlena, szto hety światar razem z czastkaj swajho addzieła praciahwaje zmahaci sia, chacia heta nie adpawiała reczaisnaści. Było taksama zauważana, szto Broska maje amal róunuju światym paszanu siarod miascowaha ludu. Szmat pisała sia ab kapelanie addziełu Dyjonizyja Czachoúskaha, ks.Marceliju Szymanskim, jaki zapalwajuczymi pramowami zaklikaú paústancaú da malitwy i baračby za swaju Katolickuju Wieru i Ajczynu. Presa padkreśliwała, szto katolickija światary paświaczali addzieły i sztandary paústancaú.

Trochi úwahi było pryświeczana taksama i ordenskim siostram. U Tyrolu ú lutym 1863 r. było pawiedamlena, szto try siastry, jakija jechali z Petersburga da Litwy, sprabawali pieramycić zapakawany kufar z kosami. U pawiedamleńni padkreśliwała sia śmiełaśc i addanaśc siaścior, szto zrabiła wialikaje úrażańnie.

Ordeny, miascowaja kaścielnaja hierarchija i Światy Prastof

Niemahczyma pieraacanicé rolu katolickich ordenaú pry organizacyi i údziele ú paústańni. “Der Botschafter” zilustrawaú heta nastupnym czynom: “Niemalaja kolkaśc tych monachaú, jakija ź miaczom u adnoj ruce, z kryżom u inszaj zaklikali ú Imia Jezusa Chrystusa lud da baračby, jakija wiali paústanckija addzieły na masakru. E.Walewander zaznaczaje, szto ad 20 da 70% monachaú u zaleźnaści ad ordenskej kongregacyi, u toj ci inszaj stupieni i formie padtrymliwali paústańnie. Historyk Ordenu Kapucynaú K.Hadacz liczyć udziel swajho ordenu ú paústańni za najbolsz chwalebnuju staronku ordenskej historyi. Ale asabliwuju wiadomaśc atrymali bernardyncy z pryczyny ich achwiarnaha údziele ú paústańni.

Wiadoma takaja pozycyja monachaú wyklikała żorstkija represyi carskaj ułady. U jakaści asnoúnnych pryczyn praszukwańnia ú klasztery Ajcoú Paúlinaú u Częstochowie, “Innsbrucker Nachrichten”¹⁷ nazywali kazańni, jakija zapalwajuć narod da supraciwu Maskwie, a taksama wysyłku zbroi paústancam. Muraújoú u Wilni raźmiaszczaú kazarmy i szpitali ú klasztarach, skul monachi byli pieramieszczany¹⁸. U takich umowach 27.X.1864 byú wydadzieny kasacyjny akt na klasztery. Hety akt byú nia tolki aktam pomsty dla ordenaú, ale i srodkam “zabieśpiaczeńnia” carskaha reżymu¹⁹. Jak pawiedamlaje E.Walewander likwidacyja klaszteraú wyhladała przykładna nastupnym czynam. Usia akcyja pawinna była adbyci sia 15/16 (27/28)²⁰ listopada 1864 r. adnaczasowa pa úsioj terytoryi Karaleústwa Polskaha i Paúnoczna-Zachodniaha Kraju. Apoúnaczy ú konkretnym klasztery źjaúlaú sia oficer z addziełam źaúnieraú, budziú i zahadwaú zyjści sia zanuranych u son monachaú ci monaszak, dalej dawaú im dla aznajamleńnia pastanowu úrada i tłumaczyú, szto jany pawinny być hatowymi nieadkładna pakinuć budynak. Jon taksama prapanoúwaú im pierajechać u inszy nie abniaty kasacyjaj klasztar, albo wyjechać za miazú, na szto úrad dawaú im finansawuju dapamohu. Monachi, jakija byli hatowyja wyjechać za miazú atrymliwali zamieźnyja paszporty dla wyjezdu ú Italiju, Austryju, Prusyju albo inszyja niemieckija ziemi, takich sztopraúda bylo wielmi mała. Protesty Rymu suprać kasacyi zastali sia bez uwahi. Napaczatku protestawali taksama i polskija biskupy, ale dzieła uniknieńnia jaszczé bolszych represyjaú spynili swaju akcyju. Likwidacyja klaszteraú susterła sia z krytykaj Austryjackich gazet, a mienawita “Salzburger Kirchenblatt”²¹, jaki apiswaú brutalnaść caryskich metadaú u baraćbie z kaściołam. Pry hetym gazeta wyrażała ździúleńnie nakont pozycyi niemieckich i angielskich wydańniaú, jakija raszuczabaraniali prawy palakaú adnosna carskaha despatyzmu, ciapier adnak maúczali. Hety moment jak raz pakazalny dla ideologicznaha razłomu, jaki istnawaú pomiż liberalnymi siłami i konserwatyúna-tradycyjanalistycznymi

Watykan i adnaúleńnie Reczypaspalitaj

Watykan praciwiú sia pamknieńniam rasiejskaha úradu dałuczyc terytoryi byloj Reczypaspalitaj niepasredna da imperyi i zrusyfikawać uwieś nierasiejski element razem z Katolickim Kaściołam. Austryjackija gazety asabliwa úważliwa adlustróuwali hetuju pazycyju, dajuczy czytaczam historyczny abrys, jaki siahaú peryjadu padziełaú Reczypaspalitaj.

“Das Vaterland”²² trymała sia dumki, szto za Papieżami anikoli nie zatrymliwała sia słowa ú padtrymku Polszczy. Hetuju dumku pa bolszaści

padzialała katolicka oryjentawanaja presa. Pad uwahaj presy znachodziła sia pozycyja Papieža Gregora XVI pa polskim pytańni. Hetak “Morgenpost”²³ dawodziu, spasyłajucy sia na Alokucyju Papieža Gregora XVI “Haerentem die” ad 22.VI.1842, szto Papieży ūžo nia pierszy raz źwiartajuć uwahu na pierasled katolikaŭ u Rasiei. “Der Botschafter” adnak adznaczyu toje, szto Papiež daŭna musiŭ by wystupić z acenkaj dziejańniaŭ Rasiei. Bo ahulna tolki naprykancy 30-ch let XIX st. Gregor XVI wyrasyu sia asudzić caryskijja praktyki pašla taho, jak dwa miljony hreka-katolikaŭ było “zahnana, zachłystana i zaknutana” u rasiejska-prawasłaŭnuju dziaržaŭnuju carkwu. Kab niejak źlepszyć swoj wizerunak, stworany zhadanaj alokucyjaj, Mihałaj I, aźno dwa razy nawiedaŭ Papieža ū Rymie ū hrudni 1845 r. Padczas hetych audyjencyj Papiež pakazaŭ Carawi, jahonyja ź zahady datyczna pierasledu Kaścioła, na szto monarcha, ździwiŭszy sia adpawiedaŭ, iż uwohule ab mnohich z tych zahadaŭ nia wiedaŭ. Na patrabawańnie Papieža Car daŭ abiacańnie, szto jon jaszce raz spraudzić koźny z predstaŭlenych zahadaŭ. Gazety aktyŭna witali pozycyju Papieža, jaki jak jedyny monarcha, nie maŭczaŭ i nie bajaŭ sia wykazać Carawi praŭdu ū woczy. Presa jednak zaŭważała, iż Carawi, usiutka jedna, udałosia “zadobryć” sprawiadliwy hnieŭ Kaścioła, nie iducy nawet na drobnuja sastupki.

Pakazalna toje, szto austryjackaja presa nicz nie pisała ab mieŭszaj miejsca encyklicy “Cum Primum” taho ź Papieža Gregora XVI ad 1832 r., u jakoj było zasudžana listapadawa paŭstańnie 1830-31 rr.²⁴, z pryczyny zrywu proci praŭnaje i legitymnaje ūłady. Dany dokument amal nie zhadwaŭ sia ū austryjackaj presie, dzieła stwareńnia ahulna pryjaznaha wobrazu Watykana datyczna Polszczy.

Kab acanić staŭleńnie Papieža św.Piusa IX da polska-litoŭskaha pytańnia kanieczna źwiarnuć uwahu na nastupnyja dokumenty:

- Alokucyja ad 16.III.1863;
- List da Cara Alaksandra II ad 22.IV.1863;
- Zaŭradžańnie da rymskich kaściołaŭ adnosna madlitwaŭ za Polszczu “Invito sacro” ad 31.VIII.1863;
- Alokucyja ad 24.IV.1864;

U najpiersz zhadanaj alokucyi Papiež pramaŭlaje datyczna padziejaŭ, zajsoŭszych u Meksycy, a pašla skomentawaŭ sytuacyju ū Polszczy, aceŭwajucy jaje jak hodnuju zaskardžańnia. Presa adreagawała na danuju alokucyju źmieszana, zaŭważyŭszy, iż Papiež wyraziŭ sia zanadta dyplomatyczna, rozumiejucy jednak, że duchowy patryarcha nia moźa wykazwaci sia inszym czynam.

U nastupnym Liście da Cara ad 22.IV.1863, Papiež św. Pius IX daŭ wyraz swajmu pierakanańniu, iż hałounaja pryczyna politycznych zabureńniaŭ, jakich jon nie chocia ūsprawiadliułać, suć religijnyja pierasledwańni ū Karaleŭstwie

Polskim, zabarona niepasrednaha abszczeńnia pamiz lokalnaj kaścielnaj hierarchijaj i Światym Prastołam, a taksama nieprzyjaznaje da Katolickaha Kaścioła zakanadaústwa. Car u adkaz zahraú wielmi chitra, zaúważyuszy, iż i ú Kaścielnym Haspadarstwie majuć miesca niezadawolenaść panujuczymi i politycznyja zabureńni, zrabiuszy úniosak, szto “rewolucyjnaje duchawienstwa”²⁵ było inspiratoram paústańnia.

Zaúradźańnie “Invito sacro” ad 31.VIII.1863 zaúradwała czynić madlitwy za Polszczu i rozpaczało sia úraczystaj bhahalnaj procesyja u Rymie. Papież uczyniú toje z pryczyny paczućcia údziacznosci da polska-litoúskaha narodu, jaki służyú abaronczym pradmurram chryścijanstwa, stała baroniaczy sztandar katolickaj wiery.

Znaczna wialikszij rezonans, niz zaúradźańnie madlitwaú, wyklikała alokucyja Papieża ad 24.IV.1864. Hetym razam Papież byú barza daloki ad taho, aby zadawalniać carskim ambicyjam. Pierszahierarch wykarystaú powad z nahody świate na cześć światoha Fideliusa ad Siegmaringen u Kongregacyi propagandy wiery, razam iz prysutnymi czatyrnaccaciu kardynałami i inszymi prominencyjami, kab z pylajuczym abureńniem asudzić Cara, jaki pierasleduje swaih katolickich paddanych i žadaje likwidawać katolickuju religiju: “My czytajem takža ú hetyja dni, iż jon (Car Alaksandar II) zabaraniú biskupam hetaho katolickaha narodu wykanańnie biskupskich funkcij (...). Hłupiec! Jon nia wiedaje, iż biskupy pawinny úmieć i mohú wykonać swaje funkcji i ú katakombach”²⁶. Zhadanaja alokucyja wyklikała wialiki rezonans u presie, jakaja akrešliwała jaje jak usprawiadliúlenaje abureńnie Kaścioła. “Katholischen Blätter”²⁷ zaznaczaje, szto alokucyja wynosić “Praklaćcie” adnosna rasejskaj politycy ú Polszczu. U katolikaú heta alokucyja wyklikała hnieú proti tyranii caratu, jakaja adbiraje ú ich braćciaú pawodle wiery ú Polszczu, religiju i swabodu, ich życie i majontki.

Generalna možna rozna aceniwać pozycyju Papieża św.Piusa IX adnosna paústańnia 1863 r. Ale adno možna pakinuć bez sumniwu - jon byú jedynym z monarchaú i kiraúnikoú dziaržaú, jaki nastolki horacza i paśladoúna wystupaú u abaronie polska-litoúskaj sprawy ú toj czas.

U padahulnieńni należyć zaznaczyć, iż adnosna Studzieńskaha Paústańnia 1863 r. kardynalna źmianiú sia stasunak kaścielnych pierszahierarchaú. Ješli raniej jany jednaznaczna konstatawali “rewolucyjny” charakter zrywaú za niepadlehaść, dyk hetkim razam u wialikszaj stupieni padtrymali studzieński czyn. Żwiazana toje było iz reczaistnuju źmienaju duchowaha boku paústańnia. Kali ú 1830-31 rr. rebelijaj kirawali wolnamularskija liberały, dyk u 1861 r. aposznim dyktatoram byú Romuald Traúgutt - wieruczy katolik, i nawat “czyrwony” Konstanty Kalinoúski ci nie ú bolszaj stupieni byú abaroncam Światoje Unii, ab

czym najlepsz świadczyć niżejpadadzienny úrywak z N 6 “Muzyckaj Praúdy”.

---

¹ “Tyrolskija Hałasý”

² “Ambasadar”

³ Wenzel Anton Kaunitz – Kancler Cesarstwa Aústra-Wuhorskaha

⁴ “Gminnaja gazeta”

⁵ “Presa”

⁶ “Ajczyna”

⁷ “Gemeindezeitung” (Gminnaja gazeta) ad 19.III.1863

⁸ ruch byú instytucyjnalna zapaczatkawany Napoleonam Bonapartam, jaki útwaryú spaczatku Cyzalspinskiju Respubliku (1801), potym Italjanskiju Respubliku (1802) i úreszcie Italjanskaje Karaleústwa (1805), kosztam terytoryjaú Aústra-Wuhorskaj manarchii

⁹ czytaj: “Religijnyja i socyjalnyja pohlady Konstantaha Kalinoúskaha” “Litwa” N 1(13) 2002 r.

¹⁰ “Wiener Kirchenzeitung” (Wienskaja Kaścielnaja Gazeta) ad 25.II.1863

¹¹ “Österreichischer Volksfreund” (Austryjacki Siabra Ludu) ad 15.III.1863

¹² “Wiener Kirchenzeitung” ad 25.II.1863

¹³ “Postę” (Progres – polskaja gazeta ú Wienie) ad 15.IV.1863

¹⁴ “Österreichischer Volksfreund” ad 7.X.1863

¹⁵ “Wiener Kirchenzeitung” ad 13.V.1863

¹⁶ “Österreichischer Volksfreund” ad 8.X.1863

¹⁷ “Insbruckija Wiedamaści” ad 18.VIII.1863

¹⁸ “Sonntagsblatt für alle Stände” (Niadzielný Listok dla úsich Stanaú) ad 19.VII.1863

¹⁹ “Der Botschafter” ad 10.XII.1864

²⁰ wodle Nowaha (Gregoryjanskaha) stylu

²¹ “Salzburski Kaścielny Listok”

²² “Ajczyna”

²³ “Ranisznijaja poszta”

²⁴ treba zaznaczyć, iż generalna rebelija taja była zasudżana prawidłowa, szto stała spryczyniena bezpasiarednymi powiaziami kiraúnikoú zrywu ż lewymi, liberalnymi i wolnamularskimi plyniami. Nie zwaroczana natomiast uwahi na toje, iż ułada proci katoraj rebelija była úzniata, róunie ż nie była praúnaj u hetym kraju. Bolsz konkretna my pawierniema sia da danaha zahadnieńnia ú artykule “Chwaroby rostu...”

²⁵ tutaka iznoú baczym, jak duża szkody naniesła naszamu ruchu raniejszaja

wolnamularska-liberalnaja pastawa naszaje elity, szto dało caru maźliwaść baranici sia niby sprawiadliwymi słowami pra abaronu Bożaha paradku, a paústancaú zaliczyć da niaúdziaicznych buntaúnikoú;

²⁶ “Salzburger Kirchenblatt” (Salzburski Kaścielny Listok) ad 12.V.1864

²⁷ “Katholischen Blätter” – Katolickija Arkuszy

Формы пратэсту грэка-каталіцкага насельніцтва Сапоцкінскага краю супраць прымусовага пераводу ў праваслаўе з 1875 па 1905 гг.

А.Вашкевіч (Гродна, Беларусь)

Не выклікае сумнення, што ліквідацыя Брэсцкай царкоўнай уніі ў пачатку 1839 г. была адной з самых значных падзеяў у жыцці беларускага народа. На фоне шматгадовых спрэчак гісторыкаў аб тым, ці адыграла уніяцтва станоўчую, ці адмоўную ў гісторыі беларусаў, вельмі мала да сённяшняга дня распрацавана пытанне аб тым, як жа грэка-каталіцкае (пераважна сялянскае) насельніцтва былога Вялікага княства Літоўскага паставілася да свайго ўласнага пераводу ў праваслаўе. Фактаў падобнага кшталту аб падзеях 1839 г. захавалася параўнаўча няшмат, між тым ў паўночна-заходняй частцы Гродзенскага раёна існуе невялікая тэрыторыя, вывучэнне гісторыі Уніі на якой дае нам выдатную магчымасць прааналізаваць гісторыю шматгадовай барацьбы мясцовых уніятаў супраць пераводу ў праваслаўе. Гэта ваколіцы мястэчка Сапоцкін (у нашай працы яны атрымалі назву Сапоцкінскі край), якія былі адзінымі землямі з этнічным беларускім насельніцтвам, што паміж 1815 і 1915 гадамі ўваходзілі ў склад Царства Польскага (аўтаномнай часткі Расійскай Імперыі). Пасля 1795 года, калі федэрацыя абодвух народаў спыніла сваё існаванне, усё грэка-каталіцкае насельніцтва краю (а яго на прасторах Рэчы Паспалітай на канец XVIII ст. налічвалася каля 3 790 тыс. чалавек)¹ апынулася адразу ў трох дзяржавах. Асноўная маса уніятаў трапіла пад панаванне Расіі (частка ВКЛ, заселеная этнічнымі беларусамі, часткова ўкраінцамі) і Аўстрыйскай Імперыі (поўдзень Падляшша і заходнеўкраінскія землі). На землях, што увайшлі ў склад Прусіі, уніятаў было найменш. Прусія, як вядома, атрымала пераважна тэрыторыю з этнічна польскім рыма-каталіцкім насельніцтвам. Аднак на ўжо згаданай Беласточчыне жыло ў канцы XVIII ст. трохі больш за 50 тыс. уніятаў і існавала 70 грэка-каталіцкіх парафіяў. З іх паводле ўказа прускага караля Вільгельма Фрыдрыху II у 1797 годзе была ўтворана Супрасльскія дзяццэзія, што праіснавала аднак толькі да 1809 года. Ужо ў 1807 годзе ў сувязі з пераходам Беласточчыны да Расіі 59 са згаданых 70 парафіяў апынуліся пад уладай Аляксандра I, які праз два гады ліквідаваў Супрасльскую дзяццэзію, прылучыўшы яе да дзяццэзіяў у заходніх губернях Імперыі. Астатнія 11 парафіяў з 5 757 вернікамі апынуліся ў Герцагстве Варшаўскім.² Большая частка гэтых парафіяў знаходзілася на тэрыторыі Сапоцкінскага краю. Пералічым іх па чарзе: Баля-

Касцельная (цяпер вёска Зарачанка) – уваходзіла 13 вёсак; Галынка – 9 вёсак; Ліпск – 10 вёсак; Лабна – 7 вёсак; Перстунь – 8 вёсак; Рыгалаўка – 11 вёсак; Сапоцкін – 30 вёсак. Цэнтрам яшчэ адной парафіі быў Аўгустаў. Яшчэ тры парафіі былі нязначныя па памерах (каля 500 чалавек) і размяшчаліся далёка па-за межамі Сапоцкіншчыны – у ваколіцах Высокага-Мазавецкага. Пасля 1815 г. гэтыя землі сталі часткай Царства Польскага і паміж 1839 і 1875 гг. 7 парафіяў Сапоцкіншчыны былі апошнімі ўніяцкімі парафіямі з этнічна беларускім насельніцтвам. Усяго па дадзеных на 1840 год у іх налічвалася 7 477 чалавек (прыкладна 5 200 чалавек жылі ў вёсках, што знаходзяцца цяпер у Рэспубліцы Беларусь, астатнія ў Польшчы). Самай буйной была Перстуньская парафія – 1457 чалавек.³ Гэта ўсё, што засталася ад мільённай масы беларусаў-уніятаў.

Усю гісторыю уніятаў Сапоцкіншчыны можна падзяліць на тры перыяды:

1) 1795-1875 гг. – існаванне грэка-каталіцкіх парафіяў Аўгустоўскага дэканата адасоблена ад асноўнай масы беларусаў-уніятаў (у складзе Прусіі (1795-1807 гг.), Герцагства Варшаўскага (1807-1815 гг.), Царства Польскага (пасля 1815 гг.).

2) 1875-1905 гг. – перавод грэка-каталікоў Сапоцкіншчыны ў праваслаўе і іх барацьба за магчымасць прыняцця рыма-каталіцтва.

3) пасля 1905 г. – масавае прыняцце праваслаўнымі (былымі грэка-каталікамі) Сапоцкінскага краю рымскага каталіцтва. Кожнаму з гэтых перыядаў адпавядаюць тры ці іншыя формы рэлігійнага пратэсту. Разгледзім іх паасобку.

У прамежак часу 1795-1875 гг. прымусовага схілення ўніятаў да праваслаўя на гэтай тэрыторыі не назіралася, аднак пасля падзеяў, звязаных з ліквідацыяй Уніі ў заходніх губернях, уніяты Сапоцкіншчыны зразумелі, што хутка прыйдзе і іх чарод. У 1839 годзе біскуп Філіп Шумборскі інфармаваў Сейненскага біскупа, што большасць уніятаў у парафіі Ліпск вырашыла перайсці ў рыма-каталіцтва, каб такім чынам пазбегнуць прымусовага пераводу іх у праваслаўе (напэўна ўжо ў гэты час насельніцтва краю ў значнай меры прылічвала сябе да ліку палякаў). Натуральна, што каталіцкая адміністрацыя на такі крок пайсці не магла, бо гэта непазбежна выклікала б рэпрэсіі з боку расійскіх уладаў.

Нягледзячы на вялікую рызыку прадстаўнікі каталіцкага клеру агітавалі сапоцкінскіх уніятаў на карысць каталіцтва. Так ў пачатку 1840-х гадоў па словах Варшаўскага генерал-губернатара манахі Гродзенскага Францысканскага кляштара аказвалі “самое вредное влияние на греко-униатское население смежного с монастырём Августовского благочестия,

стараясь всеми мерами склонить прибывавших в Гродно униатов к уклонению их от церкви.” Манахі не толькі прымалі уніятаў да споведзі, але прычашчалі іх і нават хрысцілі. Губернскія ўлады выселілі частку манахаў з кляштара, а з астатніх узялі падпіску аб тым, што прымаць да сябе уніятаў з-за Ласосны яны не будуць.⁴

Варта таксама адзначыць, што ня гледзячы на рэпрэсіі з боку ўрада, які забараняў грэка-каталікам прымаць каталіцтва, пасля 1840 года колькасць уніятаў у вёсках Сапоцкіншчыны пачала паступова змяншацца. Калі ўлічыць, што апошні дэмаграфічны крызіс быў выкліканы эпідэміяй халеры ў 1831 годзе, а наступныя гады лік насельніцтва стаў даволі імкліва павялічвацца, то адзіным тлумачэннем гэтай з’явы ёсць паступовы пераход мясцовых уніятаў у рыма-каталіцтва. З 1840 па 1874 год колькасць уніятаў у вёсках парафіяў Сапоцкін, Галынка, Перстунь, Баля-Касцельная зменшылася з 4701 да 3200 чалавек. Прапанаваная намі карта з размяшчэннем насельніцтва краю па канфесіях адлюстроўвае стан рэчаў ужо на 1860 – пач.1870-х гг., калі ў большасці пераважна ўніяцкіх вёсак у прыходах Сапоцкін, Галынка, Ліпск ужо было хаця б некалькі рыма-каталікоў, што пакінулі уніяцтва. Думаю, што яшчэ ў 1820 – 1830-х колькасць вёсак з чыста уніяцкім (значыць раней праваслаўным і ўсходнеславянскім) насельніцтвам была значна большай.

Яшчэ ў сярэдзіне 1850-х гг. расійскія ўлады паспрабавалі арганізаваць ў парафіях Ліпск, Перстунь, Баля-Касцельная і Лабна пачатковыя школы для мясцовага насельніцтва. Школьні гэтыя, дзе ўсе прадметы павінны былі выкладацца па-руску, а настаўнікамі былі дзякі з Холма, разглядаліся як адзін з найлепшых сродкаў русіфікацыі. Але сяляне занялі адносна іх адмоўную пазіцыю. Ніводная са школак так і не распачала нармальную працу аж да 1863 года, калі ўлады перайшлі да сілавых сродкаў русіфікацыі. Так настаўнік з Балі-Касцельнай Антон Грыневіч быў даведзены мясцовымі сялянамі “да заслугоўваючай на літасць галечы”. У снежні 1858 года Аўгустоўскі дэкан інфармаваў біскупа, што “ў школе ў Лабне наогул няма вучняў, быццам бы з прычыны вялікай адлегласці вёсак, да парафіі належных”. З рэляцыі настаўніка Стэфана Віньскага вынікае, што грамадзкасць парафіі і ўлады палітычныя, асабліва войт гміны, былі вельмі негатыўна скіраваныя да парафіяльных школаў. Галоўнай прычынай была школьная складка, якой сяляне даваць не хацелі, нельга аднак і пакідаць па-за ўвагай свядамае супраціўленне пачаткам русіфікацыі.⁵

Такім чынам ў гэты перыяд асноўнымі формамі рэлігійнага супраціву ўніятаў Сапоцкіншчыны былі: паступовы пераход у рымскае каталіцтва і супраціўленне русіфікацыі праз школы пры ўніяцкіх цэрквах. Усё гэта было

выклікана агітацыяй каталіцкіх ксяндзоў на карысьць каталіцтва, умовамі Царства Польскага (прынамсі да паўстання 1830–1831 гг. усё афіцыйнае справаводства, сістэма адукацыі былі польскамоўныя), і падтрымлівалася негатыўнай рэакцыяй на падзеі 1839 года ў Паўночна-Заходнім краі (прымусовы перавод уніяцкага насельніцтва ў праваслаўе).

Чарод уніятаў Царства Польскага прыйшоў на пачатку 1875 года, калі ўлады па старым сцэнары, выкарыстоўваючы супрацоўніцтва вышэйшых станаў уніяцкага святарства арганізавалі “добрахвотнае вяртанне” грэка-каталікоў ва ўлонне праваслаўя. Разам з 250 тысячамі уніятаў Падляшша прынялі праваслаўе і 9982 уніяты Сапоцкіншчыны. Цэрквы ў Ліпску, Рыгалаўцы, Перстуні, Лабне, Сапоцкіне, Галынцы й Балі-Касцельнай сталі цэнтрамі праваслаўных прыходаў, а ў канцы 1870-х гг. з прычыны “шкодных уплываў на былых уніятаў суседняй праваслаўнай Сапоцкінскай парафіі” былі ліквідаваныя рыма-каталіцкія парафіі ў Тэаліне і Ліпску.⁶

Ліквідацыя Уніі на Падляшшы насіла вельмі крывавае характар. У сутычках царскіх войскаў з уніятамі, што не хацелі дапускаць праваслаўных святароў да сваіх храмаў, загінула колькі адстукое чалавек. Сотні былі параненыя і высланыя на вечнае жыхарства ў Сібір. На тэрыторыі Сапоцкінскага краю да такіх жудасных падзеяў не дайшло, сказалася мабыць малая колькасць уніятаў. Вядома, што ў Ліпску уніяты зачыніліся ў сваёй царкве і не пускалі ў яе царскіх чыноўнікаў і папа,⁷ але такое супраціўленне было хутка зламана. Куды мацнейшы быў схаваны ці, інакш кажучы, пасіўны супраціў. Ён заключаўся найперш у спробах усімі магчымымі спосабамі прыняць рыма-каталіцтва. Наогул варта адзначыць, што многім былым уніятам такі ўдалося перайсці ў каталіцтва, хаця гэта было строга забаронена. Так у 1888 годзе ўрадавая статыстыка па Аўгустоўскаму павету згадвае 1621 чалавека, што перайшлі з уніі ў рыма-каталіцтва.⁸ Як гэта адбывалася? Напрыклад праз пераезд на тэрыторыю рымска-каталіцкіх парафіяў і магчыма праз афармленне нейкіх фіктыўных касцельных дакументаў. Цікавы сюжэт мае паданне з гісторыі роду аўтара гэтай працы. Недзе ў канцы 1870 гадоў жыхар вёскі Лойкі Іван Вашкевіч пераехаў ў вёску Плябанскія, што належала раней да добраў (валоданняў) Селіванавецкай рыма-каталіцкай парафіі, дзе ў 1881 годзе нарадзіўся ягоны сын Адам, мой прадзед. Ня ведаю падрабязнасцяў гэтых падзеяў, але калі ўлічыць, што Лойкі належалі да уніяцкай парафіі з цэнтрам Баля-Касцельная і паглядзець на храналогію, то гэты пераезд пачынае нагадваць уцёкі ад праваслаўя. Можна сам Іван Вашкевіч і быў рыма-каталіком, але ягоная маці да апошніх дзён свайго жыцця лічыла сябе уніяткай і мабыць афіцыйна працягвала лічыцца належнай да праваслаўнага прыходу ў Балі. Калі ж у самым канцы XIX ст. яна памерла,

і яе ўнук Адам зыходзячы са звычайнай сялянскай практычнасці пахаваў яе на недалёкіх каталіцкіх могілках у Селіванаўцах, то атрымаў за гэта тыдзень адміністрацыўнага арышту.

Тым не менш большасці ўніятаў не ўдалося пацвердзіць сваю прыналежнасць да рыма-каталіцтва. Пачалося трыццацігадовае існаванне падпольнай рэлігіі, калі фармальныя праваслаўныя таемна хрысціліся і спавядаліся ў каталіцкіх касцёлах. У гэтым ім дапамагалі мясцовыя ксяндзы. Але адміністрацыя ўважліва сачыла за жыццём “вярнуўшыхся у праваслаўе” і гэтыя акцыі не заўсёды ўдаваліся. Так пробашч Селіванавецкага касцёла Ян Гудоўскі ахрысціў па лацінскім абрадзе дачку былога уніяты з вёскі Новікі Восіпа Сакалоўскага, а ў лісце ад 4 студзеня 1882 года начальнік Аўгустоўскага павета патрабаваў ад ксяндза пісьмовых тлумачэнняў сваіх дзеянняў.⁹

Пагаемныя вячанні былых уніятаў і хрост іх дзяцей у рыма-каталіцкім касцёле прывялі да ненармальнай з’явы, калі паводле афіцыйнай урадавай статыстыкі ў Аўгустоўскім павеце Сувальскай губерні (куды уваходзілі вёскі Сапоцкіншчыны) да неверагодных памераў вырасла колькасць незаконнанароджаных дзяцей. Так у 1888 годзе ў Аўгустоўскім павеце нарадзілася 1887 дзяцей ад законных бацькоў і 329 дзяцей ад бацькоў, што афіцыйна мужам і жонкай не з’яўляліся.¹⁰ На гэта звярнуў увагу адзін з аўтараў “Памятной книжки Сувальской губернии на 1890 год”, які прапанаваў наступнае тлумачэнне з’явы: “Такое гармоніі количество незаконных рождений в Августовском уезде, как 14,8 % [у цэлым па губерні – 4,5 % – А. В.], находит себе очень вероятное объяснение в ненормальном положении бывших греко-униатов, возсоединённых в 1875 году. Униатское население губернии может быть разделено на две группы, из которых одна явно тяготеет к католичеству, другая же, будучи в душе преданной православию, не решаетя однако, открыто следовать ему. Под влиянием преданности католичеству лица, принадлежащая к 1-й группе, весьма часто прибегают, конечно тайно, к освящению брака по католическому обряду, но так как открыто заявить об этом не могут, то для православной церкви и администрации их союз остаётся ничем иным, как простым незаконным сожитием, и только в их глазах имеет значение брака, освящённого церковью. Прижитыя в таком браке дети, не передаются на крещение православному духовенству и без сомнения заносятся в число незаконнорожденных даже в том случае, когда над ними совершается тайное крещение по обрядам католической церкви. Несколько в ином положении находятся те дети, которые происходят от родителей, принадлежащих ко второй категории. Эти не вступают в брак вовсе, за редкими исключениями, так как считают

противным совести венчание по латинскому обряду, но не венчаются и в православных церквах, опасаясь открыто примкнуть к православию. Таким образом и эта вторая половина населения прибегает к инкубинату и производит на свет потомство, которое даже и в его глазах не может считаться законным. Только в этом печальном явлении и можно найти объяснение поразительного на первый взгляд явления в Августовском уезде.”¹¹

Адной з формаў пасіўнага супраціву былых уніятаў стала масавае пранікненне іх ў касцёлы падчас святаў, дзе ксёндз, які ня ведаў усіх сваіх парафіянаў з твару, ажыццяўляў над праваслаўнымі абрады па-каталіцку. 22 траўня (3 чэрвеня) 1881 года ксёндз з вёскі Сельванаўцы пісаў начальніку Аўгустоўскага павета ў справе Антона Янулевіча, былога ахоўніка Тэалінскага касцёла, наступнае: “Я лично могу заверить Ваше Высокоблагородие, что он не только не мешается в дела б. униатов, но на сколько может устраняет их и благодаря его бдительности никогда не случилось, чтобы комунибудь удалось из б. униатов обманом подкрасться к совершению над ними духовных треб .”¹² Як бачым, часта уніяты былі пакараныя самі сабе, а ксяндзы вымушаны адганяць іх ад сваіх святыняў.

Як супраціў можна разумець і выключна варожае стаўленне мясцовага насельніцтва да праваслаўя, расійскай адміністрацыі і любых яе захадаў. Варта адзначыць, што амаль усе тагачасныя даследчыкі, пачынаючы ад “западно-русса” Я. Карскага і да польскага нацыяналіста Б. Шушкевіча пісалі, што жыхары бясспрэчна належаць да этнічных беларусаў, але стараюцца ўсяк паказаць сябе палякамі. Як пісаў Б. Шушкевіч: “Здесь... живёт население, употребляющее между собой в повседневной жизни белорусский язык, а в городе на рынке и около костёла – польский. В большинстве своём это переведённые в православные униаты, зи-за чего эта около 35-тысячная масса [урадавая статыстыка называла прыкладна 12 тыс. чалавек – А. В.] была в молчаливой оппозиции к церкви и правительству. И считали себя поляками. Вообще всё это население было прекрасным материалом для агитации и антироссийской пропаганды...”¹³ Супрацьстаянне было настолькі моцным, што людзі нават жылі з двума імёнамі: афіцыйным – праваслаўным і сапраўдным – каталіцкім. Так у метрыцы жыхара вёскі Калбаскі Бараноўскага запісана, што ён быў ахрышчаны ў 1893 годзе ў Балянскай царкве пад імем Барыс, а ўжо ў дакументах 1920-х гг. фігуруе як рыма-каталік Браніслаў Бараноўскі.¹⁴

Сітуацыя прычыпова змянілася пасля 17 красавіка 1905 года, калі імператарам Мікалаем II быў падпісаны знакаміты ўказ аб рэлігійнай талерантнасці. Паводле ўказа праваслаўе заставалася пануючай рэлігіяй у Імперыі, але з яго цяпер можна было законна перайсці ў іншае веравызнанне.

Менавіта тады пачаўся масавы пераход жыхароў Сапоцкіншчыны ў каталіцтва (Уніі ўжо не існавала). Каталіцтва тут прымалі цэлымі вёскамі, намагаючыся як мага хутчэй забыцца аб сваім праваслаўным мінулым і гэтым пацвердзіць сваю прыналежнасць да каталіцкага касцёлу і польскага народу. Па афіцыйных звестках расійскага ўраду за перыяд 1905–1913 гг. у каталіцтва з праваслаўя ў Аўгустоўскім павеце Сувалцкай губерні перайшло 16012 чалавек.¹⁵ Гэта было амаль усё праваслаўнае насельніцтва Сапоцкіншчыны.

Пачатак Першай Сусветнай вайны, нямецкая акупацыя і ўздым барацьбы за адраджэнне польскай дзяржавы толькі паскорылі гэты працэс. К 1918 году ў канчатковы заняпад прыйшлі праваслаўныя прыходы, большасць цэркваў была перароблена мясцовымі жыхарамі ў касцёлы, што было непасрэдным адлюстраваннем іх польскай нацыянальнай свядомасці.

---

¹ Rzemieniuk Florentyna. Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772 - 1914. - Lublin, 1991.- S. 39.

² Ibidem.- S. 26.

³ ibidem.- S. 226-228.

⁴ Ганчар А. Міжканфесійныя адносіны на тэрыторыі Гродзенскай губерні ў п.п. XIX- пач. XX ст. / Этносоциальные и конфессиональные процессы в трансформирующемся обществе.- Ч.2.- Гродно, 2001. – С. 20.

⁵ Rzemieniuk Florentyna. Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772 - 1914. - Lublin, 1991. - S. 279-281.

⁶ Szumski Jerzy. Parafia Teolin w latach 1789 - 1887 // Magazyn Polski.- 1993.- N 1/ 2.- S. 79-80.

⁷ Pojezierze Augustowsko-Suwalskie. Przewodnik krajoznawczy i turystyczno-letniskowy. – 1937. - S. 118.

⁸ Памятная книжка Сувалцкай губерні на 1890 год.- Сувалкі,1890.- С. 19.

⁹ Перапіска пробашча парафіі з губернскімі ўладамі і мясцовай адміністрацыяй за 1876-1883 гг. (Архіў Гожска-Сельванавецкай рыма-каталіцкай парафіі (захоўваецца пры касцёле ў в.Селіванаўцы Гродзенскага раёна)).

¹⁰ Памятная книжка Сувалцкай губерні на 1890 год.- Сувалкі,1890.- С. 24.

¹¹ Тамсама. – С. 28-30.

¹² Перапіска пробашча парафіі з губернскімі ўладамі і мясцовай адміністрацыяй за 1876-1883 гг. (Архіў Гожска-Сельванавецкай рыма-каталіцкай парафіі (захоўваецца пры касцёле ў в.Селіванаўцы Гродзенскага раёна)).

¹³ Бронислав Шушкевич. Гродненская организация ППС в 1898 – 1937 годах. Воспоминания//Черепица В. ...Не потерять связующую нить. История Гродненщины XIX–XX столетий в событиях и лицах. – Гродно, 2003. – С. 280.

¹⁴ Метрыка і вайсковая кніга Браніслава (Барыса) Бараноўскага захоўваюцца ў асабістым архіве Ганны Пячынскай.

¹⁵ Праект мемарандума урада БНР для Апостальскага Пасаду ад 7 лютага 1921 года / Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя.- Мінск-Мюнхен, 1999.- С. 511.

Становішча каталіцкага касцёла на беларускіх землях у часы сацыяльнай віхуры

Валянцін Мазец (Мінск, Беларусь)

Да пачатку 1916 года значная частка тэрыторыі Беларусі была занятая нямецкімі войскамі. У лютым 1917 г. у Расійскай імперыі адбылася рэвалюцыя, якая прывяла да звяржэння самадзяржаўя. Сітуацыя, што склалася на беларускіх землях у 1917 – 1918 гг., зрабіла істотны ўплыў на становішча каталіцкага касцёла.

Неабходна адзначыць, што як нямецкія акупацыйныя ўлады, так і Часовы ўрад асаблівых перашкод дзейнасці рымска-каталіцкай царквы на беларускіх землях не чынілі.

Летам 1917 г. Рымскі папа прыслаў да Расійскага часовага ўраду пісьмо, у якім выказвалася жаданне “бачыць Мінскім каталіцкім біскупам ксяндза Лазінскага”¹. 2 лістапада 1917 г. аднавіла сваю дзейнасць Мінская дыяцэзія, біскупам якой быў прызначаны Жыгімонт (Зыгмунт) Лазінскі.

Пасля кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. Савецкі ўрад прымае шэраг заканадаўчых актаў, якія фактычна выключалі рэлігію і царкву ў цэлым і рымска-каталіцкую царкву ў прыватнасці са сферы грамадска-палітычнага жыцця. Ужо ў студзені 1918 г. былі ліквідаваны дзяржаўныя ўстановы, якія займаліся справамі духавенства: Ведамства прыдворнага духавенства і Упраўленне духоўнага ведамства ў арміі. А 23 студзеня 1918 г. СНК РСФСР прыняў дэкрэт “Аб аддзяленні царквы ад дзяржавы і школы ад царквы”².

Адзін з актыўных дзеячаў беларускага нацыянальнага руху ксёндз Адам Станкевіч у сваім гістарычным нарысе, прысвечаным беларускаму хрысціянскаму руху, адзначаў: “Праз увесь XIX пераломны для Беларусі век мова беларуская зберагла сабе ў тым жа касцёле месца больш пачэснае, а прынамсі, каб ужо свядома і адкрыта выступіць на арэну змагання за сваё жыццё, за свае святыя справы ў святыні”³.

Сапраўды, на беларускіх землях у пачатку XX стагоддзя беларуская мова паступова пачынае займаць належнае месца ў касцэле, а ксяндзы – прымаць актыўны ўдзел у беларускім нацыянальным руху. Асабліва гэтая тэндэнцыя ўзмацнілася ў часе Першай сусветнай вайны.

25 – 27 сакавіка 1917 года на з’ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый у Менску прымаецца пастанова, у якой падкрэсліваецца неабходнасць увесці ў духоўных семінарыях такія абавязковыя прадметы,

як беларуская мова і літаратура, а таксама гісторыя Беларусі. У склад выбранага дэлегатамі з'езду Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў ліку 18 сяброў увайшоў і ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі. Дзеля ажыццяўлення прынятых на з'ездзе рашэнняў у красавіку 1917 года БНК звярнуўся да Магілёўскага арцыбіскупа епіскапа Я. Цэпляка з наступнымі прапановамі:

1)Завесці ад восені 1917 года ў Магілёўскай семінары ў Петраградзе лекцыі беларускай мовы, літаратуры і гісторыі Беларусі;

2)Прыпомніць усяму духавенству на Беларусі яго абавязак: наколькі хопіць сіл і магчымасці, прамаўляць па-беларуску да людзей у навучанні веры ў касцёле і школе;

3)Чытаць па касцёлах усе адозвы вышэйшага духавенства між іншымі мовамі і па-беларуску;

4)Адаць беларускаму духавенству ўсе касцёлы, якія маюць быць звернуты праз новы ўрад, у некаторых можна было б без ніякіх перашкод адразу завесці беларусчыну;

5) Даручыць ксяндзам заняцца выданнем беларускіх рэлігійных кніжак для касцёла і школы, а таксама беларускай часопісі;

6)Камітэт просіць назначыць на Беларусь ксяндзоў-беларусаў або тых, якія ведаюць беларускую мову;

7)Камітэт просіць прычыніцца, каб на Беларусь быў назначаны біскуп-беларус.

У Пецябургскай Духоўнай акадэміі, якая рыхтавала святароў для Магілёўскай дыяцэзіі, ксяндзамі-беларусамі была створана Хрысціянская дэмакратычная злучнасць⁴. Стварэнне ХДЗ выклікала прыкметную актыўнасць дзейнасці каталіцкага духавенства непасрэдна на беларускіх землях. Так, 24 – 25 мая 1917 года ў Менску быў праведзены з'езд беларускага каталіцкага духавенства, на які сабралася 30 ксяндзоў. Цэнтральным на з'ездзе было пытанне ўзаемадачыненняў беларускага нацыянальнага руху і каталіцкага духавенства. Практычным вынікам з'езда было рашэнне ксяндзоў-беларусаў аб'яднаць свае высілкі ў справе пашырэння выкарыстання беларускай мовы ў касцёле.

Неабходна падкрэсліць, што ў 1917 годзе былі здзейснены пэўныя захады па практычнай рэалізацыі вышэй згаданых прапаноў. Так, выпускнік Пецябургскай Духоўнай акадэміі ксёндз Ф. Будзька ў 1917 годзе набыў невялікі фальварак каля Полацка, дзе пабудаваў каплічку⁵.

Асабліва актыўналася работа дзеля ўвядзення беларускай мовы ў касцёлах пасля прызначэння ў ліпені 1917 года арцыбіскупам Магілёўскай рымска-каталіцкай архіепархіі архіепіскапа барона Эдварда фон Ропы, які спрыяў гэтаму. Так, аб'язджаючы касцёлы магілёўскай дыяцэзіі, архіепіскап

загадаў, каб ксяндзы ўсюды казалі казанні па-беларуску.

8 снежня 1917 года ў Петраградзе пад рэдакцыяй ксяндза Л. Хведзькі выйшаў першы нумар газеты “Круніца”. У пачатку 1918 года рэдакцыя гэтага перыядычнага выдання была перанесена ў Менск. У Мемарыяле “Аб палітычным палажэнні Усходняе Беларусі” ад 3 красавіка 1918 года Антон Луцкевіч падкрэсліваў: “ужо ў цэлым радзе касцёлаў кажуць казаньня па-беларуску”. У тым жа Мемарыяле згадваюцца найбольш актыўныя дзеячы ў справе беларусізацыі касцёла: доктар філасофіі Ф. Абрантовіч, доктар філасофіі Бобіч (у Друі), магістр тэалогіі ксёндз В. Гадлеўскі (у Менску), магістр тэалогіі ксёндз Лісоўскі (у Магілёве), магістр тэалогіі ксёндз Шырокі (у Парафіянаве), магістры тэалогіі Цікота і Хведзька, ксяндзы Астравіч, Сак, Байко, Лапошка, Будзька, Жалняровіч, Борык і інш.

Асобныя ксяндзы займаліся не толькі душпастырскай, але і грамадска-палітычнай дзейнасцю. Так ксёндз В.Гадлеўскі ў 1918 годзе ўваходзіў у склад Рады БНР, узначальваў амаль на працягу месяца камісію Рады па справах уцекачоў. Ксёндз А.Аўгусціновіч узначальваў створаную ў Радашкавічах мясцовую беларускую раду. Вялікую культурна-асветніцкую працу праводзіў ксёндз А.Астравіч, які пісаў вершы і друкаваў іх пад псеўданімам Андрэй Зязюля.

7 жніўня 1918 года на з’ездзе Дзісенскага Дэканату было прынята рашэнне, каб выкладанне ва ўсіх парафіяльных школах Дзісеншчыны праводзілася на беларускай мове.

3 1-га кастрычніка ў Менску была адкрытая каталіцкая духоўная семінарыя. Там выкладаліся ў шэрагу іншых прадметаў беларуская мова і літаратура, а таксама гісторыя Беларусі. Рэктарам гэтай навучальнай установы быў прызначаны доктар філасофіі Фабіян Абрантовіч, а інспектарам ксёндз Лісоўскі.

На працягу 1918 г. даволі шырока практыкаваўся перавод святароў з адной парафіі ў другую. Так кс. Александровіч з Бабруйска быў накіраваны ў Маскву, а на яго месца прызначаны ксёндз Ярмаловіч. На Залатую Горку ў Мінску быў прызначаны кс. Кміт, які раней быў пробашчам у Халопенічах. Кс. Струміла-Петрашкевіч з Залатой Горкі – прызначаны ў Смалявічы. У сваю чаргу, кс. А. Астравіч перавялі са Смалявіч ў Абольцы.

Неабходна адзначыць, што ва ўмовах нямецкай акупацыі адбываліся канфлікты паміж каталіцкім касцёлам і праваслаўнай царквой. Яны былі выкліканыя тым, што каталікі імкнуліся правесці рэвіндыкацыю, г.зн. вярнуць сабе храмы, адабраныя і перададзеныя праваслаўнай царкве царскай уладай. Такі канфлікт меў месца ў Ішкальдзі (Баранавіцкі р-н). Касцёл Прасвятой Тройцы, пабудаваны ў 1472 годзе на сродкі тагачаснага гаспадара

вёскі, віцебскага і смаленскага старасты Мікалая Няміравіча, у 19 ст. быў перададзены праваслаўным вернікам. У 1918 г. каталікі в. Ішкальдзь вырашылі вярнуць сабе храм, але праваслаўныя вернікі на гэта не пагаджаліся, не дапускаючы ў будынак ксяндза для правядзення богаслужэння⁶.

Разам з тым, нягледзячы на цяжкасці і значныя перашкоды, 2 мая 1918 года першы раз у Вільні на свята Божага Цела была наладжана працэсія з харугвай з надпісамі на беларускай мове. Беларускія духоўныя песні спяваў хор, арганізаваны таварыствам дзіцячага прытулку “Золак”, у працы якога актыўны ўдзел прымаў ксёндз Уладзіслаў Талочка. Разам з ксяндзом Янам Семашкевічам ён уваходзіў склад Выканаўчага камітэта арганізаванай у Вільні “Сувязі культурна-нацыянальнага Адраджэння беларускага народа”.

Такім чынам, у 1917 – 1918 гг., нягледзячы на ваенныя дзеянні і сацыяльныя канфлікты, на беларускіх землях склаліся адносна спрыяльныя ўмовы для дзейнасці каталіцкага касцёла. На хвалі агульнага ўздыму беларускага нацыянальнага руху адбываецца далучэнне часткі каталіцкага духавенства, пераважна мясцовага паходжання, да гэтага руху. Гэта праявілася перш за ўсё ў пашырэнні ўжывання беларускай мовы ў касцёле, а таксама ў грамадзка-палітычнай дзейнасці асобных святароў.

---

¹Крыніца, 1917, №1

²Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор’ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мн.: ВП “Экаперспектыва”, 1998, с.156

³Stankevič A. Biełaruski chryścjanski ruch (Historycny narys). Vilna, 1939

⁴Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор’ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мн.: ВП “Экаперспектыва”, 1998, с.129

⁵Канфесіі на Беларусі. . . , с.129

⁶Крыніца, 1918, №2

Айцец Фабіян Абрантовіч і грамадска-палітычная сітуацыя на Беларусі ў пачатку ХХ стагоддзя

кс.А.Крот, (Брэст, Беларусь)

Постаць айца архімандрыта Фабіяна Абрантовіча для гісторыі Беларусі першай паловы ХХ стагоддзя з'яўляецца безумоўна знакавай. Дзейнасць гэтага святара, які спрычыніўся да пачаткаў беларускага руху ў Пецярбурзе, Менску, іншых асяродках яскрава адлюстроўвае ўдзел каталіцкага духавенства ў беларускім руху, а мучаніцкая смерць а.Фабіяна сталася лёсам амаль усіх сучасных яму выдатных дзеячаў беларушчыны.

Айцец Фабіян нарадзіўся 14 верасня 1884 году ў мяшчанскай сям'і Яна Абрантовіча і Юліі (у дзявоцтве Кашыца) у фальварку Верашкоўшчына ля Навагрудка. У 1900 альбо 1902 годзе¹, Фабіян паступіў у духоўную семінарыю Магілёўскай архідыяцэзіі ў Пецярбурзе, якую скончыў у 1906 годзе². У 1906-1910 гг. ён навучаўся ў Пецярбургскай духоўнай Акадэміі, падчас навучання працаваў катэхетам. 9 лістапада 1908 году прыняў святарскія свячэнні. З 9 снежня 1910 г., па атрыманні ступені магістра тэалогіі, выкладаў рэлігію ў прыватнай мужчынскай гімназіі пры царкве святой Кацярыны ў Пецярбурзе.

У 1912-1914 гадах Ф.Абрантовіч вывучаў філасофію ў каталіцкім універсітэце ў Лювэне (Бельгія), слухаў лекцыі знакамітага філосафа кардынала Мэрсье. У лістах з Лювэну Абрантовіч хваліў высокі ўзровень ведаў выкладчыкаў і прафесараў, глыбіню і арыгінальнасць навучальных праграм, асабліва па філасофіі³. Па навучанні атрымаў ступень доктара філасофіі за працу, у якой зрабіў параўнальны аналіз тамізму з інтуітывізмам рускага філосафа М.Лоскага. Наколькі вядома, Ф.Абрантовіч першы з беларусаў скончыў навучанне ў Лювэнскім універсітэце са ступенню доктара. На жаль, дакументы, якія мелі дачыненне да навучання а.Фабіяна ў Бельгіі, а таксама яго доктарская дысертацыя, загінулі падчас I сусветнай вайны⁴.

Па сканчэнні навучання Ф.Абрантовіч вярнуўся ў Пецярбург і 1 верасня 1914 г. быў прызначаны выкладчыкам каталіцкай духоўнай семінарыі. Айцец Фабіян праводзіў заняткі па філасофіі, сацыялогіі і спевам, адначасова катэхізаваў у жаночай гімназіі пры Імператарскім жаночым інстытуце і ў XII Петраградскай гімназіі.

Варта адзначыць, што каталіцкае асяроддзе ў Пецярбургу вылучалася інтэнсіўным інтэлектуальным і культурным жыццём. У тыя часы сталіца

імперыі выконвала ролю адукацыйнага цэнтру для каталікоў з усёй Магілёўскай архідыяцэзіі, якая сягала ад Беларусі аж па Далёкі Ўсход. У Пецярбургзе дзейнічалі розныя рухі і арганізацыі нацыянальнага і рэлігійнага характару.

Сярод беларускіх суполак сталіцы імперыі варты ўзгадаць заснаваную тут напачатку стагоддзя Вацлавам Ластоўскім і Алаізаі Пашкевіч Беларускаю Рэвалюцыйную Грамаду (пазней Беларуская Сацыялістычная Грамада). У 1902 годзе паўстаў “Кружок Беларускай Народнай Прасветы і Культуры”, які пад кіраўніцтвам прафесара Б.Эпімах-Шыпілы ператварыўся ў выдавецкую суполку “Загляне сонца і ў наша ваконца”. Прыкладна ў гэты час у Пецярбургзе пачалі дзейнічаць Беларускі навукова-студэнцкі гурток студэнтаў Пецярбургскага Ўніверсітэту, Беларускі студэнцкі хаўрус пры сельскагаспадарчым інстытуце і арганізацыя студэнтак пецярбургскіх жаночых курсаў. Ад 1912 году беларускі гурток існаваў таксама ў Каталіцкай духоўнай Акадэміі⁵.

Ф.Абрантовіч лічыў неабходным для прыняцця беларусамі хрысціянскіх каштоўнасцей абуджэнне самасвядомасці і развіццё нацыянальнай культуры народа, а таксама прыняцце каталіцкага сацыяльнага вучэння асяроддзем інтэлігенцыі. Асабліва важным гэта было ў перыяд палітычнай нестабільнасці⁶. Менавіта таму падчас вучобы ў Пецярбургзе а.Фабіян актыўна ўдзельнічаў у беларускім хрысціянскім і нацыянальным руху, разам з а.Люцыянам Хвелькам заснаваў беларускую рэлігійную арганізацыю Хрысціянская Дэмакратычная Злучнасць. Ня яе вытокаў стаялі таксама такія вядомыя дзеячы як айцец Адам Станкевіч, прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла ды ўсёй Беларускай гурток Пецярбургскай духоўнай акадэміі⁷. Ф.Абрантовіч быў таксама апекуном беларускага гуртка ў Пецярбургскай духоўнай семінарыі. Семінарысты-беларусы пад уплывам святара глыбей усведамлялі сваю нацыянальную прыналежнасць. Паводле аднаго з сучаснікаў, а.Фабіян казаў: “Калі твой бацька беларус, а ты не хочаш быць беларусам толькі таму, што іх называюць дурнымі, гэта ня добра. Ня трэба саромецца свайго бацькі, свайго народу”⁸.

Абрантовіч належаў да Саюзу беларускіх каталіцкіх святароў, быў адным з ідэолагаў беларускага хрысціянскага руху XX стагоддзя⁹, спрычыніўся да арганізацыі і браў удзел у I з’ездзе беларускага каталіцкага духавенства ў Менску (24-25.05.1917 г.), дзе выступіў з рэфератам “Акцыя прасветная”. З’езд гэты меў вялікае значэнне для абуджэння нацыянальнай свядомасці святароў-беларусаў, якія шмат дзе пачалі гаварыць казанні па-беларуску. Акрамя таго, на з’ездзе ў Петраградзе пачаў выходзіць беларускі каталіцкі часопіс “Крыніца”¹⁰. Прынятыя на з’ездзе рэзалюцыі (шырокая аўтаномія Беларусі, навучанне ў школах па-беларуску, увядзенне ў касцёлах

казанняў і дадатковых набажэнстваў на беларускай мове, заснаванне беларускага грамадска-рэлігійнага выдання і інш.) сталіся таксама асноваю для распрацоўкі праграмы і тактыкі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі¹¹.

У сакавіку 1918 года ў Менску была абвешчана незалежная Беларуская Народная Рэспубліка. Ужо ў красавіку адміністратар Магілёўскай мітраполіі Эдвард фон Роп накіраваў а.Фабіяна ў Менск, дзе мусіў быць створаны не толькі палітычны, але і рэлігійна-культурны цэнтр новай дзяржавы. У тым самым годзе Апостальская Сталіца стварыла новую дзяццэзію, першым ардынарыям якой стаў біскуп Зыгмунт Лазінскі¹², Ф.Абрантовіч жа заняў пасаду рэктара новай духоўнай семінарыі. Гэту пасаду ён займаў да 1920 году, калі ў выніку ваенных дзеянняў і наступу савецкіх войскаў семінарыстаў эвакуіравалі ў Влацлавак, дзе яны працягвалі навучанне¹³.

Вясною 1919 году Ф.Абрантовіч арганізоўваў і праводзіў філасофскія канферэнцыі для менскай інтэлігенцыі, на якіх, сярод іншых, прысутнічаў Янка Купала¹⁴. Таксама святар займаўся грамадскай дзейнасцю. У капліцы Дабрачыннасці а.Фабіян казаў у нядзелі і святы беларускія казанні¹⁵. Віленскі біскуп Юры Матулевіч, які ў гэты час разважаў пра магчымасць мець дапаможнага біскупа беларуса, лічыў Фабіяна Абрантовіча найбольш адпаведным кандыдатам¹⁶.

У верасні 1919 г. Ф.Абрантовіч абраны ў Раду Часовага Беларускага Нацыянальнага Камітэту, у складзе дэлегацыі беларускіх незалежніцкіх дзеячаў удзельнічаў у сустрэчы з Юзэфам Пілсудскім 19 верасня 1919 году ў Менску¹⁷.

У 1920 г. а.Фабіян пераехаў з Менску ў Навагрудак, дзе займаўся арганізацыяй школьніцтва і выкладаў рэлігію ў гімназіі. Па падпісанні Рыжскай дамовы стала ясна, што вярнуцца ў Менск немагчыма, таму ў 1922 г. біскуп З.Лазінскі размясціў сваю часовую сядзібу пры царкве Святога Міхаіла ў Навагрудку. Там сама пачала дзейнічаць малая семінарыя¹⁸.

Фабіян Абрантовіч быў прызначаны выкладчыкам малой семінарыі, суддзёй царкоўнага трыбунала, прасінадальным экзаменатарам, цэнзарам рэлігійных кніг, уваходзіў у склад адміністрацыйнай рады дзяццэзіі і рэвізійнай камісіі семінарыі. У 1923 годзе ён стаў пралатам-схаластыкам Менскай Катэдральнай Капітулы, віцэканцлерам Біскупскай Курыі, Генеральным Камісарам і візітатарам манаскіх ордэнаў і зграмаджэнняў, візітатарам навучання рэлігіі ў школах, а ў 1924 годзе, акрамя таго, генеральным вікарыям на Пінскі і Лунінецкі паветы¹⁹. У Навагрудку Ф.Абрантовіч казаў некалькі разоў казанні па-беларуску, якія, аднак, грамадскасць гэтага гораду ўспрыняла як фальклор²⁰.

Пасля перанясення ў 1925 годзе дзяццэзіяльных інстытутаў у Пінск біскуп

прызначыў а.Фабіяна пракуратарам семінарыі і даручыў яму перабудову былога францішканскага кляштару ў семінарыю²¹. У 1925/26 акадэмічным годзе Ф.Абрантовіч стаўся першым духоўнікам і выкладчыкам філасофіі ў Пінскай Вышэйшай Семінарыі²².

А.Фабіян неаднаразова выказваў жаданне працаваць сярод беларускай інтэлігенцыі. Яе ў Пінску амаль не было, таму святар звярнуўся да свайго былога сябра па Акадэміі, на той час суперыёра кляштару аа. марыянаў у Друі, а. Андрэя Цікоты з просьбай аб прыняцці ў навіцыят. Гэты кляштар быў заснаваны біскупам Ю.Матулевічам адмыслова для працы сярод беларусаў, прапагандаваў выкарыстанне беларускай мовы ў душ пастырстве (у друйскай парафіі, якой апекаваліся марыяне, казанні былі па-беларуску). Друйскае марыяне матэр'яльна падтрымлівалі выданне беларускай перыёдыкі і друкарню ў Вільні, што паспрыяла ўступленню ў навіцыят некаторых святароў-патрыётаў. Адною з галоўных мэтаў кляштару ў Друі была прапаганда ідэі з'яднання праваслаўных з Каталіцкаю Царквою²³.

15 чэрвеня 1926 году Фабіян Абрантовіч атрымаў згоду біскупа З.Лазінскага на ўступленне ў Зграмаджэнне айцоў-марыянаў, да якога ўжо далучыліся некалькі яго сяброў²⁴. Першыя манаскія абеты а.Фабіян склаў 3 жніўня 1927 года ў Друі, пасля чаго застаўся там – вёў душпастырскую працу і выкладаў у гімназіі пры кляштары, друкаваўся ў розных перыядычных выданнях, падтрымліваў сувязі з беларускай інтэлігенцыяй²⁵.

5 траўня 1928 году Папа Пій XI прызначыў Ф.Абрантовіча Апостальскім Адміністратарам для каталікоў усходняга абраду ў Манджурый і Кітай. Пры гэтым а.Фабіян атрымаў ганаровы манаскі тытул архімандрыта. Ф.Абрантовіч доўга адчуваў настальгію, бо меў моцнае жаданне працаваць на Бацькаўшчыне, аднак гэта не перашкаджала плённасці яго працы ў Харбіне²⁶.

6 лістапада 1928 году Ф.Абрантовіч прыбыў у Харбін. Тут ён убачыў жахлівую сітуацыю. На першай службе новага ардынарыя прысутнічала 7 асоб. Не было ніякай надзеі на шматлікія групавыя пераходы праваслаўных на каталіцызм, у чым пераконвалі раней Апостальскую Сталіцу²⁷.

Напрыканцы 1929 года місія адкрыла ў Харбіне інтэрнат для 30 рускіх хлопчыкаў-сіратаў. З цягам часу гэты прытулак перарос у Ліцэй Святога Мікалая. Дзве навучальныя установы для дзяўчынак, якія знаходзіліся пад апекай усходняй місіі, утрымлівалі сёстры уршулянкі і францішканкі-місіянеркі. Напачатку адміністрацыя а.Ф.Абрантовіча ахоплівала ўвесь Кітай, а пасля стварэння ў 1932 годзе імперыі Манджур-го пад яго ўладаю засталася толькі гэтая тэрыторыя. У 1930-1932 гг. Ф.Абрантовіч выконваў таксама функцыі лацінскага Адміністратара, з 1931 года рэдагаваў і выдаваў

расейскамоўны філасофска-апалагетычны часопіс “Католический вестник”²⁸.

У 1934 годзе а.Фабіян накіраваўся ў Рым, каб зрабіць справаздачу па сваёй пяцігадовай дзейнасці. Падчас гэтага візіту Пій XI выказаў згоду на адкрыццё ў Харбіне мар’янскага дому ўсходняга абраду.

У красавіку 1939 года Архімандрыйт Фабіян Абрантовіч зноў выехаў у Рым з візітам *ad limina*. На зваротным шляху ён наведаў Навагрудак, Вільню і Друю. Пасля выбуху II сусветнай вайны святар хацеў перабрацца на захад. На пачатку кастрычніка Абрантовіч быў у Львове і наведаў грэка-каталіцкага мітрапаліта Андрэя Шаптыцкага, архібіскупа Ёсыфа Сліпога і біскупа Мікалая Чарнэцкага²⁹. Падчас спробы нелегальнага пераходу нямецка-савецкай мяжы ў мясцовасці Новаставы-Корд 22 кастрычніка 1939 года нямецкія памежнікі затрымалі Ф.Абрантовіча і перадалі савецкаму боку, дзе яго адразу ж арыштавалі. Спачатку святар знаходзіўся ў турме НКВД у Львове. Ён не прызнаў сябе вінаватым, бо з-за прызнаных адносін памяж Савецкім Саюзам і Германіяй вольны пераход мяжы лічыў магчымым. 13 лістапада Ф.Абрантовіча абвінавацілі ў шпіёнстве на карысць Японіі. Пасля катаванняў святар прызнаў сябе вінаватым, аднак падчас суду адмовіўся ад вымушанага прызнання. Канчатковы прысуд Ф.Абрантовічу быў вынесены ў Маскве 23 верасня 1942 года. За антысавецкую дзейнасць і шпіянаж на карысць Ватыкана а.Фабіян быў асуджаны на 10 год лагераў. Гэты прысуд Ф.Абрантовіч таксама не прызнаў справядлівым³⁰.

Доўгі час даследчыкі не мелі адзінага меркавання што да даты смерці Фабіяна Абрантовіча. Некаторыя падавалі, што ён памёр у Львове ў кастрычніку 1939 года³¹, іншыя не былі пэўныя гэтай датой³². Але найноўшыя даследаванні, якія сталіся магчымымі пасля распаду Савецкага Саюза адкрылі, што Ф.Абрантовіч мусіў быць сасланы ў Караганду, аднак чамусьці быў пакінуты ў Бутырках і там памёр ад катаванняў 2 студзеня 1946 года³³. Месца пахавання Фабіяна Абрантовіча засталася невядомым. У 1992 годзе святар рэабілітаваны Вышэйшым судом Расійскай Федэрацыі³⁴. Зараз ідзе беатыфікацыйны працэс а. Фабіяна Абрантовіча.

¹ Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мн.-Мюнхен, 1999, с. 3

² Borowski E. Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Pińskiej 1925-1939. Drohiczyn p/ B., 2000. [рукапіс], с. 25

³ Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мн.-Мюнхен, 1999, с. 3

⁴ Сіповіч Ч. Айцец Архімандрыйт Фабіян Абрантовіч //Божым шляхам 1957. №76-81, с. 10

⁵ Сіповіч Ч. Айцец Архімандрыйт Фабіян Абрантовіч //Божым шляхам 1957. №76-81, с. 10

⁶ Пялиник В. Архимандрит Фабиан Абрантович (М.І.С.). Roma, 2003. [рукапіс], с. 1

- ⁷ Конан У. Ксёндз Адам Станкевіч і каталіцкае адраджэнне ў Беларусі. Мн., 2003, с. 19
- ⁸ Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej XI/Mon. Pamiętnik Ojca Redemptorysty Edwarda Juniewiczza z lat 1894-1925. Zeszyt 1. [рукапіс], с. 37
- ⁹ Danilecka L. Duszy zabić nie mogą. Marianie na Białorusi i w Mandżurii. Warszawa, 2000, s. 7
- ¹⁰ Stankiewicz A. Rodnaja mowa u światyniach. Wilnia, 1929, s. 93-94
- ¹¹ Конан У. Ксёндз Адам Станкевіч і каталіцкае адраджэнне ў Беларусі. Мн., 2003, с. 20
- ¹² Пялинак В. Архимандрит Фабиан Абрантович (М.І.С.). Roma, 2003. [рукапіс], с. 1
- ¹³ Borowski E. Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Pińskiej 1925-1939. Drohiczyn n/ B., 2000. [рукапіс], с. 34
- ¹⁴ Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мн.-Мюнхен, 1999, с. 4
- ¹⁵ Stankiewicz A. Rodnaja mowa u światyniach. Wilnia, 1929, s. 111-112
- ¹⁶ Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny. Dřá đýä. J. Garbiński, J. Turonek. Warszawa, 2003, s. XXXIII
- ¹⁸ Garbiński J. Abrantowicz Fabian //Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny. Pod red. J. Garbiński, J. Turonek. Warszawa, 2003, s. 7
- ¹⁸ Bukowicz J. Świadkowie wiary. Marianie prześladowani przez hitleryzm i komunizm. Warszawa, 2001, s. 26
- ¹⁹ там жа, с. 26; 13, с. 34
- ²⁰ Hładowski W. Wspomnienia. Drohiczyn, 2000, s. 65
- ²¹ Bukowicz J. Świadkowie wiary. Marianie prześladowani przez hitleryzm i komunizm. Warszawa, 2001, s. 26
- ²² Borowski E. Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Pińskiej 1925-1939. Drohiczyn n/ B., 2000. [рукапіс], с. 35
- ²³ Жарнасек А. Па пладах іх пазнаеце іх //Светач. 2003. №6, с. 4; 9, с. 290; 4, с. 6
- ²⁴ Троян К. Чалавек Божай адвагі //Светач 2003. №6, с. 15
- ²⁵ Пялинак В. Архимандрит Фабиан Абрантович (М.І.С.). Roma, 2003. [рукапіс], с. 2
- ²⁶ там жа, с. 2
- ²⁷ Bukowicz J. Świadkowie wiary. Marianie prześladowani przez hitleryzm i komunizm. Warszawa, 2001, с. 27
- ²⁸ там жа, с. 27
- ²⁹ там жа, с. 28]
- ³⁰ Осипова И. „В язвах своих сокрой меня...” Гонения на Католическую Церковь в СССР. М., 1996, с. 106-107
- ³¹ Borowski E. Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Pińskiej 1925-1939. Drohiczyn n/ B., 2000. [рукапіс], с. 35; 19, слуп. 29; 11, с. 13
- ³² Сіповіч Ч. Айцец Архімандрый Фабян Абрантовіч //Божым шляхам 1957. №76-81, с. 20
- ³³ Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мн.-Мюнхен, 1999, с. 4; 5, с. 108; 14, с. 30
- ³⁴ Danilecka L. Duszy zabić nie mogą. Marianie na Białorusi i w Mandżurii. Warszawa, 2000, s. 84

Политические репрессии в Беларуси в 1920-1940-е гг.

И. Кузнецов (Минск, Беларусь)

Среди трагедий, потрясавших мир в XX веке, коммунизм – этот грандиозный феномен эпохи, начавшейся в 1917 году и окончившейся в Москве в 1991, – занимает одно из самых значительных мест. Коммунизм родился ранее фашизма и нацизма и пережил их на много лет, затронув четыре великих континента.

От преступлений единичных, от резни ограниченной, вызываемой обстоятельствами, коммунистические режимы в целях обеспечения своей власти переходили к преступлениям массовым, к террору как средству управления.

Преступления коммунизма не укладываются в рамки законности и обычая ни с точки зрения исторической, ни с точки зрения моральной.

С 1917 года функция подавления у Советского государства была основной, а в условиях гражданской войны, безусловно, ведущей. Это диктовалось не только сопротивлением свергнутых классов, но и необходимостью “стимула” к труду в условиях “военного коммунизма”.

С первых дней диктатуры пролетариата уголовное законодательство отличалось исключительной жестокостью мер наказания, в том числе и за малозначительные правонарушения.

В 1918 году, еще далеко до принятия уголовно-правового законодательства, В.И. Ленин запретил судам использовать старые законы и руководствоваться декретами Советского правительства. В Положении о народном суде РСФСР говорилось, что суд “в случае отсутствия соответствующего декрета или неполноты такового, руководствуется социалистическим правосознанием”.

Если принять во внимание, что кадры юристов прежнего строя в большинстве своем были отстранены от исполнения обязанностей и правосудие чаще всего совершали, руководствуясь “социалистическим правосознанием”, то такой суд во многих случаях превращался в произвол и беззаконие. Метод принуждения и насилия характерен для большинства актов законодательной и исполнительной власти в этот период. Что до законодательства Белорусской ССР, то оно дублировало правовые акты РСФСР, а в дальнейшем – Союза ССР.

Характерно, что термин “враг народа” стал широко применять в официальных документах с первых дней после Октябрьского переворота. Так, 28 ноября 1917 года В.И. Ленин подписал декрет об аресте вождей гражданской войны против революции, в котором говорилось: “члены руководящих учреждений партии кадетов, как партии врагов народа, подлежат аресту и преданию суду революционных трибуналов”.

Особенно усилились репрессивные акты после образования Всероссийской Чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности. В постановлении СНК РСФСР от 5 сентября 1918 года указывалось, что “подлежат расстрелу все лица, прикосновенные к белогвардейским организациям и мятежам”. Постановлением Реввоенсовета Республики от 4 февраля 1919 года было установлено, что решения Революционного Военного трибунала не подлежат обжалованию или кассации и приводятся в исполнение в 24 часа.

В первые годы Советской власти создаются объекты будущего ГУЛАГа. В декрете СНК от 14 марта 1919 года “О рабочих дисциплинарных судах” для нарушителей трудовой дисциплины и лиц, не выполнявших норм выработки, предусматривалось наказание до 6 месяцев заключения в лагере принудительных работ. Это было следствие политики красного террора, предельно ясно отражавшей представления руководителей партии и государства о средствах и методах достижения поставленных ими целей. Идея создания “школы труда” для арестованных была уточнена в постановлении ВЦИК от 11 апреля 1919 года “О лагерях принудительных работ”. Впервые законодательно закреплялось существование концлагерей, и в соответствии с этим губернские Чрезвычайные комиссии в трехмесячный срок организовали такие лагеря во всех губернских городах.

Первые белорусы оказались в сибирских лагерях еще в начале 20-х годов. По воле большой истории тысячи уроженцев Беларуси, канувшие в небытие, затерялись как невесомые песчинки в завалах архивно-следственных дел ЧК.

Кампания раскулачивания 1930 года имела свое “лицо”, свои приоритеты – конфискационно-репрессивные. Власти решали ближайшие прагматические задачи – экспроприации и выселения раскулаченных – не очень заботясь о дальнейшей их судьбе.

Предполагалось, что выселенным на новых землях будут предоставлены условия для хозяйственной деятельности, “трудового перевоспитания”.

Высылка началась в январе – феврале 1930 года, однако только в начале апреля была создана комиссия по устройству выселяемых кулаков по главе с заместителем председателя СНК СССР В.В. Шмидтом. Спецпереселение шло

бестолково и бессистемно, действия различных органов были не согласованы. Представители ОГПУ передавали “эстафету” административным органам НКВД, милиции. Комендантские отделы должны были управлять сетью создаваемых впервые в столь массовых масштабах “кулацких” поселений. И только затем в дело включались гражданские органы, ведавшие системой их жизнеобеспечения.

Брошенные в труднодоступные районы, зачастую без сельхозинвентаря и продовольствия, спецпереселенцы разбегались из поселков, невзирая на тяжелые для себя последствия. К концу 1930 года по Западной Сибири в бегах числилось 2/3 спецпереселенцев; оставались лишь те, кто просто не был способен бежать. К тому же на протяжении всего 1930 года не прекращались волнения крестьянства против насильственной коллективизации.

С февраля 1931 года по стране покати́лась новая значительная волна раскулачивания. В результате этой акции только с территории БССР было выслано в районы Сибири свыше 60 тысяч крестьян. Всего по данным ведомственной статистики ОГПУ – НКВД по стране в 1930 – 1931 годах было раскулачено 569,3 тысяч хозяйств, из них в отдаленные районы отправлено 381 тысяча семей, в том числе из Беларуси свыше 15 тысяч человек.

В 1931 году темпы и масштабы раскулачивания уже не увязывались с коллективизацией и в значительной мере определялись заявками хозорганов. С этого года ОГПУ замкнуло на себя весь “технологический цикл” (от выселения до использования труда спецпереселенцев) и вытеснило неудачливых конкурентов (система НКВД), не сумевших не только “похозяйски” распорядиться в 1930 году рабсилой раскулаченных, но даже и организовать их расселение и охрану.

На деле это выглядело следующим образом. ГУЛАГ, находившийся в ведении ОГПУ, создал незатейливую, но действенную систему договорных отношений с наркоматами и ведомствами об использовании труда спецпереселенцев. Система имела три уровня. Верхний – так называемый генеральный договор между ГУЛАГом и, скажем, ВСНХ. Средний – локальный договор одного из территориальных управлений, скажем, СибЛАГа, с Востуглем или Кузнецкстроем о передаче в распоряжение ведомства определенного количества переселенцев. На нижнем уровне документально оформлялись отношения между спецкомендатурой СибЛАГа и руководством конкретного леспромхоза или рудника.

В связи с резким увеличением количества осужденных, организации высылки и размещения прибывавшего из центра страны контингента

спецпереселенцев была возложена на органы ОГПУ – НКВД. В связи с “ликвидацией кулачества как класса” в 1932 году ОГПУ СССР разработало положение “Об управлении кулацкими поселками”, утвердило соответствующие инструкции.

Репрессивные акции продолжались и после завершения в основном коллективизации. 20 апреля 1933 года СНК СССР принял постановление “Об организации трудовых поселений”. Кого же нужно было выселять в 1933 году, когда, казалось бы, кулачество ликвидировано? Предполагалось переселять за срыв и саботаж хлебозаготовок и других кампаний, городских жителей – отказавшихся в связи с паспортизацией 1932 – 1933 годов выезжать из крупных городов, бежавших из деревень кулаков, а также высланных в 1933 году в порядке “очистки” государственных границ, осужденных органами ОГПУ и судами на срок от 3 до 5 лет включительно. Для размещения прибывшего контингента по территории особенно восточных и северных районов страны была развернута огромная сеть специальных комендатур.

В частности СибЛАГом ОГПУ в 1931 – 1932 годах было создано 354 сельскохозяйственных, промышленных, лесных комендатур, на учете в которых состояло на 1 октября 1931 года 284921 человек, в том числе более 60 тысяч уроженцев Беларуси.

По оценкам западных советологов на территории, находящейся в ведении комендатур, погибло от четверти до одной трети депортированных крестьян. Судя по документации СибЛАГа, чиновники определили плановую “убыль” контингента в течении года в размере 5% (или 50 человек на тысячу). Однако реальность была гораздо более трагичной.

Так по статистике ГУЛАГа в течении 1932 года смертность в переселенческих комендатурах составила около 70 человек на тысячу; в северных же комендатурах СибЛАГа (Нарымский край) с июня 1931 года по июль 1932 года умирали около 110 человек на тысячу, а в отдельных случаях – 120 – 150. Для сравнения: эти цифры по спецкомендатурам СибЛАГа за 1931 – 1932 годы едва ли не вдвое выше, чем смертность от голода на Украине в 1932 – 1933 годах. Причины колоссальной смертности очевидны: отсутствие социально-бытовой инфраструктуры на новых территориях в первые годы, эпидемии, недостаточное и некачественное питание, тяжелый, изнуряющий принудительный труд.

В экстенсивном экономическом развитии первых пятилеток массовый “дешевый” принудительный труд – не только дополнение к вольнонаемному. Так с начала 30-х годов труд 800 – 900 тысяч спецпереселенцев широко использовался в сельскохозяйственном и промышленном освоении районов

Урала, Сибири и Дальнего Востока.

Например, в Сибири, где они составляли 2/3 населения северных районов Западно-Сибирского края, от 40% до 60% работавших на приисках и рудниках, занятых шахтным строительством в Кузбассе. Значительная группа раскулаченных (с семьями около 20 тысяч человек) была использована при возведении Кузнецкого металлургического завода и т.д.

1 июня 1922 года был принят Уголовный Кодекс Российской Федерации. Этим Кодексом и его редакцией 1926 года до 1928 года пользовались в Белоруссии. Широко известна печально знаменитая статья 58 этого Кодекса – “Контрреволюционные преступления”. Она имела 14 пунктов, по 13 из них предусматривалась высшая мера наказания – расстрел. Наиболее часто в 30-е годы обвинения предъявлялись именно по статье 58: пункту 1 (измена Родине), п. 6 (шпионаж), п. 7 (подрыв государственной промышленности, транспорта, кооперации), п. 8 (совершение террористических актов), п. 10 (контрреволюционная/антисоветская / пропаганда и агитация), п. 11 (участие в контрреволюционной организации).

До половины всех обвиняемых в 30-е годы были осуждены по ст. 58-10, которая предусматривала уголовную ответственность вплоть до применения высшей меры наказания в случаях: клеветнических высказываний в адрес руководителей партии и правительства; дискредитации внешней политики СССР; ведения религиозной пропаганды; высказывание пораженческих настроений; попыток дискредитации РККА; высказываний об экономическом положении трудящихся в СССР и восхвалении капитализма; контрреволюционных выпадов по отношению к коммунистам; систематический отказ от работы в лагерях НКВД и других.

Уголовный кодекс Белорусской ССР был утвержден на 3 сессии VIII созыва 23 сентября 1928 года.

В соответствии с этим кодексом уголовные преступления разделялись на две категории: направленные против советского строя и все остальные. За преступления первой категории устанавливался только низкий (минимальный) предел, ниже которого суд не мог назначить наказание или, как в кодексе говорилось, меру социальной защиты. За преступления второй категории был установлен только высший предел. По кодексу 1928 года лишение свободы не могло превышать 10 лет, однако в последующие годы срок лишения свободы был доведен до 25 лет.

Обращает внимание очень широкий состав уголовных преступлений, за которые суды могли назначить высшую меру наказания. так в главе 1 “Контрреволюционные преступления” из 17 составов уголовных преступлений 14 предусматривали высшую меру наказания социальной

защиты. По многим составам уголовных преступлений, в том числе и не представляющим большой общественной опасности (отказ от внесения налогов, убой скота и др.) была предусмотрена конфискация всего имущества.

Почти все составы контрреволюционных преступлений предусматривали такие меры социальной защиты как: объявление врагом трудящихся с лишением гражданства БССР или иной союзной республики и тем самым гражданства СССР; полное или частичное лишение прав; удаление из Союза ССР на определенный срок; запрещение проживать в тех или иных местностях.

Важно отметить, что при лишении судом подсудимого прав, последний лишался не только политических прав, но и элементарный условий своего материального существования, так как, например, при полном лишении прав человеку не только запрещалось занимать те или иные должности, он лишался права на пенсию, на пособие по безработице, лишался и родительских прав.

Изучение архивно-следственных дел на необоснованно репрессированных показывает, что наиболее распространенным было незаконное обвинение людей в измене Родине (ст. 58), т.е. действиях, совершенных гражданином СССР в ущерб военной мощи Союза ССР, его государственной независимости или неприкосновенности его территории, как-то: шпионаж, бегство или перелет за границу. Суровое наказание ожидало и родственников виновного. Если совершеннолетние родственники знали о намерении бежать, но не доложили или способствовали готовящейся или совершенной измене, они карались лишением свободы от 5 до 10 лет с конфискацией имущества. Другие совершеннолетние члены семьи изменника, совместно с ним проживающие, подлежали лишению избирательных прав и ссылке в отдаленные районы Сибири на пять лет. Так в самом законе была заложена возможность репрессий в отношении лиц, не совершавших никаких преступлений.

Вначале необоснованные репрессии не носили массового характера. С каждым годом, однако, они усиливались. Суды уже не справлялись с нарастающим количеством дел. Все больше их стало рассматриваться в упрощенном порядке несудебными органами – “двойками”, “тройками”, особыми совещаниями. По существу, эти органы никому не были поднадзорны и действовали по собственному усмотрению, творя произвол и беззаконие. Прокурорский надзор отсутствовал. Отстраненные от этой работы прокуроры нередко сами подвергались репрессиям.

Возникновение репрессивной системы на рубеже 20 – 30-х годов было не случайным, а закономерным явлением. Когда в конце 20-х – начале 30-х годов встал вопрос об источниках осуществления ускоренной

индустриализации страны и о методах коллективизации крестьянства, у сталинского руководства был уже готов ответ: орудием проведения индустриализации и коллективизации станет развитый репрессивный аппарат: исправительно-трудовые лагеря ГУЛАГа НКВД СССР. Отныне все осужденные ранее на срок 3 года и выше переводились из мест заключения именно туда, кроме того, туда направлялись все приговоренные судами к названным срокам.

К 1930 году было сформировано 6 управлений исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ) ОГПУ СССР: Северного Кавказа, района Белого моря и Карелии, Вышнего Волочка, Сибири, Дальнего Востока и Казахстана. Лагеря и трудовые колонии начинали играть все более заметную роль в экономике страны. труд заключенных стал применяться в реализации крупномасштабных хозяйственно-экономических проектов, а хозяйственные органы планировали свою деятельность с учетом возможности использования заключенных. Круг замкнулся в 1934 году, когда с созданием общесоюзного НКВД все советские лагеря были объединены в единую систему Главного управления лагерей (ГУЛАГ).

В 30-е годы четкое функционирование репрессивной системы обеспечивали карательные органы. С созданием Союза ССР руководство органами безопасности было отнесено к компетенции СССР, и в 1923 году создается единый общесоюзный орган – Объединенное государственное политическое управление (ОГПУ) при СНК СССР. Система его органов состояла из ОГПУ СССР, ГПУ союзных республик, политотделов при исполкомах Советов и особых отделов в Красной Армии и на транспорте.

В декабре 1930 года НКВД союзных республик упраздняются, а их функции стали выполнять созданные при СНК республик управления милиции и угрозыска. В СССР по-прежнему действовало ОГПУ СССР, да еще для руководства органами милиции союзных республик и для проведения в СССР паспортной системы в 1932 году было образовано Главное управление рабоче-крестьянской милиции при ОГПУ СССР.

В этом же году проводятся и другие реорганизации. Образуется НКВД СССР. Вместо ОГПУ в системе НКВД СССР создается Главное управление государственной безопасности (ГУГБ). В НКВД кроме репрессивной функции были сосредоточены функции охраны границ, управления шоссейными и грунтовыми дорогами, руководство геосъемкой и картографией, лесной и пожарной охраной. В его ведении находились вопросы переселенцев, ЗАГС; органы НКВД осуществляли тотальный контроль за всеми сферами жизни советского общества.

В целях проведения массовых репрессивных акций в конце 20-х – начале

30-х годов в СССР была создана хорошо отлаженная и материально обеспеченная система судебных и несудебных органов.

Система судебных органов была представлена Военной коллегией Верховного суда СССР, Верховным судом БССР, областными судами, судом Белорусской железной дороги, военными трибуналами Белорусского военного округа и различных войсковых формирований, в том числе НКВД.

Наряду с судебными органами существовала система несудебных органов. Эта система в СССР и БССР начала формироваться еще в 1923 году. 15 февраля 1923 года постановлением ЦИК СССР была учреждена судебная коллегия ОГПУ. Она имела право рассматривать во внесудебном порядке дела о диверсиях, вредительстве и других преступлениях, а также применения всех мер наказания.

По постановлению ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 года при Народном комиссариате внутренних дел было образовано Особое совещание. Этому органу первоначально было предоставлено право применять “к лицам, признаваемым общественно-опасным” ссылку, высылку и заключение в лагерь сроком на 5 лет, затем его права были значительно расширены вплоть до применения высшей меры наказания. В состав Особого совещания входили: народный комиссар внутренних дел, заместитель народного комиссара внутренних дел, начальник Главного управления милиции. Одновременно в 1934 году был создан еще один несудебный орган – комиссия СССР и Прокурора СССР по следственным делам («двойка»).

Среди карательных органов особо зловещую роль в развертывании массовых репрессий сыграли Особое совещание и “тройки” ОГПУ – НКВД. Циркулярами ОГПУ от 29 октября 1929 года и 8 апреля 1931 года в центральном аппарате НКВД были образованы “тройки” для предварительного рассмотрения законченных следственных дел и последующего их доклада на судебных заседаниях коллегии или Особого совещания. В их состав входили руководители оперативных управлений – отделов ОГПУ и полномочного представительства (ПП) ОГПУ.

Циркуляром 1931 года предусматривалось обязательное участие в заседаниях “троек” представителя прокуратуры ОГПУ. Постановлением Президиума ЦИК СССР от 3 февраля 1930 года ОГПУ было предоставлено право на время проведения кампании по “ликвидации кулачества” передоверять свои полномочия по внесудебному рассмотрению дел ПП ОГПУ в республиках, краях и областях с тем, чтобы внесудебное рассмотрение дел проводилось с участием представителей облисполкомов и прокуратуры.

В 1929 году острое репрессивной машины было направлено в основном против крестьянства, которое составляло основную массу населения страны,

в том числе и Беларуси. К политическим репрессиям с полным основанием можно отнести массовое и трагическое по своим последствиям раскулачивание. С конца 1929 года до середины 1930 года в СССР было “раскулачено” свыше 320 тысяч семей (не менее 2 миллионов человек), конфисковано имущества стоимостью свыше 400 миллионов рублей. По оценочным данным в Беларуси в 20 – 40-е годы было “раскулачено” не менее 350 тысяч человек.

Массовое выселение партийные и советские органы объясняли обычно обострением классовой борьбы в деревне, причем всю вину за него партийное руководство возлагало только на кулаков. Классовая борьба в деревне действительно стала обостряться уже в 1928 году, но это было связано прежде всего с применением чрезвычайных мер со стороны государственных органов, с массовыми акциями местных властей. Обострялась классовая борьба в результате перегибов, извращений в колхозном строительстве, которые были допущены в 1929 – 1930-е годы и тем самым было порождено недовольство основной массы середняков.

Террор был обрушен и на значительные массы зажиточных середняков, которые лишь эпизодически применяли наемный труд или не применяли его вовсе. К маю 1930 года в республике было раскулачено 15626 крестьянских хозяйств – около половины их общей численности. При этом, как вынуждены были признать сами организаторы раскулачивания на XIII съезде КП(б)Б, 2395 из них или 15,3 процента – необоснованно. Между тем, слово “кулак” на долгие годы стало синонимом слова “враг”. Оправданными по отношению к раскулаченным считались любые беззакония со стороны органов НКВД.

Форсирование коллективизации толкало к максимально жестоким методам насилия, что не могло не вызывать ответного сопротивления. Оно носило стихийный, неорганизованный характер и было, скорее, пассивной формой протеста. По крайней мере, об организованных массовых выступлениях на территории Беларуси до сих пор почти ничего не известно. Хотя некоторые случаи спонтанных выступлений известны в Копыльском, Лепельском и других районах республики. Все они были разгромлены с применением регулярных частей Красной Армии, а все их участники были зачислены в разряд “врагов народа”.

В связи с режимом увеличением количества осужденных, организация высылки и размещения прибывавшего из центра страны контингента спецпереселенцев была возложена на органы ОГПУ – НКВД. В связи с “ликвидацией кулачества как класса” в 1932 году ОГПУ СССР разработало положение “Об управлении кулацкими поселками”, утвердило соответствующие инструкции.

В спецпереселенческие поселки назначались комендатурой уполномоченные или поселковые коменданты. Им давались права сельского Совета. В 1933 году ОГПУ была разработана инструкция “О мерах воздействия за самовольные отлучки с работ, поселков и побеги с мест расселения”. Самовольный уход с работы или из поселка без разрешения, продолжавшийся до одних суток, рассматривался как отлучка, свыше одних суток – как побег с места высылки. Самовольная отлучка, совершенная повторно, рассматривалась как побег. За побеги, систематические отлучки возбуждалось уголовное преследование.

Материалом, достаточным для возбуждения уголовного дела, являлся рапорт коменданта или уполномоченного, который представлялся в административное управление. согласно этой инструкции, после вынесения судебного решения, все осужденные по данной категории снимались с работ и направлялись этапным порядком на дальний север – Туруханский край (Игарка). Практика выселения людей из родных мест продолжалась и в последующие годы. В период массовой коллективизации по постановлениям полномочного представительства ОГПУ по БССР, судов, решениями поселковых советов десятки тысяч жителей Беларуси были причислены к “контрреволюционному кулацкому активу” и были высланы за пределы своей исторической Родины.

Часть из них осталась на севере нынешней Томской области. Другая – в многочисленных лагерях Сиблага НКВД, разбросанных на территории Новосибирской, Кемеровской областей, а также Красноярского и Алтайского края. В результате только этой акции в северные края в период 1929 – 1932 годов было сослано свыше 100 тысяч белорусских крестьян. Одни из них погибли, особенно в первые годы ссылки, других настиг 1937 года, часть сбежала и сумела где-то устроиться, но немало было поймано и отправлено на Колыму, в Игарку и другие места заключения.

Репрессивные акции продолжались и после завершения коллективизации. Сталин и его окружение считали, что таким образом можно избавиться от негодных. 20 апреля 1933 года СНК СССР принял постановление “Об организации трудовых поселений”. Главное управление лагерей ОГПУ взяло на себя обязанность организации трудовых поселений. Кого же еще было выселять в 1933 году, когда, казалось, кулачество было ликвидировано? Предполагалось наказывать (за срыв и саботаж хлебозаготовок и других кампаний) городских жителей, отказавшихся в связи с паспортизацией 1932 – 1933 годов выезжать из Москвы, Минска и Ленинграда; бежавших из деревень, снятых с промышленного производства кулаков, а также высланных в 1933 году в порядке “очистки” государственных

границ, осужденных органами ОГПУ и судами на срок от 3 до 5 лет включительно.

Трижды руководители Сиблага ОГПУ в 1933 года составляли дислокацию расселения нового контингента ссыльных. В первый раз указывалось, что придут 340 тысяч человек, во второй – 281 тысяча, и 21 июня 1933 года краевому земельному управлению была послана дислокация расселения на 248 тысяч человек. В Александровский, Чаинский, Бакчарский, Кольванский, Тервизский, Тарский районы Западно-Сибирского края было отправлено около 80 тысяч спецпереселенцев – выходцев из районов РСФСР, Украины, БССР. В районах Нарымского края предназначалось разместить около 150 тысяч человек.

Когда массовые репрессии против крестьянства превзошли все разнарядки центра, 8 мая 1933 года вышла инструкция – “Всем партийно-советским работникам ОГПУ, суда и прокуратуры”, подписанная Сталиным и Молотовым. В ней констатировалось, что беспорядочные массовые аресты в деревне в 1933 году все еще продолжались. В ряде районов, в том числе и БССР, аресты производили председатели колхозов, председатели сельсоветов и секретари партийных ячеек.

«Не удивительно, что в этой вакханалии арестов, – отмечалось на Пленуме Верховного суда СССР 14 апреля 1933 года, – органы, действительно наделенные правами арестовывать, в том числе и органы ОГПУ и особенно милиции, теряют всякое чувство умеренности и часто совершают необоснованные аресты, действуя по правилу: “Сперва арестуй, а потом веди расследование”.

1932 год открыл новую печальную страницу репрессий в СССР. 7 августа 1932 года ВЦИК и СНК СССР был принят закон “Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной социалистической собственности”. Этот закон предусматривал только одну меру наказания – расстрел, и только в исключительных случаях, при смягчающих обстоятельствах, – лишение свободы на 10 лет. По данным Верховного суда СССР только судебными органами в период 1933 – 1939 годы было осуждено 78691 человек. Если к этому добавить осужденных коллегией ОГПУ СССР и полномочными представительствами ОГПУ в республиках, краях и областях, то эта цифра превысит 540 тысяч человек.

Параллельно с репрессиями крестьянства карательные органы в 1929 – 1933 годы осуществляли акции, направленные прежде всего против интеллигенции.

Беларусь тоже не была исключением в общем потоке репрессий. Конец 20-х – начало 30-х годов в республике “ознаменованы” делами о

вредительстве “контрреволюционных и диверсионно-шпионских организаций” и их белорусских филиалов – “Промпартии”, “Союзного бюро РСДРП (меньшевиков)” и других.

Новая разрушительная волна массовых репрессий обрушилась на ни в чем не повинных людей в 1937 – 1938 годы. Провозгласив защиту социализма от его “врагов”, Сталин действовал как злейший и коварный враг. Никакой белый террор, никакая война не могли бы нанести такой урон народу, который нанес он, защищая свою личную абсолютную власть.

Для дальнейшей активизации деятельности судебных и несудебных органов 14 сентября 1937 года ЦИК СССР принял постановление “О внесении в действующее уголовно-процессуальные кодексы союзных республик изменений по рассмотрению дел о контрреволюционном вредительстве и диверсиях”. Согласно этому постановлению кассационное обжалование по делам о преступлениях, предусмотренных ст. 58-7 УК РСФСР и ст. 69-5 УК БССР (вредительство) и 58-9 УК РСФСР и ст. 71 УК БССР (диверсия) не допускалось, а приговоры о высшей мере наказания (расстрелы) приводились в исполнение немедленно.

Особенно активизировалась деятельность НКВД БССР и областных “троек” с июля 1937 года, когда, согласно указанию “сверху”, на местах были составлены списки на весь “контрреволюционный” элемент. Вслед за этим в Беларуси, Западно-Сибирском крае и других регионах страны начались массовые операции по осуществлению арестов и фальсификации “контрреволюционных дел”. Смысл этих акций сводился к “созданию” так называемых “всесоюзных контрреволюционных организаций»: контрреволюционно-диверсионной, антисоветской повстанческо-террористической, эсеровской шпионской, контрреволюционной националистической фашистской, Польской организации войсковой и многих других.

Приказ 00485 был утвержден Политбюро ЦК ВКП(б) 9 августа 1937 г. (П51/564), 11 августа подписан Ежовым и после этого вместе с закрытым письмом “О фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР», также предварительно одобренным Сталиным и подписанным Ежовым, был разослан во все местные органы НКВД.

Необходимость одновременного издания этих двух документов была продиктована некоторыми особенностями предстоящей операции. Предыдущий оперативный приказ № 00447, изданный 30 июля 1937 г., вышел без всякого сопроводительного письма. Он не требовал такого подкрепления.

Во-первых, потому, что ему предшествовала интенсивная месячная

подготовка (учет контингентов, подлежащих аресту, переписка по составам “троек”, корректировка лимитов на аресты и расстрелы и т. л.).

Во-вторых, и это важнее, приказ этот был по своей направленности совершенно ясен не только руководителям, но и рядовым работникам НКВД, которым предстояло его осуществлять. Он был направлен против привычных для них категорий лиц – кулаков, уголовников, членов бывших политпартий, духовенства и т. д., то есть именно против тех, кто всегда считался в СССР “враждебным элементом” и кого они арестовывали и осуждали многие годы. Не нов был и способ осуждения (местные “тройки»), опробованный частично в 20-е гг., а повсеместно – в эпоху коллективизации.

Таким образом, приказ 00447 выглядел скорее естественным завершением, “последней точкой” в деле уничтожения “традиционных” врагов советской власти, чем чем-то принципиально новым. В приказе поражали разве что заданность цифр и их масштаб (за четыре месяца по Союзу следовало арестовать, провести следствие и исполнить приговоры в отношении почти 300 тысяч человек) – но и только.

Совсем иначе должен был восприниматься приказ 00485. Несмотря на то, что речь там велась не о поляках как таковых, а о польских шпионах, все-таки из него следовало, что под подозрением оказывается едва ли не все польское население СССР, а это довольно трудно увязывалось с официально провозглашаемыми государством интернационалистскими лозунгами. К тому же среди сотрудников НКВД было немало поляков. Не могли не вызвать вопросов и отдельные формулировки, касающиеся категорий лиц, подлежащих аресту, например: все перебежчики или все бывшие военнопленные. Не те из них, кто подозревается во враждебной деятельности, а именно все. В практике ОГПУ-НКВД такого рода директива была новацией.

По признанию А.О.Постеля, сотрудника УНКВД БССР, “когда нам, начальникам отделений, был зачитан приказ Ежова об аресте абсолютно всех поляков, польских политэмигрантов, бывших военнопленных, членов польской коммунистической партии и др., это вызвало не только удивление, но и целый ряд кулуарных разговоров, которые были прекращены тем, что нам заявили, что этот приказ согласован со Сталиным и Политбюро ЦК ВКП(б) и что нужно поляков громить всюю». По-видимому, именно в предвидении такой реакции на приказ 00485 и было издано параллельно ему “закрытое письмо», которое дополняло приказ и в некотором роде обосновывало его.

Тридцатистраничный текст письма, насыщенный именами и фактами, рисовал фантастическую картину деятельности польской разведки на территории СССР на протяжении двадцати лет: эта деятельность

направлялась и осуществлялась Польской военной организацией (POW) вместе со Вторым (разведывательным) отделом Польского генштаба; агенты POW с давних пор захватили руководство компартией Польши и польской секцией Коминтерна, проникли во все звенья советского государственного аппарата (включая НКВД, НКВД, РККА); с их помощью в Союз из Польши под видом политэмигрантов, обмененных политзаключенных и перебежчиков были переброшены тысячи новых агентов, создавших, в свою очередь, множество шпионско-диверсионных групп, вербовка в которые в основном осуществлялась в среде местного польского населения.

Руководил всей этой сетью московский центр, действующий по указке Варшавы, однако отдельные группы или лица были связаны с Варшавой – непосредственно или через консульства Польши в СССР.

«Головка» организации «к настоящему времени» (то есть к августу 1937 г.) уже считалась разгромленной, и основной задачей органов НКВД, как она была сформулирована в преамбуле к приказу, стала «полная ликвидация незатронутой до сих пор широкой диверсионно-повстанческой низовки POW и основных людских контингентов польской разведки в СССР».

Соответственно этой версии и перечислялись в приказе шесть намеченных к аресту категорий:

1. «Выявленные в процессе следствия и до сего времени не разысканные активнейшие члены POW по прилагаемому списку».

Следствие по делу ПОВ интенсивно велось в Центральном аппарате НКВД СССР с конца 1936 г., в конце июля 1937 г. полученные под пытками признательные показания нескольких десятков наиболее видных арестованных были сгруппированы в специальные тома, материалы которых, имеете с посвященными POW тезисами доклада Ежова на июньском Пленуме ЦК ВКП(б), были использованы при составлении как приказа 00485, так и «закрытого письма». Одновременно из тех же показаний были извлечены имена, которые затем вошли в прилагавшийся к приказу список «не разысканных активнейших членов ПОВ». Часть показаний, кроме того, была размножена и разслана по органам НКВД вместе с приказом 00485 и «закрытым письмом».

2. «Все оставшиеся в СССР военнопленные польской армии». В основном поляки-военнопленные советско-польской войны 1919-1920 гг. вернулись в Польшу в начале 1920-х гг., но некоторое их число (по предположительной оценке от 1,5 тысяч до 3 тысяч) оставалось в СССР и к середине 1930-х гг.

3. «Перебежчики из Польши, независимо от времени перехода их в СССР».

Экономические, социальные, семейные, а также политические обстоятельства определяли непрерывный на протяжении многих лет поток беженцев из Польши в СССР. Как правило, беженцы относились к беднейшим слоям польского населения.

Перебежчики (а в эту категорию включались все нелегально перешедшие госграницу на территорию СССР, независимо от того, были они задержаны погранохраной или добровольно заявили о себе) подвергались обязательной проверке, и процессе которой происходила сортировка: одних отправляли («перебрасывали») назад в Польшу, других арестовывали по подозрению в шпионаже, контрабанде или иных преступлениях, третьих, членов революционных организаций, имевших соответствующие рекомендации, освобождали и разрешали им повсеместное проживание в СССР, наконец, четвертых (а их было более всего), который, с одной стороны, имели право просить и получить в СССР убежище (круг этих людей был широк, сюда входили, например, дезертиры из армии), а с другой, не имели касательства к революционному движению, также освобождали, но расселяли и трудоустраивали в определенных областях.

Там они в течение трех лет находились на оперативном учете (то есть под наблюдением) в соответствующем органе ОГПУ-НКВД, куда должны были периодически являться на регистрацию, после чего, как правило, с учета их снимали, оформляли им советское гражданство, и они могли свободно менять место проживания.

Централизованного учета перебежчиков из Польши не велось, неизвестна была даже их общая численность (Ежов, выступая в январе 1938 г. перед руководящим составом ГУГБ НКВД, высказал предположение, что их несколько более 100 тысяч), и к 1937 г. следы очень многих из них затерялись, так что именно поиски перебежчиков стали едва ли не главной заботой НКВД в ходе реализации «польского» приказа.

4. «Политэмигранты и политобмененные из Польши».

5. «Бывшие члены ППС и других польских политических партии». Именно согласно этим пунктам приказа 004485 был уничтожен почти весь рядовой состав польской коммунистической эмиграции в СССР, а также другие польские политические активисты, в особенности те, кто на каком-то этапе жизни был связан с Польской партией социалистической (ППС), возникшей еще в 1892 г. и в своей долгой истории многократно делившейся, объединявшейся, дробившейся на фракции и группы и т. д.

По поводу же обмененных заключенных (такие обмены между Польшей и СССР происходили в 1920-х–1930-х гг. на основании специальных соглашений, заключенных в 1923-1924 гг.; польских политзаключенных

меняли, в частности, на арестованных в СССР ксендзов) “закрытое письмо” решительно утверждало, что практически все они агенты POW и что аресты их в Польше были специально инсценированы с целью последующего внедрения в СССР.

6. “Наиболее активная часть местных антисоветских и националистических элементов польских районов”.

Этот пункт фактически предписывал провести аресты в местах компактного проживания поляков. По данным Переписи 1937 г., всего в СССР проживало 636 220 поляков, из них в УССР – 417 613, в БССР – 119 881, в РСФСР – 92 078. На Украине и в Белоруссии более двух третей поляков жили в сельских районах (еще в начале 1930-х гг. здесь действовало более 150 польских сельсоветов). Особенно много поляков проживало в Каменец-Подольской, Житомирской и Винницкой областях Украины.

В РСФСР наибольшее число поляков проживало в Ленинградской и Московской областях, а кроме этого в Западной Сибири. С 1936 г. около 36 тысяч (по другим сведениям – 45 тысяч) поляков жили в Казахстане – их выслали туда в результате чистки приграничных с Польшей районов Украины (эта акция по замыслу прямо предшествовала “польской операции” 1937–1938 гг.). Именно в поименованных регионах, а также на Урале, где, по мнению НКВД, осело много перебежчиков, приказ 00485 реализовывался с наибольшей интенсивностью.

Кроме перечисленных категорий приказ 00485 требовал прекратить освобождение из лагерей лиц, осужденных по обвинению в шпионаже в пользу Польши. Материалы на них за два месяца до конца срока следовало предоставлять в ГУЛАГ, откуда их передавали в Особое совещание при НКВД СССР (ОСО) для вынесения новых приговоров.

Существенное расширение подлежащих аресту контингентов произошло 2 октября 1937 г., когда Ежов специальным указанием распространил на членен семей лиц, арестованных по приказу 00485, свой приказ “О репрессировании жен изменников родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных Военной коллегией и военными трибуналами», изданный еще 15 августа 1937 г.

Согласно этому приказу, аресту подлежали все жены осужденных этими судебными органами, вне зависимости от причастности к “контрреволюционной деятельности” мужа, а также их дети старше 15 лет, если они были признаны “социально опасными и способными к антисоветским действиям”.

Жены по приговору ОСО заключались в лагеря на 5-8 лет, дети старше 15 лет, в зависимости от имеющихся на них характеристик, направлялись в

лагеря, колонии или детские дома особого режима. Дети от 1 года до 15 лет, оставшиеся сиротами, направлялись в ясли и детские дома Наркомпроса.

“Следствием по делу вскрытой и ликвидированной контрреволюционной шпионско-диверсионной повстанческой организации “Польской организации войсковой” установлено, что в деятельности повстанческой организации принимали участие...”, – такие слова из постановлений на арест были вписаны в дела многих тысяч поляков и белорусов, репрессированных в 1934 – 1938 годах не только на территории Беларуси, но и в Москве, Пятигорске, Новосибирске, Томске, Красноярске и многих других больших и малых населенных пунктах всего бывшего Советского Союза. Практически всех их обвиняли тогда в организованном заговоре против Советской власти. Организационной формой этого “заговора”, по мнению работников НКВД, должна была быть некая подпольная контрреволюционная организация, под непосредственным руководством которой и по ее прямому указанию должны были действовать “враги народа” с польскими и белорусскими фамилиями. И совсем неважно, что такой организации в природе не существовало: она была “создана” в недрах НКВД.

Дело на “Польскую организацию войсковую” – одно из самых массовых после “Российского общевоинского союза” и “Союза спасения России” и яркий пример линейных арестов – арестов по национальному признаку. Филиалы организации “создавались” органами НКВД в абсолютном большинстве не только в центральных районах страны, но и в Западно-Сибирском крае, Восточной Сибири, на Урале. Тем более, что сложностей это не вызывало – процент проживающих там поляков и белорусов (они в первую очередь включались в “расстрельные списки”) был достаточно высок, сказалось их переселение в Сибирь в конце прошлого на начале нынешнего столетия.

Преамбула обвинительного заключения всегда оставалась неизменной, менялись лишь фамилии да названия населенных пунктов, да “факты”, да “примеры” враждебной деятельности.

«При допросах выясняли, где работал до ареста обвиняемый, чем занимался, были ли какие-либо факты пожаров, отравления скота и так далее. Выяснив эти вопросы, искусственно приписывали в показания обвиняемых совершение тех или иных актов вредительской или диверсионной деятельности...” (Из показаний от 27 августа 1957 года бывшего сотрудника Новосибирского управления НКВД уроженца Минской губернии Филиповича С.Ф.) И еще одно. У дел на “Польскую организацию войсковую” была особенность, отличающая эти дела от других – почти все они были групповыми. Вспомним хотя бы судьбу жителей деревни Белосток

Кривошеинского района Западно-Сибирского края, где за одну ночь в декабре 1937 года были арестованы все мужчины в возрасте от 16 до 70 лет. Большинство из них оказалось в этом печальном списке. Вернулось же из них всего несколько человек.

И может быть не стоило говорить от этих мифических центрах и комитетах не существовавшей “Польской организации войсковой”, если бы за ними не было реальных человеческих судеб. Судьбы людей с разными убеждениями, взглядами, прожитыми жизнями, но одинаковым ее завершением: подвалами НКВД и пулей в затылок. С архивно-следственными делами некоторых “членов” этой организации удалось познакомиться и таким образом более подробно изучить историю их жизненного пути. “”

Конвейер двигался исправно. Когда кончалось “сырье”, доставляли новые его партии. Будто гигантская мясорубка перемалывала жизни тысяч людей. “Врагов народа” создавали искусственно. А когда их число таяло, начинались так называемые “маскирующие” репрессии. Главным образом они пришлись на вторую половину 1937 и начало 1938 года. На местах арестовывались и там же расстреливались в первую очередь представители некоренной национальности и выходцы из других регионов. Так поддерживался миф о всеобщем распространении вражеской деятельности.

Областные и городские управления НКВД получали разнарядки на выявление заданного числа “врагов народа”. Разными путями, в том числе с использованием заблаговременно накопленных доносов секретных осведомителей и общественных “помощников”, срочно полученных новых “признательных” показаний ранее арестованных и т.п. составлялись списки уже конкретных людей под “разнарядку”. Затем они арестовывались.

А начиналось все обычно так. Центр давал разнарядку на выявление определенного числа “врагов народа”. На основании этого, УНКВД давало соответствующие “задания” по районам и ждало на очередной месяц или квартал новых “конкретных” цифр.

Существовали специальные бланки отчетности. Все там по графам: сколько, из каких слоев “изъять”, каких национальностей, отдельно военных, служителей культа и т.д. Дело доходило до того, что в общую численность обозначенных в разнарядке лиц, которых необходимо было арестовывать, сразу включалось уже число и тем, кто должен быть расстрелян. Перевыполнять “норму” разрешалось, но за невыполнение следовало встречное наказание – вплоть до высшей меры “социальной защиты”. Поэтому широко бытовала практика, когда арестованных тут же в “подходящем” месте – в лесу, в овраге, на кладбище расстреливали, а потом, уже задним числом, оформляли дела с “признательными” показаниями.

Для активизации этой “работы” между городскими и районными отделами НКВД было развернуто “социалистическое соревнование” по принципу: кто больше арестует “врагов народа” по указанным категориям. По итогам 1937 года среди горотделов НКВД БССР первое место занял Слуцкий во главе с лейтенантом госбезопасности Таракановым.

Целью репрессий были, конечно, не только изоляция или уничтожение неудобных. Надо было с помощью пыток и истязаний сломить их волю, заставить дать ложные показания в совершении “контрреволюционных преступлений”, назвать себя “врагами народа”. При соблюдении законных методов и форм следствия это было невозможно. Поэтому И.В.Сталин от имени ЦК ВКП(б) санкционировал применение физических методов воздействия, о чем свидетельствовала шифрованная телеграмма, направленная 10 января 1939 года секретарям обкомов, крайкомов, начальникам управлений НКВД. В ней, в частности, утверждалось: “ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б)... ЦК ВКП(б) считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться и впредь...”

Благодаря многочисленному аппарату НКВД машина террора работала безотказно. Люди, которые служили там, были разные и несут неодинаковую ответственность за преступления, совершенные тоталитарным режимом. Одни из них, сознавая, что перед ними не враги, а люди, невинно пострадавшие, пытались хоть чем-то помочь арестованным, но сами становились жертвами произвола. Другие понимали, кому они служили, против кого боролись, и старались выбивать нужные признания любой ценой.

Что превращало абсолютное большинство работников НКВД в садистов? Что заставляло их преступить все законы и нормы человечности? Главная причина – страх оказаться в положении заключенного. Этот страх подавлял все иные чувства. Кроме того, в органы НКВД шел особый отбор. Более гуманных отсеивали, самых жестоких и невежественных – оставляли.

Например, уроженец Минской губернии начальник Ямальского окротдела НКВД А.И.Божданкевич во время приведения приговоров в исполнение организовывал пьянки сотрудников за счет средств, изымаемых у осужденных к расстрелу; другую часть этих же средств использовал на оплату осведомителей; держал арестованных на допросе по несколько часов подряд по стойке “смирно”; арестованным женам, в присутствии мужей, заставлял выдергивать волосы с половых органов; применял длительный конвейерный допрос в течение нескольких суток; сажал заключенных на ребро ножек табуретки; применял к подследственным гонку “гусиным шагом” до

потери сознания; производил корректировку протоколов допросов путем предварительного написания их на черновиках, потом исправлял (шпионаж, диверсия) перепечатывал на машинке и заставлял, угрожая пистолетом, подписывать, применял при допросах пытку с использованием специально сделанной бумажной трубки для крика в уши подследственного до тех пор, пока он не терял рассудок...

За совершенные преступления А.И.Божданкевич в 1938 году был осужден Военным трибуналом войск НКВД к 5 годам лишения свободы, а в 1940 году был освобожден. Это только один из примеров применения тех методов, которые активно использовали с своей “деятельности” сотрудники органов НКВД от Бреста до Владивостока.

Вся страна, в том числе и Беларусь, была покрыта густой сетью тюрем и следственных изоляторов НКВД. Как правило они дислоцировались во всех областных центрах и столицах союзных и автономных республик. В Москве, Ленинграде и Минске (их было 4) находилось свыше десятка тюрем и изоляторов специального назначения. В целом по стране этих карательных учреждений насчитывалось не менее 800 – 900 (точное количество установить не представляется возможным).

В связи с тем, что до сих пор на территории Беларуси не выявлено наличие в 30 – 40-е годы исправительно-трудовых лагерей, это вовсе не означает их реальное отсутствие. Наличие пересыльных тюрем и лагерей в Минске, Витебске, Могилеве, Слуцке, Гомеле позволяло держать там одновременно “спецконтингент” не менее 15 – 20 тысяч человек. Срок пребывания этапирруемых в пересыльных тюрьмах и лагерях зависел от оперативности администрации и мог длиться от нескольких часов до нескольких месяцев, а в среднем – 12 – 14 суток.

Учитывая то, что в период проведения массовых арестов, особенно в период 1937 – 1938 годов, органами НКВД БССР производились аресты нескольких тысяч человек, то возникала необходимость незамедлительного этапирования осужденных и подследственных к местам отбытия наказания.

Особенно часто уходили на Восток эшелоны после “освободительного похода” частей Красной Армии в западные области Беларуси. В частности, в одном из них оказалось 1580 уроженцев Вилейской области, осужденных Особым совещанием НКВД СССР 25 декабря 1940 года. Из них около 60% были этапированы в КотЛАГ, около 15% в СибЛАГ, не менее 20% было доставлено в АрхангелЛАГ.

Встречали “контрреволюционеров” многочисленные лагеря ГУЛАГа. Как правило они были одного типа. Территория, огражденная тремя рядами колючей проволоки. Первый ряд – высотой около метра. Основной, средний

ряд, – высотой 3 – 4 метра. Между рядами колючей проволоки находились контрольные полосы, по углам четыре вышки. В центре находились помещения: медсанчасть, штрафной изолятор, обнесенный частоколом. Изолятор представлял собой капитальное помещение, разгороженное на одиночные и общую камеры. Потолки сделаны из бруса. Из такой “крепости” побег практически невозможен. Вокруг располагались бараки для заключенных, внутри которых нары. В зимнее время, да еще в условиях Урала, Сибири бараки к тому же не всегда отапливались. В таких нечеловеческих условиях мало кто из заключенных доживал до долгожданной свободы.

С сентября 1939 года “работы” у органов НКВД Беларуси снова резко прибавилось. Потянулись на Восток эшелоны с депортированными жителями Западных областей республики. В этом потоке только в Сибири оказалось более 60 тысяч белорусов, поляков, евреев, представителей других национальностей. С учетом граждан, репрессированными несудебными и судебными органами в административном порядке, эта цифра превышает 85 тысяч человек. Изучение архивных документов и материалов органов госбезопасности, МВД, судов и прокуратуры Российской Федерации, неофициальных документов, воспоминаний бывших политзаключенных позволяет сделать предварительный вывод, что на территории Западно-Сибирского края (ныне Новосибирская, Кемеровская и Томская области) в период 30-х годов только судебными органами было репрессировано не менее 45 – 50 тысяч уроженцев Беларуси.

Установить точное количество репрессированных сегодня не представляется возможным, т.к. большое количество граждан республики в 30 – 40-е годы были повторно привлечены к уголовной ответственности в местах отбытия наказания. Наибольшее количество наших сограждан, как удалось установить из официальных и неофициальных источников, отбывали наказание в лагерях: Архангельском, Дмитровском, Воркутинском, Печорском, Котлаасском, Соликамском, Семипалатинском, Томском, Асиновском, Мариинском, Кузнецком, Красноярском, Тайшетском, Енисейском, Магаданском, Уссурийском и др.

На основании материалов судов, прокуратуры, НКВД – МГБ СССР и БССР можно сделать предварительную оценку количества репрессированных уроженцев Беларуси в 30 – 40-е годы. По оценочным данным в 1935 – 1940 годах за контрреволюционные преступления было привлечено к уголовной ответственности свыше 500 тысяч человек. Если учесть и количество граждан репрессированных в административном порядке эта цифра составит не менее 1,5 миллионов человек. В том числе по предварительным данным на

территории Западной Сибири погибло не менее 30 тысяч уроженцев Беларуси.

Анализ всех видов источников информации позволяет предположить, что через ГУЛАГ НКВД СССР в 30 – 40-е годы прошло не менее 10 – 12 миллионов человек, в том числе свыше 600 тысяч уроженцев Беларуси. В то же время в период 1953 – 1999 годов на территории республики было реабилитировано около 180 тысяч человек, что составляет около 35% тех, кто по официальной статистике прошел через ГУЛАГ. И здесь возникает ряд серьезных проблем.

Массовые репрессии на территории Беларуси в 1920-1940-е годы носили явно выраженный плановый характер и осуществлялись карательными органами под непосредственным руководством ВКП(б) в крайне жестокой и бесчеловечной форме в отношении ни в чем не повинных граждан. Они были противозаконными, противоречили основным гражданским и социально-экономическим правам человека, обернулись трагическими последствиями для десятков и сотен тысяч людей.

Источники:

- 1.Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории.1991. № 7.
- 2.Возвращение памяти. Историко-публицистический альманах. Новосибирск,1991.
- 3.Волкогонов Д.А. Сталинизм:сущность,генезис,эволюция // Вопросы истории. 1990. № 3.
- 4.Глазов Н.А. Правила “хорошего” ГУЛАГА // Эхо. 1991.№ 4.
- 5.Гордон Л.А.Клопов Э.В. Что это было?. Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. М.,1989.
- 6.Зевелев А.И. Истоки сталинизма. М.,1990.
- 7.Жак Росси. Справочник пол ГУЛАГУ. В 2 ч. М., 1991.
- 8.История и сталинизм / Сост. Мерцалов А.Н. М., 1991.
- 9.Кузнецов И.Н. Конвейер смерти. Мн., 1999.
- 10.Конквест Р. Большой террор // Нева. 1989. № 12.
11. Осмыслить культ Сталина. М.,1989.
- 12.Реабилитация: политические процессы 30-50-х гг. /Под общ. ред. А.Н.Яковлева.М.,1991.
- 13.Режим личной власти Сталина. К истории формирования. М.,1989.
- 14.Суровая драма народа: ученые и публицисты о природе сталинизма. М.,1989.
- 15.Таккер Р. Сталин. Путь к власти. 1879-1929. История и личность. М.,1990.
- 16.Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. М., 1999.

Kościół katolicki na Białorusi Sowieckiej po II wojnie światowej

A.Hlebowicz (Gdańsk, Polska)

Wprowadzenie

Początki katolicyzmu na ziemiach wchodzących obecnie w skład państwa białoruskiego sięgają XIV wieku i są nierozzerwalnie związane z dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. W kolejnych stuleciach ekspansja kultury łacińskiej, a w związku z tym Kościoła katolickiego, spowodowała przejście większości tutejszych możnych rodów z prawosławia na katolicyzm, z kultury ruskiej na kulturę polską, zaznaczyć przy tym należy, iż ogromna większość ludności pozostała przy wierze ortodoksyjnej. Proporcje te zmieniła dopiero unia brzeska 1596 roku; pod koniec XVIII wieku na terytoriach wchodzących w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów na 1 prawosławnego przypadało aż 5 katolików obu obrządków.¹ Gdy tylko jednak w wyniku zaborów dzisiejsza Białoruś znalazła się w rosyjskim imperium carskim, ukazy władców tego państwa, doprowadziły do odwrócenia niekorzystnych dla siebie proporcji. Najdotkliwszym ciosem dla Kościoła katolickiego było z pewnością oficjalne zlikwidowanie unii w 1839 roku, w efekcie czego pod koniec XIX wieku na 1 katolika przypadało 4 prawosławnych. Wówczas to doszło do dzielenia się społeczeństwa według wiary, na Polaków (katolików) i Białorusinów (prawosławnych). Był to oczywiście podział umowny, sformułowany przez samych ludzi, w istocie nieprawdziwy i zaciemniający obraz religijności tego kraju.

W 1919 roku w ramach państwa sowieckiego została utworzona Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka obejmująca część ziem dawnej guberni mińskiej. II wojna światowa przyniosła poszerzenie tego terytorium o części województw wileńskiego, białostockiego i brzeskiego na zachodzie a także rozszerzenie kosztem Rosji swych ziem na wschodzie, łącznie 207,600 km². Inkorporacja wschodnich ziem Rzeczypospolitej Polskiej oznaczała także wchłonięcie istniejących tutaj struktur Kościoła katolickiego, w tym znacznej części archidiecezji wileńskiej (238 parafii), większość diecezji pińskiej (126 parafii) i niewielki skrawek diecezji łomżyńskiej (7 parafii). A pamiętać należy jeszcze o archidiecezji mohylewskiej (jej części) i całej diecezji mińskiej, które przed II wojną wchodziły w skład Białorusi. Z przedwojennego, legalnego Kościoła katolickiego na Witebszczyźnie, Mińszczyźnie i Mohylewsczyźnie w

1945 roku nie ocalało nic. Ateistyczne państwo sowieckie na skutek aresztowań, zsyłek, egzekucji w ciągu 20 lat doprowadziło do unicestwienia około 100 parafii obu tych jednostek administracyjnych Kościoła.² W 1936 roku pozostawało otwartych jeszcze 20 kościołów obsługiwanych przez 8 kapłanów, 3 lata później świątynie te były zamknięte lub przeznaczone do celów świeckich, księża bądź zmarli, bądź zostali aresztowani, w wyjątkowych przypadkach pozostając na wolności, nie wykonywali czynności duszpasterskich.³ Wkroczenie Niemców w 1941 roku na te tereny spowodowało częściową odbudowę struktury parafialnej. Księża z pogranicznych parafii archidiecezji wileńskiej początkowo samorzutnie, na prośby katolików z drugiej strony granicy, wyjeżdżali tam z posługą kapłańską. Ksiądz Nikodem Masłowski z Bobrowszczyzny 26 sierpnia 1941 r. tak pisał do abpa Jałbrzykowskiego:

„Dnia 22 lipca byłem w Sieliszczu, 7 lipca w Leplu i znowu 30 lipca zamierzam odwiedzić Sieliszczce. Na Mszy św. i podczas udzielania chrztu św. ludność obecna rzewnie płacze. Nie tylko katolicy, ale i prawosławni proszą nas, aby chrzcić im dzieci”⁴

Wiadomo, że w tym czasie ochotniczo wyjeżdżało za ryską granicę kilkunastu księży. Niedługo potem z datą 20 września 1941 roku arcybiskup wileński Romuald Jałbrzykowski otrzymał ze Stolicy Apostolskiej nominację na administratora apostolskiego terenów archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej. Do stałej pracy wyjechało kilkunastu kapłanów, w tym zarówno księża narodowości białoruskiej jak Stanisław Głakowski, Dionizy Malec, Kazimierz Rybałtowski, jak i narodowości polskiej – Henryk Hlebowicz, jezuita Antoni Świątoplek-Mirski, salezjanin Witold Rorucha.⁵ Praca ich nie trwała długo, najczęściej już po kilku miesiącach, na skutek donosów kapłani ci zostali rozstrzelani. Przy tym nie zważano na narodowość, eksterminacji podlegali zarówno Białorusini jak i Polacy.⁶ Niektórym kapłanom udało się pracować dłużej, np. litewski ksiądz Zenon Ignatavičius przybył do Mińska w grudniu 1941 roku jako kapelan litewskich formacji wojskowych współpracujących z Niemcami. Zamieszkał przy tzw. „czerwonym kościele”, a korzystając z uprawnień kapelana oddziału wojskowego zmieniającego często miejsce pobytu, odwiedzał też wspólnoty parafialne w Łohojsku, Borysowie, Słucku, Kojdanowie i innych miejscowościach, udzielając wszystkim posługi kapłańskiej bez względu na przynależność narodową. Ks. Ignatavičius wytrwał w Mińsku do wiosny 1944 roku.⁷ W Bobrujsku, po dwóch pobytach w łagrach w latach 30-tych, w 1941 roku podjął pracę kapłańską ksiądz Franciszek Wyleżyński, był już wówczas jednak mocno schorowany i w podeszłym wieku.⁸

Jezuicie, ojcu Waławowi Sękowi udawało się przez cały niemal czas okupacji niemieckiej dojeżdżać ze swojej parafii w Baturynie do znajdującej się już za

granicą ryską Hajny i okolicznych miejscowości.⁹ Do lata 1943 roku w miarę swobodnie jeździł po całej Białorusi ks. Wincenty Godlewski, znany działacz białoruskiego ruchu narodowego, został jednak aresztowany i wkrótce rozstrzelany. Prócz wymienionych księży czasowo pojawiali się także kapelani węgierskich i słowackich formacji wojskowych walczących wspólnie z Niemcami, ich pobyt ograniczał się jednak najczęściej do kilku dni. Ponowne przyjsięcie wiosną i latem 1944 roku wojsk sowieckich na te tereny otworzyło nowy rozdział historii Kościoła katolickiego na Białorusi.

Lata 1944-1945

Kościół katolicki wschodnich rubieży II Rzeczypospolitej przeżył już jedną sowiecką okupację. Wówczas jednak, w latach 1939-1941 sytuacja ta była przejściowa. Ponowne nadejście Armii Czerwonej w 1944 roku, postanowienia konferencji jałtańskiej sprawiły, że tym razem była to zapowiadająca się na wiele lat, choć wielu katolików, przede wszystkim Polaków, nie zdawało sobie z tego sprawy.

W tym okresie w nowych granicach Białorusi nie przebywał żaden biskup katolicki. Stolica archidiecezji wileńskiej weszła w skład Litwy, a biskupi z Pińska wyjechali do centralnej Polski jeszcze na początku wojny. W tej sytuacji dla obu jednostek administracji kościelnej ważne pozostawały pochodzące jeszcze z czasów wojny nominacje wikariuszy generalnych. W listopadzie 1943 roku zastępujący aresztowanego arcybiskupa Jałbrzykowskiego arcybiskup Reinys mianował 3 wikariuszy generalnych dla różnych części archidiecezji z powodu trudności w komunikowaniu się z nimi. I tak delegatem arcybiskupim na dekanaty w Grodnie, Łunnie, Brzostowicy i Wołkowysku został ksiądz Antoni Kuryłowicz, wicedziekan grodzieński; ksiądz dziekan głębocki Antoni Zienkiewicz został wikariuszem generalnym dekanatów Głębokie, Brasław, Miory, Postawy, Wilejka, Worniany, Świr, Mołodeczno i Oszmiana; wreszcie dla dekanatów Lida, Bieniakonie, Słonim, Wiszniew, Wasiliszki, Zdzięcioł funkcję tę objął dziekan lidzki Hipolit Bojaruniec.¹⁰

W diecezji pińskiej po wyjeździe biskupów na zachód było dwóch wikariuszy generalnych rezydujących w Bielsku Podlaskim i Pińsku. Na Polesiu od 1944 r. funkcję tę pełnił ksiądz Jan Wasilewski, proboszcz katedry pińskiej.

W zmienionych warunkach politycznych nominacje te odegrały istotną rolę w podtrzymaniu istnienia Kościoła katolickiego. Co istotne, wikariusze otrzymali prawo mianowania swoich następców, przez co ich władza trwała do momentu pełnego obsadzenia hierarchii katolickiej na Białorusi.

Pierwsze miesiące władzy sowieckiej były dla Kościoła nienajgorsze, co

można wytłumaczyć tocząca się jeszcze wojną, pewnym chaosem organizacyjnym panującym na zapleczu frontu. Oto jak wspomina ten okres proboszcz z Zadzwiewia koło Postaw, ksiądz Józef Wielgat:

„W ciągu pierwszych tygodni po przyjeździe Armia Czerwona odnosiła się do ludności i do Kościoła znośnie. Honorowano podstawowe potrzeby Kościoła, o czym świadczyć może taki przypadek. Pewien chłopak, Jerzy Newelski, został zmobilizowany do wojska. Spotkałem go na ulicy, a on żegna się i mówi: Zabierają mnie na wojnę, zginę, już się nie zobaczymy. A ja na to: Zaczekaj, choź z mną, dam ci zaświadczenie, że pracujesz w kościele. Napisałem, że jest zakrystianinem. Po złożeniu tego oświadczenia, zwolnili go.”¹¹ Z tego okresu spokoju księża ponownie skorzystali, aby wyjechać za dawną granicę ryską z posługą kapłańską. 29 czerwca 1944 roku przybył do Mińska ksiądz Wiktor Szutowicz. Wkrótce dołączył do niego ksiądz Antoni Borysowicz, który podjął pracę w tzw. „czerwonym kościele” p.w. św. Szymona i Heleny.¹² Z Wołkowska do Słucka i okolic przybył ksiądz Mieczysław Małynicz-Malicki. We wrześniu 1944 roku na Mohylewsczyznę wyjechał ksiądz Bolesław Sperski, który w Orszy i Mohylewie pracował do maja następnego roku. Wszyscy ci księża po kilku miesiącach pracy, gdy sowieckie organy bezpieczeństwa zajęły się szczegółowo inwigilacją wewnątrz ZSRS, zostali aresztowali i zesłani do łagrów. W drugiej połowie 1945 roku i w 1946 sporadycznie pojawiali się na wschodzie Białorusi kapłani, były to jednak wizyty krótkotrwałe i bezpowrotne.¹³

Od jesieni 1944 roku NKWD¹⁴ rozpoczęło systematyczne represje wobec księży i wiernych katolickich. Spośród duchowieństwa, prócz księży aresztowanych we wschodniej części republiki, jako pierwsi trafili do więzień kapłani związani ze zbrojnym polskim ruchem oporu. Część z nich była stałymi kapelanami oddziałów Armii Krajowej, przebywającymi wraz z partyzantami w lesie i ujęta z nimi, część natomiast łączyła funkcje proboszczów lub wikarych z posługą duszpasterską w oddziałach partyzanckich.¹⁵ Inne powody aresztowań w tym czasie to niedokończony wyrok z okresu pierwszej okupacji sowieckiej (w myśl zasady – władza sowiecka niczego nie zapomina), co spotkało np. księdza Kazimierza Świątkę z Prużany aresztowanego po raz pierwszy w kwietniu 1941 r. i ocalonego wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, po raz drugi aresztowanego w grudniu 1944 roku, czy otwarcie antysowiecka postawa kapłana, nie kryjącego swych poglądów w kazaniach czy rozmowach z ludźmi.¹⁶ Taką nieprzejednaną postawę zajął m.in. wikariusz generalny diecezji pińskiej, ksiądz Jan Wasilewski. Często wzywany na przesłuchania przez NKGB/9, odważnie i otwarcie przedstawiał własne poglądy, nie ukrywał swojego autorstwa książki zatytułowanej „W szponach Antychrysta?”, z oburzeniem odrzucał propozycje współpracy z organami represji. W efekcie aresztowany 22 sierpnia 1945 roku, niespełna dwa

lata później został skazany na 10 lat wolnej zsyłki, gdzie wkrótce zmarł z głodu.¹⁷

Lata 1946-1948

W wyniku zagarnięcia przez ZSRS w 1944 roku znacznych połaci wschodniej części II Rzeczypospolitej Polskiej, we wrześniu tego roku doszło do zawarcia umowy między rządem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego a rządami zachodnich republik sowieckich w sprawie transferu ludności polskiej a także litewskiej, białoruskiej i ukraińskiej w nowo wytyczone granice tych państw. W latach 1945-1947 wyjechały z tzw. Białorusi Zachodniej 274 163 osoby narodowości polskiej, w tym 304 osoby duchowne, czyli kapłani diecezjalni, zakonnicy, bracia i siostry zakonne.¹⁸ W 1947 roku w archidiecezji wileńskiej pracowało na Białorusi 190 księży, 4 kapłanów diecezji łomżyńskiej, około 20 kapłanów diecezji pińskiej, pojedynczy kapłani z innych diecezji, zakonnicy.¹⁹ Na wyjazd decydowali się najczęściej ludzie przyjezdni, pochodzący z centralnej Polski, wojenni uchodźcy. Często o wyjeździe decydowały sprawy drugorzędne. Swoją decyzję wyjazdu wspomina jezuita, ojciec Wacław Sęk:

„Trzeba było się zdecydować, czy wyjechać czy zostać? Przemawiały za jednym i drugim mocne argumenty. Mocno się zastanawiałem. Przemogło ostatecznie polecenie prowincjała o. Eltera. Postanowiłem wracać. Złożyłem papiery i wszystko zostało szybko pozytywnie załatwione. Jakoś nie miałem wtedy wielkich wewnętrznych oporów.(...) Znałem dobrze, czym są Sowietci i co mnie czeka.”²⁰

Z kolei ksiądz Stanisław Ryżko z diecezji pińskiej, pracujący w tym czasie w Horodyszczu, w następujący sposób podjął decyzję o pozostaniu:

„Będąc zimą porą w Pińsku, spotkałem na ulicy – o ile dobrze pamiętam – niedaleko katedry księdza kanonika Wasilewskiego, a było to po zapisaniu się Horodyszczan na wyjazd za Bug.

– Podobno chcesz wyjechać za Bug – zapytał mnie przy tej okazji.

– Może – odpowiedziałem. Cała parafia się zapisała. Chce, abym i ja jechał z nimi.

– Lepiej żebyś został. Tu tak dużo pracy, tyle kościołów i parafii bez księży – kontynuował ksiądz kanonik.

– Jeżeli potrzeba, mogę pozostać – oświadczyłem.

– Ale pamiętaj, że może cię czekać i więzienie i śmierć...

– O tym wiem – odrzekłem uśmiechając się.²¹

Duchowieństwo, dzięki przywódczej roli jaką odgrywało w społeczeństwie, było namawiane do wyjazdu, szykanowane i coraz częściej aresztowane pod byle pretekstem. Im bliżej było końca tzw. repatriacji, tym sowieckie służby specjalne

czyniły większe naciski na wyjazd księży. Niektórzy spośród kapłanów, zawiadomieni o grożącym im aresztowaniu, próbowali się ukrywać. Ksiądz Józef Kowalczyk, proboszcz z Mikołajewa, został ostrzeżony, że NKGB czeka już na niego na plebanii. Zbiegł więc do Wornian, gdzie wyrobiono mu fałszywe dokumenty. Próbował nielegalnie przekroczyć granicę, został jednak ujęty, aresztowany i zesłany do łagru.²²

Zdawać musimy sobie sprawę, że wszystkim osobom pomagającym ukrywającemu się księdzu groziło wieloletnie zesłanie na Daleką Północ. Po niemal 2-letnim ukrywaniu się ksiądz Stanisław Bohatkiewicz wpadł w ręce NKGB. Znane są jednak przypadki ukrywania księży po kilka lat, gdy po przeczekaniu najgorszego, mogli już opuścić swoje kryjówki. Taką opiekę, ochronę, utrzymanie dali swym proboszczom parafianie z Grauzyszek, ukrywający księdza Wiktora Pieciukiewicza czy z Gudohajów, chroniący przed aresztowaniem księdza Adama Wojciechowskiego.

Po zakończeniu wyjazdów do Polski w końcu 1947 roku władze sowieckie przystąpiły do systematycznej akcji niszczenia struktur Kościoła katolickiego, likwidowania świątyń, deportacji osób, zbyt otwarcie ich zdaniem, wyznających swą wiarę. Coraz też częściej władza manifestowała swą siłę. Po odpuście w Oszmianie, 23 kwietnia 1948 roku, gdy księża rozjechali się do swoich parafii, NKGB przyjechało do kościoła, otoczyło plebanię i po przeprowadzeniu rewizji aresztowało miejscowego proboszcza i dziekana, księdza Waleriana Holaka. Nic nie pomogły słowne interwencje miejscowego lekarza, opiekującego się stanem zdrowia 67-letniego księdza. Ksiądz Holak, cierpiący na zapalenie pęcherza moczowego, po 3-tygodniowym pobycie w więzieniu w Mołodecznie, bity i przesłuchiwany, zmarł.²³

Od chwili aresztowania do momentu wydania wyroku skazującego więźniowie przebywali zazwyczaj w miejskich więzieniach, w Grodnie, Brześciu, Pińsku, Mołodecznie, Mińsku, Połocku i innych miastach. W celach, najczęściej gdy wśród więźniów był ksiądz, starano się prowadzić różnorodne formy życia religijnego jak modlitwy poranne i wieczorne, prowadzenie Różańca czy Drogi Krzyżowej. Zdarzały się także rekolekcje, np. wiosną 1947 roku w grodzieńskim więzieniu w ostatnim tygodniu Wielkiego Postu ksiądz Waław Nurkowski wygłaszał dwie nauki dziennie przez 3 dni. W tym okresie większość jego współwięźniów odbyło spowiedź.²⁴ Niektórzy z aresztowanych w latach 1944-1945 księży zdążyli jeszcze przyjechać transportami repatriacyjnymi z głębi Rosji do Polski w 1948 roku.

Wśród wielu ograniczeń życia religijnego narzuconych przez prawo sowieckie było m.in. wprowadzenie zakazu istnienia i działalności zakonów męskich i żeńskich. Część członków wspólnot zakonnych wyjechała do Polski.

Inni, zarówno zakonnicy jak i zakonnice, podjęli decyzję pozostania i działalności w zmienionych warunkach. Kapłani zakonni przede wszystkim objęli opuszczone przez dotychczasowych proboszczów parafie. Większość tych kapłanów przybyła z dużych miast, przede wszystkim z Wilna. Siostry zakonne zachowały swoje wspólnoty tylko w większych ośrodkach miejskich jak Grodno czy Pińsk, część z nich pomagała księżom w prowadzeniu parafii.

Lata 1949-1953

W okresie 1945-1951 władze sowieckie aresztowały na Białorusi około 70% ogółu kapłanów. Z biegiem lat zarzuty jakimi obarczano duchownych były coraz bardziej absurdalne, nie mające żadnego związku z rzeczywistością, jednak w ten sposób pozbawiono poszczególne wspólnoty lokalne naturalnych przywódców, jakimi byli księża katoliccy. Najczęściej oskarżano ich o propagandę antysowiecką, utrzymywanie kontaktów z podziemnymi organizacjami „białopolskimi”, przekazywanie za granicę tajemnic państwowych, a gdy brakowało jakichkolwiek podstaw do zatrzymania, skazywano za przechowywanie literatury antysowieckiej, którą była każda znaleziona w czasie rewizji przedwojenna, polska książka. O ile w pierwszych latach najczęściej spotykanym wyrokiem było 10 lat pozbawienia wolności i zesłanie do tzw. obozów pracy (łagrów), o tyle od 1947 roku zwyczajowym wyrokiem było 25 lat pozbawienia wolności. Do tego dochodziła konfiskata majątku i pozbawienie praw publicznych, najczęściej na okres 5 lat.

25

Na skutek głodu, zimna, chorób, wycieńczenia 12 kapłanów zmarło w łagrach, a 2 następnych zmarło wkrótce po zwolnieniu z nich.²⁶

Wraz z wyjazdem części duchowieństwa do Polski, z aresztowaniami innych, władze zamykały opuszczone przez księży świątynie. Część z nich stopniowo niszczyła, inne zostały zamienione na pomieszczenia świeckie, najczęściej na magazyny a także muzea, szpitale, warsztaty, kluby. Na przykład w Widzach po aresztowaniu proboszcza i zamknięciu kościoła urządzono w nim boisko, na którym grano w piłkę, bawiono się przy muzyce w święta. Kilka lat potem zmieniono przeznaczenie urządzając w widzkiej świątyni magazyn lnu. Do wnętrza wjeżdżały ciągniki i samochody, w efekcie połamano schody, doszczętnie zniszczono podłogę, poobijano filary.²⁷ Aby nie zostawiać wiernych samych, aby zapobiec zamknięciom kościołów, księża, którzy nie byli jeszcze aresztowani, jeździli po okolicznych parafiach próbując podtrzymać tamtejsze życie religijne. Wspomina ksiądz Stanisław Ryżko:

„Pomimo zakazu jeżdżenia dokądkolwiek, w latach 1946-1948, czasem z pozwoleniem, czasem bez, bywałem tam, gdzie mnie zapraszano. Ale pozwolenie

ustne na przykład niewiele znaczyło w Hancewiczach. Pojechałem tam z pozwoleniem na niedzielę, ale miejscowy sekretarz rejonu zabraniał mi odprawiania mszy św. Nie pomogło odwołanie się do “Rajkomu”. Nic nie wskórała delegacja złożona z katolików. „Ponieważ nie ma pisemnego pozwolenia, więc mu nie wolno” – dekretował. (...) Byłem raz w Bezdzieżu, jeździłem do Łunińca – zwykle za pozwoleniem, bo był w porządku komitet kościelny.(...) Akcja represji rosła: po kolei zabierano kościoły i zamieniano na składy zboża czy kluby. Zrobiono tak w Dawidgródku, Łuninie, Hancewiczach, Drohiczynie, Bezdzieżu, Janowie, Telechanach, Łachwie, Mikaszewiczach. Kiedy zaś katolicy tych miejscowości zaczęli robić starania, aby zarejestrować swoje kościoły, Bohdanowicz (pełnomocnik do spraw religii w Pińsku – przyp. A.H.) stawiając wygórowane wymagania czynił wszystko, żeby do tego nie doszło. Mimo to byłem kilka razy w Mikaszewiczach i jeden raz – bez pozwolenia – w Olpieniu. W czasie mojej nieobecności w Pińsku zajęto kościółek św. Karola wyłamując drzwi od zakrystii łomem, przenosząc rzeczy z kościoła do zakrystii i wypełniając go mąką.”²⁸

Lata 1954-1959

Śmierć Stalina w marcu 1953 roku, upadek Berii, rozpoczęły w ZSRS proces odchodzenia od najdrastyczniejszych metod prześladowania ludzi. Wkrótce pierwsi więźniowie opuścili areszty i łagry, w tym także księża katolicy. Większość z nich pragnęła powrotu do dawnych parafii i podjęcia pracy duszpasterskiej. Inaczej na to zjawisko patrzyły zazwyczaj lokalne władze, nie aprobując takich powrotów. A ponieważ każdy ksiądz musiał uzyskać zameldowanie oraz pozwolenie na wykonywanie czynności kapłańskich, tzw. „sprawki”, wszystko zależało od administracji sowieckiej. Ta zazwyczaj nie wydawała stosownych zezwoleń. Niektórzy ze zwolnionych kapłanów próbowali podjąć pracę kapłańską w innych republikach sowieckich, np. księża Jan Mianowski i Kazimierz Radziszewski na Ukrainie, jednak i tamci urzędnicy, niechętnie patrząc na miejscowy kler, nie chcieli mieć u siebie „dodatkowych kłopotów”.²⁹

Po amnestii z 22 sierpnia 1955 roku Rada Najwyższa ZSRS wydała dekret o przekazaniu władzom polskim „wszystkich obywateli polskich” przebywających na terenie ZSRS.³⁰ Akcja wyjazdowa była chaotyczna i źle zorganizowana, władzom zależało na wyjeździe przede wszystkim tych Polaków, którzy mogli stanowić jakiś kłopot, w tej grupie znajdowało się także duchowieństwo. W ten sposób kilkunastu księży zmuszono do wyjazdu. Inni, wycieńczeni psychicznie i fizycznie, natychmiast po zwolnieniu z łagru, podejmowali decyzję wyjazdu do

Polski.

Nie zawsze jednak kończyło się tylko na aresztowaniu i groźbach. Ksiądz Józef Horodeński z diecezji pińskiej, po zwolnieniu z obozu powrócił do swojej macierzystej parafii w Kobryniu. Otrzymał „sprawkę”. Dojeżdżał do innych, opuszczonych placówek. W oczach władz pracował jednak zbyt gorliwie i na początku 1958 roku został ponownie aresztowany. Po śledztwie w Brześciu, jako recydywista, otrzymał wyrok 5 lat łagru. Po rocznym pobycie w Jawasie w Mordowskiej ASRS, dzięki staraniom rodziny, został przewieziony do polskiego więzienia w Łęczycy, skąd po kilku dniach został zwolniony.³¹ Podobne losy spotkały dwóch jezuitów, ojców Wacława Jazewicza i Antoniego Ząbka.³²

Ogółem, w latach 1955-1959 wyjechało około 30 kapłanów z Białorusi lub pracujących wcześniej na Białorusi. Ubytek ten był niepowetowaną stratą dla Kościoła katolickiego na tych ziemiach. Po likwidacji seminariów duchownych w Wilnie i w Pińsku BSRS nie miała ani jednej wyższej uczelni kształcącej przyszłych kapłanów. Wielu starszych wiekiem księży od 1945 roku zmarło, inni zmarli na zesłaniu, wreszcie pokaźna grupa wyjechała do Polski.

Okres „odwilży”, częściowego zliberalizowania stosowanego na terenie ZSRS prawa, przyniósł niewątpliwie intensyfikację życia religijnego. Ksiądz Jan Mianowski na przykład w Rohoźnicy w Niedziele Palmową 1955 roku wypowiedział 413 osób. Jednocześnie i władza nie od razu potrafiła na wszystko reagować po swojemu. W tym samym 1955 roku księża z dekanatów grodzieńskiego i wołkowyskiego postanowili prowadzić kołędę. Po pewnym czasie władze zorientowały się skąd tak wielu młodych ludzi zaczęło pojawiać się w kościołach i zabronili księżom kołędowania.³³

W czasie nieobecności księży w parafiach, gdy przebywali na Dalekiej Północy i Wschodzie, często losy parafii przejmowali w swe ręce parafianie. Przeważnie byli to dawni kościelni, zakrystianie, organiści itd., ludzie związani z kościołem na co dzień. Tacy katolicy starali się o przyjazdy kapłanów z możliwie najbliższych parafii bądź też, w razie niemożności przywiezienia kapłana do swojej parafii, sami przewodzili nabożeństwu.³⁴ Gdy kapłani wracali z łagrów, obsługiwali zazwyczaj kilka lub kilkanaście parafii. Z czasem, gdy nie pojawiali się księża do obsadzenia poszczególnych placówek, władze zabraniały jeżdżenia tam sąsiadom, a niedługo potem zamykano kościół.

Lata 1960-1969

Lata władzy Nikity Chruszczowa jako I sekretarza Komunistycznej partii Związku Sowieckiego nie oznaczały dla religii okresu odprężenia a wręcz przeciwnie. To właśnie za Chruszczowa liczba otwartych dla kultu świątyn

różnych wyznań w ZSRS zmniejszyła się z 22 tysięcy do 7 tysięcy.³⁵ Zmienił się sposób represjonowania wiary. Obecnie nie były to już wieloletnie wyroki zsyłki do łagrów, ale – jak w przypadku Kościoła katolickiego – następujące metody: ataki w prasie na poszczególne osoby, najczęściej księży zbyt „gorliwie” wyznających swoją religię, pozbawienie duchowieństwa pozwolenia na pracę duszpasterską, tzw. sprawki (trwało to od 3 miesięcy do nawet 5 lat), nakładanie na kościoł bardzo wysokich podatków, ingerowanie w skład komitetów kościelnych, tzw. dwudziestek, od liczby osób w nich zasiadających, wprowadzenie szeregu wymogów biurokratycznych przy udzielaniu przez księży sakramentów, wreszcie wspomniana akcja zabierania i zamykania kościołów.³⁶ Ogromną władzę nad Kościołem uzyskali od państwa urzędnicy do spraw religii, poczynając od pełnomocnika republikańskiego, zasiadającego w Mińsku po pełnomocników obwodowych. Ze względu na ich przekonania oraz szeroki zakres władzy ludność i duchowieństwo nazywali ich ironicznie „czerwonymi biskupami”. Przez okresowe pozbawienie prawa wykonywania obowiązków duszpasterskich przeszli niemal wszyscy księża. Ksiądz Stanisław Łazar, proboszcz w Brześciu, pozbawiony był jej przez 5 lat (1959-1964). Ksiądz Stanisław Szeplewicz w Makiejewszczyźnie nie posiadał jej od 1944 roku aż do swojej śmierci w 1975 roku. Kapłani ci, w przymusowym okresie przerwy w pracy duszpasterskiej, musieli najczęściej podejmować ciężką pracę fizyczną. Inną formą kary wobec zbyt gorliwych kapłanów było przenoszenie ich z parafii do parafii, np. jezuita ojciec Józef Marsänger po 23 latach pracy w parafii Krasne, za przyciągnięcie i zorganizowanie młodzieży przy kościele, został przeniesiony nakazem władz w 1968 roku do parafii Soły koło Smorgoń.³⁷ Życie kleru podlegało stałej inwigilacji.

Szczególny nacisk kładły władze na niedopuszczenie dzieci i młodzieży do świątyń. Wszak w zapowiedzi Chruszczowa zagadnienie religii miało zniknąć z terenu ZSRS do 1980 roku. Dlatego, w myśl prawa, osobom poniżej 18 roku życia nie wolno było uczęszczać na nabożeństwa. Dopiero, gdy osiągną dojrzały wiek, mogły wybrać, czy chcą chodzić do kościoła czy nie. W tej sytuacji ogromnej roli nabierała rodzina, od której zależało jak ukształtuje charakter i poglądy dziecka. Istotną rolę w tej kwestii odegrało najstarsze pokolenie, przede wszystkim kobiety, pamiętające dobrze czasy swobodnego uczęszczania do świątyń, znające wiele modlitw i pieśni religijnych, wychowane w bliskim związku z religią. Choć nie było biskupów, udawało się po kryjomu udzielać sakramentu bierzmowania przez kapłanów do tego uprawnionych – na Polesiu był nim wikariusz generalny diecezji pińskiej ksiądz Wacław Piątkowski, proboszcz w Niedźwiedzicy.³⁸ 19 sierpnia 1962 roku ceremonia bierzmowania trwała tam 5 godzin. Jednocześnie, mimo skutecznych zabiegów ateizacyjnych czynionych przez władze, systematycznie rosła liczba udzielanych komunii św.

Także duchowieństwo starało się o utrzymanie swojego poziomu duchowego i intelektualnego. Rozwojowi tego pierwszego służyły indywidualne rekolekcje. Drugiemu celowi pomagały książki otrzymywane z Polski. Wyjazdy czasowe do Polski, które stały się możliwe w latach 60-tych pozwoliły księżom na bezpośrednie zetknięcie się ze zmianami, jakie zaszły w tym czasie w Kościele powszechnym. Stosunkowo rzadko mogli się kapłani kontaktować ze sobą, co wynikało z ogromu pracy u siebie przy dużych częstokroć odległościach dzielących poszczególne parafie, a także z przepisów państwowych ograniczających podobne kontakty. Często smutną okazją do spotkań kleru były uroczystości pogrzebowe jednego z nich. Niestety pogrzebów było coraz więcej a nowych rąk do pracy kapłańskiej nie przybywało. W latach 60-tych zmarli ostatni księża pracujący we wschodniej części białoruskiej SRS. Zwolnieni z łagrów, księża Wiktor Szutowicz i Mieczysław Małynicz-Malicki, pracowali na tych terenach bez zgody władz. Przenosili się z wsi do wsi, z miasteczka do miasteczka, nocowali u swoich wiernych, potajemnie udzielali sakramentów św. Na terenie archidiecezji wileńskiej w omawianym okresie pracowało około 90 księży diecezjalnych i zakonników, z których 30, czyli 1/3 ogółu, w tych latach zmarło.

Śmierć każdego księdza przyjmowana była przez parafian z obawą co do ich przyszłego losu. Proboszcza w Derewnej, zmarłego w 1961 roku księdza Stanisława Miłkowskiego wspomina jedna z parafianek, Józefa Ksieniewicz:

„Był bardzo miłosierny, pomagał biednym, wdowom i starym w ich utrzymaniu, grzebał bez jakiegokolwiek wynagrodzenia, pomagał w zawarciu małżeństwa, też darmo. Jednym słowem zapominając całkiem o sobie, byle tylko zbawić dusze od zagłady. Niektórzy teraz wspominają, ile im wyświadczył dobrego. Niech mu Pan Bóg będzie miłoścywi i policzy wszystkie jego trudy. Nie dążył do wielkości, a zawsze był małym, wiernym sługą Bożym.”³⁹

W latach 60-tych ustaliła się też liczba czynnych dla kultu świątyń. Dla przykładu w dekanacie wołkowyskim archidiecezji wileńskiej, spośród 22 działających tu przed wojną parafii, w omawianym okresie czynne były nieprzerwanie 4 parafie, w Wołkowysku, Krzemienicy, Rosi i Mścibowie, do dwóch następnych, w Rohoźnicy i Porozowie księża dojeżdżali okresowo. 2 parafie tego dekanatu znalazły się w granicach PRL, jeden kościół spłonął w czasie wojny, pozostałych 13 parafii zostało w latach 1945-1960 zamkniętych bądź zamienionych na pomieszczenia świeckie, np. kościół w Piaskach został zamieniony na skład zboża.⁴⁰ Nie do końca ustalona i budząca w ostatnim czasie wiele kontrowersji jest sprawa liczby wiernych. W 1958 roku prawosławny metropolita Mińska, Pitirim, w rozmowie z Walterem Kolarzem stwierdził, że trzecia część populacji na Białorusi, czyli około 2,5 miliona osób to katolicy. Dodał jeszcze, że w dwóch z siedmiu obwodów tj. w grodzieńskim i

mołodczańskim, liczba wyznawców katolicyzmu przewyższa liczbę wyznawców prawosławia.⁴¹ Dużo mniejszą liczbę wyznawców katolicyzmu podał w 1956 roku białoruski kapłan unicki ojciec Lew Haroszka, doliczając się 800 tysięcy wiernych.⁴² Jeszcze mniejszą liczbę podaje białoruski historyk Jerzy Turonek, oceniając liczebność katolików w końcu lat 50-tych na 600 tysięcy.

Lata 1970-1979

Na terenie ZSRS po II wojnie światowej władze zezwoliły na funkcjonowanie zaledwie dwóch seminariów duchownych, w Kownie i Rydze. W latach 60-tych kapłani pracujący na terenie Białorusi widząc, że przy takiej polityce państwa wobec Kościoła katolickiego może on umrzeć śmiercią naturalną, mimo wyraźnych zakazów, zaczęli potajemnie organizować wokół siebie młodzież. Do takich kapłanów należał ksiądz Piotr Bartoszewicz, proboszcz w Żołudku koło Szczuczyna. Jednym z jego wychowanków jest urodzony w 1949 roku Antoni Chańko, który po odbyciu obowiązkowej służby wojskowej w armii sowieckiej w 1970 roku postanowił wstąpić do seminarium. Władze seminaryjne w Rydze wyraziły zgodę na jego przyjęcie, konieczne było jeszcze jednak pozwolenie od pełnomocnika do spraw religii w Grodnie. Pełnomocnik nie wyraził zgody i mimo że prośba ponawiana była rokrocznie przez 5 lat, odpowiedź była ta sama. Podobny los spotykał podania innych kandydatów na księży. Wreszcie w 1975 roku, po konferencji helsińskiej, której dokumenty ZSRS także parafoowało, nastąpiła zmiana w tej kwestii. Od 1975 roku możemy też mówić o stopniowym odbudowywaniu kadry, struktur, poziomu życia religijnego Kościoła katolickiego na Białorusi. Dodać należy, iż w latach 1970-1975 ksiądz Bartoszewicz sam przygotowywał Chańkę do kapłaństwa.⁴³ Podobnie postępowali i inni księża, wśród których rekordzistą był ksiądz Wacław Piątkowski, który przygotował do kapłaństwa 10 kleryków.

„Mały pokój ks. Piątkowskiego zamienia się w salę wykładową, a jego biurko w katedrę profesorską. Młodzi uczący się lub pracujący mężczyźni, czujący w sobie głos powołania przyjeżdżają w wolne soboty, niedziele, wakacje, urlopy.(...) Nocą słuchali wykładów, rankiem szli do kościoła i służyli do mszy św. Pani Zofia parzyła herbatę, piekła bliny, gotowała barszcze i krupniki, bo tych konspiracyjnych studentów teologii trzeba było i nakarmić i napoić. Sięgając do posiadanych i pożyczanych książek, do zasobów własnej pamięci, wykladał historię Kościoła, teologię, prawo kanoniczne, liturgię i etykę, filozofię i wszystkie przedmioty, które przewiduje regularny tok kształcenia w seminarium duchownym. Uczył również grać, posługując się stojącą w rogu pokoju starą, wysłużoną fisharmonią.

Potem zjeżdżali się zaproszeni księża i egzaminowali słuchaczy. W różnych parafiach przechodzili oni coś w rodzaju praktyki, po czym należało odbyć wiele podróży, żeby doprowadzić do wyświęcenia tak przygotowanych do pracy duszpasterskiej księży. Trzeba było udokumentować, że kandydat do stanu duchownego był chrzczony, bierzmowany, potem udokumentować przebieg nauki. Niekiedy należało u właściwego pełnomocnika władz w Mińsku zabiegać o zezwolenie na kontynuowanie studiów w Seminarium Duchownym w Rydze, a na koniec – o zezwolenie na objęcie parafii.”⁴⁴ Niekiedy po święcenia kapłańskie trzeba było jechać do Polski, gdzie w warunkach konspiracyjnych odbywała się taka ceremonia.

Starsi księża nierzadko wysyłali petycje do władz w sprawie nowych kapłanów. W 1970 roku 26 księży z Białorusi skierowało podobny list na adres najwyższych władz w Moskwie, odpowiedź jednak, adresowana na ręce pierwszego z listy, księdza Józefa Ingielewicza, wówczas proboszcza w Ostrowcu, była negatywna.⁴⁵ Zdarzało się także, iż na usilne prośby wiernych władze zgadzały się na przyjazd stały kapłana z innej republiki sowieckiej. Tak było w Grodnie w 1976 roku, gdy po śmierci franciszkanina ojca Arkadiusza Waltosia, dla obsługi duszpasterskiej około 60 tysięcy katolików w mieście pozostał tylko jeden kapłan, 69-letni ksiądz Michał Aronowicz. Drugim księdzem, pozyskanym z Łotwy, był 48-letni ksiądz Józef Trubowicz.⁴⁶ W latach 70-tych kolejnych 20 księży zmarło, na ich miejsce pojawiło się zaledwie kilku, więc w najgorszym okresie ogólna liczba kapłanów na Białorusi wynosiła niewiele ponad 40. Komitety parafialne w miejscowościach, gdzie zmarli księża, za wszelką cenę poszukiwały na ich miejsce następców, nawet na terenie Białorusi.

Na skutek braku duchowieństwa jeden ksiądz zmuszony był do obsługiwanie kilku, nawet kilkunastu parafii, np. ksiądz Piotr Pupin z Rubieżewicz, dojeżdżał do kilku okolicznych placówek duszpasterskich. Także wierni zmuszeni byli do jeżdżenia w niedziele i święta po kilkanaście, kilkadziesiąt kilometrów do najbliższego kościoła. Jednocześnie władze kontynuowały politykę zamykania kościołów i zamieniania ich na pomieszczenia świeckie. W 1972 roku kościół w Oszmianie został zamieniony na fabrykę, w Krewie na szpital, kościół w Woronowie został zniszczony przez buldożery. Gdy w 1981 roku władze postanowiły z dotychczasowego kościoła urządzić spichlerz w miejscowości Dudy, wierni weszli do środka i prowadzili tam nieustające modlitwy, do momentu gdy zrezygnowano z zamiaru desakralizacji.⁴⁷ W drugiej połowie lat 70-tych zaczęły się śmielsze akcje wiernych w obronie swoich księży, kościołów i kaplic. W Gierwiatach 2067 osób podpisało petycję do władz różnych szczebli, od I sekretarza partii komunistycznej Leonida Breżniewa poczynając, w sprawie przydziału nowego kapłana. W Pielasie w 1977 roku 300 osób wystosowało petycję

do moskiewskiej Rady do Spraw Religii odnośnie przywrócenia im kościoła. Podobne akcje nasiliły się jeszcze w latach 80-tych. W 1979 roku na całej Białorusi czynnych było 88 kościołów ze stałym bądź dojeżdżającym duszpasterzem. 24 świątynie były czynne, żaden jednak z księży nie miał prawa do odprawiania tam mszy św., wobec czego sami wierni gromadzili się na nabożeństwach bez przestoczenia.

„Na ołtarzu zapalane są świece, rozkłada się szaty liturgiczne, stawia kielich, mszał itd. i ktoś z obecnych odmawia modlitwy Mszy św. Zebrani śpiewają pieśni i niektóre części Mszy św.”⁴⁸ Te imponujące przykłady trwania przy wierze wskazują jednak również na niewysoki poziom intelektualny Kościoła katolickiego na Białorusi owych lat. Nierzadko księża zmuszeni byli stosować spowiedź zbiorową, tak wielu było chętnych i jednocześnie tak mało czasu. Praktykującymi katolikami najczęściej byli ludzie z podstawowym lub średnim wykształceniem, zazwyczaj mieszkańcy niewielkich miasteczek i wsi. Do tego doszedł szczególnie nacisk władz na zateizowanie dzieci i młodzieży. Już w szkołach podstawowych działały kółka ateistyczne, nauczyciele nierzadko zajmowali się inwigilacją i demaskowaniem uczęszczających do kościołów dzieci. Tylko w jednym obwodzie mińskim w latach 1976-1977 zorganizowano 358 seminariów ateistycznych, w których wzięło udział 7400 osób. W całej republice w roku akademickim 1974-1975 19100 słuchaczy studiowało na poziomie uniwersyteckim metodykę propagandy ateistycznej.⁴⁹ W niektórych jednak parafiach, mimo różnorodnych nacisków ze strony władz, praca z dziećmi i młodzieżą była prowadzona. W Braślawiu w 1976 roku ksiądz Czesław Wilczyński przyjął do I komunii 179 dzieci.

Ogromną rolę w nauczaniu dzieci religii, przygotowywaniu ich do I komunii św., oczywiście w warunkach utajnionych, pełniły żeńskie zgromadzenia zakonne. W 1972 roku zakonnice na Białorusi przepisały ręcznie 15 tys. katechizmów. W następnych latach posługiwały się już maszyną do pisania. Zakonnice wspomagały kler w odnowie religijnej katolickich rodzin, poprzez przygotowywanie lektur dla ojców, matek, młodzieży i dzieci. Aby się utrzymać, zmuszone były do podjęcia pracy zarobkowej. Najczęściej pracowały w szpitalach, jako pielęgniarki i salowe. Od 1975 roku zakonnice mogły podejmować pracę w sierocińcach, internatach oraz szkołach podstawowych.

Żyły we wspólnych mieszkaniach, po godzinach pracy lub posługi prowadziły wspólne modlitwy i inne formy życia zakonnego. KGB i milicja orientowała się w ich statusie, nierzadko więc przeprowadzane były u nich rewizje, poszczególne siostry były wzywane na przesłuchania, zastraszano je. Z czasem, gdy ucisk ze strony władz zelżał, siostry bądź nowicjuszki mogły udawać się do Polski na kilkudniowe rekolekcje, pogłębienie swojej formacji duchowej czy złożenie ślubów zakonnych.⁵⁰

Po Soborze Watykańskim II wprowadzono do Kościołów lokalnych języki narodowe zamiast łaciny. Na Białorusi, z racji tego, że większość kapłanów jak i wiernych była z pochodzenia Polakami, zaczęto wprowadzać do liturgii język polski. Wikariusz generalny diecezji pińskiej, ksiądz Waław Piątkowski nakazał wprowadzanie zmian w mszy św. już w 1970 roku.

Księża proboszczowie musieli najpierw nauczyć swoich wiernych prawidłowych odpowiedzi, w tym celu sporządzili, przepisywane zazwyczaj ręcznie, książeczki z takimi odpowiedziami. Stopniowo wprowadzano także i inne nowości, jak odprawianie mszy św. przodem do wiernych. Na całej Białorusi jeden tylko ksiądz Władysław Czerniawski, proboszcz w Wiszniewie koło Wołożyna zaczął wprowadzać msze św. w języku białoruskim. Przyznać należy, że większość wiernych uznających siebie za Polaków, poza starszym pokoleniem, w latach 70-tych nie posługiwała się czynnie językiem polskim. W kościołach jednak, po odejściu łaciny, wierni żądali języka polskiego. Spowodowane to było zapewne chęcią odróżnienia się od otoczenia mówiącego najczęściej po rosyjsku lub białorusku, odróżnienia od wiernych prawosławnych, gdzie w cerkwiach nabożeństwa i msze św. odprawiane były w języku starocerkiewnosłowiańskim. Problem języka w liturgii pojawi się z większą ostrością pod koniec lat 80-tych.

Bardzo ważnym wydarzeniem dla Kościoła katolickiego w ZSRS był wybór 16 października 1978 roku Karola Wojtyły na papieża. Tysiące wiernych za pomocą Radia Watykańskiego mogło usłyszeć wypowiedzi Jana Pawła II skierowane także do nich. Ludność terenów przygranicznych z Polską mogła w czerwcu 1979 roku oglądać przebieg wizyty następcy św. Piotra w Polsce, a to dzięki odbieranej w tym rejonie polskiej telewizji. Księżom, którzy na zaproszenia bliskich udawali się w tym czasie do Polski, na różne sposoby uniemożliwiano wyjazd. Jan Paweł II stał się jednak dla wielu katolików powodem do dumy wobec otoczenia, źródłem siły i nadziei wobec własnych rozterek.

W omawianym okresie zdarzały się również represje wobec kleru, tak jak poprzednio, choć nie miały one tej częstotliwości i zjadłości co poprzednio. Na początku lat 70-tych dokonano napadu na kilka kościołów ze sprofanowaniem Najświętszego Sakramentu włącznie, przy czym wszystkie przypadki były do siebie bliźniaczo podobne.⁵¹ Inną szykaną stosowaną wobec księży było odbieranie im na granicy książek przywożonych z Polski, książek, które władze uznały za antysowieckie. Ogólnie stwierdzić należy, iż władze, zwłaszcza pod koniec lat 70-tych, zaczęły zmieniać swój stosunek do religii, co bezsprzecznie wiązało się z narastającym kryzysem politycznym, gospodarczym i społecznym w ZSRS.

Lata 1980-1991

W lipcu 1984 roku średnia wieku duchowieństwa katolickiego na Białorusi wynosiła 64,7 lat. Nie był to, dodajmy, rok najgorszy, bowiem kilka lat wcześniej ogólna liczba księży była mniejsza, przy jednocześnie większej średniej wieku. W latach 80-tych napływali na teren BSRS kolejni absolwenci ryskiego seminarium. W okresie 1981-1989 seminarium ukończyło bądź też uzyskało tylko na Łotwie święcenia 22 księży. Inni zostali przygotowani do kapłaństwa potajemnie i wyświęceni na Litwie lub w Polsce (6 księży), 3 przyjechało z Litwy do stałej pracy na Białorusi, 1 z Łotwy, 1 systematycznie obsługiwał parafię na Litwie i równocześnie na Białorusi. W tym czasie zmarło 24 księży.

Sytuacja polityczna w ZSRS w latach 80-tych uległa zasadniczym przeobrażeniom. Zapoczątkowana w 1985 roku tzw. przebudowa, jawność i przyspieszenie przyniosły także zmianę nastawienia do religii, w tym również do Kościoła katolickiego. Wspólnoty parafialne domagające się od lat zwrotu świątyń, rejestracji księży itd. zaczęły otrzymywać pozytywne odpowiedzi na swe żądania. Nie oznacza to, że aktywność katolików teraz dopiero została gwałtownie pobudzona. Był to raczej proces długofalowy. Dla przykładu parafianie fary pojezuickiej w Grodnie od 1962 roku czynnie nie dopuszczali do zamknięcia tego kościoła, by wreszcie w 1988 roku uzyskać zgodę obwodowego pełnomocnika do spraw religii na stałe objęcie parafii przez kapłana. W Mińsku, stolicy Białorusi starania o odzyskanie choć jednego z czterech dawniej tu istniejących kościołów, trwało kilka lat. Zgodę na przejęcie kościoła kalwaryjskiego w Mińsku uzyskano w 1980 roku, co było jednym z pierwszych sukcesów katolików, tym większym, że po raz pierwszy władze zgodziły się dobrowolnie na rejestrację placówki duszpasterskiej na ziemiach, które już przed wojną należały do ZSRS.⁵² 10 lat później, na ogólnej fali rewindykacji budynków sakralnych udało się katolikom Mińska uzyskać zwrot kolejnej świątyni p.w. św. Szymona i Heleny, tzw. „czerwony kościół”.⁵³

W Mohylewie, dawnej siedzibie arcybiskupstwa, miejscowi katolicy przez 25 lat modlili się po kryjomu, by w 1989 roku odzyskać kaplicę, a wkrótce także i katedrę.⁵⁴ Niekiedy władze próbowały zyskać coś dla siebie przy okazji przywracania kościołom ich pierwotnych funkcji. W Borysowie, kolejnej miejscowości we wschodniej części Białorusi, gdzie odrodziła się wspólnota parafialna, władze po zwrocie świątyni p.w. Narodzenia Matki Boskiej w styczniu 1989 roku zażądały od komitetu parafialnego 30 tysięcy rubli (przy przeciętnej pensji 200 rubli) za budynek, choć znajdował się on w okropnym stanie, z zerwaną podłogą, podziurawionym dachem, zniszczoną elewacją.⁵⁵

Ogółem w tym okresie powstało kilkanaście wspólnot parafialnych we wschodniej części BSRS, prócz miejsc wymienionych wyżej, także w Bobrujsku, Homlu, Połocku, Mozyrzu, Lelczycach, Gruszewce, Rosicy.

Oczywiście dużo większa akcja rewindykacyjna nastąpiła w zachodnich obwodach Białorusi, grodzieńskim, brzeskim, zachodnich częściach mińskiego i witebskiego. Zwłaszcza ożywioną działalność w tym kierunku można było zaobserwować na terenie archidiecezji wileńskiej, gdzie do życia religijnego, katolickiego obudziły się nieraz całe dawne dekanaty. Problemem stały się remonty zdewastowanych kościołów, wymagające sporych środków finansowych oraz zatrudnienia fachowców. Entuzjazm odrodzenia religijnego stał się jednak tak duży, że dochodziło nawet do odbudowy kościołów od fundamentów – sytuacja taka miała miejsce w Werenowie.⁵⁶ Przyrost punktów duszpasterskich był tak olbrzymi, iż praktycznie każdy tydzień przynosił pomnożenie ich liczby. W końcu września 1990 roku kanclerz kurii biskupiej mińskiej, ksiądz Stanisław Sadowski informował o istnieniu 214 zarejestrowanych parafii na terenie Białorusi.⁵⁷ Jednocześnie w latach 80-tych władze zezwoliły na remont niektórych użytkowanych przez wiernych obiektów sakralnych.

Podwojenie się liczby czynnych dla kultu kościołów przy liczbie 62 kapłanów pracujących tu na stałe w końcu lat 80-tych, sprawiło, iż na barkach jednego kapłana spoczywało obsługiwanie kilku parafii. Przy dużym napływie wiernych, w tym także dzieci i młodzieży, domagających się udzielania im sakramentów, przy odnawianiu zdewastowanych świątyń – nie sposób było podołać wszystkim obowiązkom. Od lat starano się o możliwość przyjazdu na stałe księży z Polski, władze jednak zdecydowanie odmawiały tej prośbie. Wreszcie po mianowaniu biskupa dla Białorusi, o czym za chwilę, sytuacja zmieniła się. Władze obiecały biskupowi umożliwienie kapłanom z Polski stałej pracy duszpasterskiej na Białorusi. Od 1988 roku napłynęli liczni ochotnicy, głównie zakonnicy, salezjanie, marianie, pijarzy, franciszkanie, orioniści, pallotyni, redemptoryści.⁵⁸ Obsadzili najpilniejsze placówki. W 17-tysięcznym Szczuczynie kościół katolicki otwarto w 1989 roku po 30 latach przerwy, proboszczem został pijar, 37-letni Kazimierz Wójciak. Po różnych perypetiach z władzą otrzymał on w końcu stycznia 1990 roku, jako pierwszy kapłan przybyły z Polski, dokumenty upoważniające go do stałej pracy w BSR. Po pół roku funkcjonowania parafia liczyła kilka tysięcy wiernych, w tym ponad 800 dzieci.⁵⁹ We wrześniu 1990 roku pracowało na Białorusi ponad 30 księży, ze statusem stałych duszpasterzy.⁶⁰ Największym bezsprzecznie sukcesem Kościoła katolickiego w tym okresie było mianowanie, po przeszło 40 latach, biskupa dla Białorusi. Został nim, podniesiony do tej godności przez papieża Jana Pawła II 25 lipca 1989 roku, ksiądz doktor Tadeusz Kondrusiewicz, proboszcz kościoła franciszkańskiego i fary pojezuickiej w Grodnie. Jako biskup otrzymał tytuł administratora apostolskiego Mińska i całej Białorusi.⁶¹ Ogromnym świętem dla katolików na Białorusi było uroczyste wprowadzenie nowego biskupa do kościoła w Grodnie i Mińsku.

Jednym z pierwszych zadań, jakiego podjął się biskup Kondrusiewicz, było zorganizowanie kurii biskupiej oraz seminarium duchownego. Nowa uczelnia została umieszczona w odzyskanym klasztorze pobernardyńskim w Grodnie, a jej rektorem został ksiądz Stanisław Kuczyński.

Ożywienie kontaktów Kościoła katolickiego na Białorusi z Polską, wzrost świadomości narodowej mniejszości polskiej w BSRS, przy jednoczesnym odrodzeniu narodu białoruskiego doprowadził w końcu lat 80-tych do konfliktu między tymi stronami.⁶² Część elity białoruskiej zarówno z Mińska jak i emigracji zarzuciło Kościołowi dążenie do świadomej polonizacji wiernych. Kościół niezgody stał się przede wszystkim język liturgii, nabożeństw, język używany na co dzień w świątyniach, którym był w ogromnej większości język polski. Od końca lat 80-tych coraz większą rolę jednak zaczął odgrywać także język białoruski. Wprowadzony początkowo tylko w większych miastach jak Mińsk czy Baranowicze, nie bez kontrowersji zresztą, z czasem zaczął zyskiwać także miejsce w mniejszych ośrodkach jak np. Brasław czy takich miastach jak Grodno. Nieprawdziwe okazały się zarzuty części prasy białoruskiej, zwłaszcza tej o charakterze narodowym, o polonizację wiernych przybyłych z Polski do pracy kapłańskiej księży. Jak słusznie zauważył ks. Roman Dzwonkowski, to ci właśnie duszpasterze np. we wschodniej części kraju, wprowadzili język białoruski do liturgii, nierzadko chętniej niż miejscowi kapłani.⁶³ Organizowanie się białoruskich katolików doprowadziło w 1990 roku do reaktywowania, działającej już w dwudziestoleciu międzywojennym, Białoruskiej Katalickiej Hramady, na czele której stanął znany artysta plastyk Feliks Januszkiewicz.⁶⁴

Przełomem w dziejach politycznych Białorusi stało się ogłoszenie przez ten kraj w 1991 roku niepodległości. Fakt ten znalazł odzwierciedlenie także w wolności Kościoła, od tej chwili rozwijającego swoją działalność, w tym przede wszystkim katechizację dzieci i młodzieży.

Po wielu latach cierpień i prześladowań Kościół katolicki na Białorusi wszedł na nową drogę rozwoju. Ostatnich 13 lat od chwili uzyskania niepodległości to okres odbudowy ale i systematycznego rozwoju struktur Kościoła katolickiego na Białorusi.

---

¹ E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi*, Poznań 1906.

² M. Iwanow, *Kościół katolicki w ZSRR wobec radzieckiej polityki wyznaniowej*, mps pracy doktorskiej, rozdz. V, s. 389-392, 398.

³ M. Iwanow, op. cit., s. 451. W 1936 roku czynne były jeszcze kościoły w Mohylewie /ks. Piotr Awgło/, w Mińsku /ks. Jan Borowik/, w Witebsku /ks. Rajko/, w Borysowie /ks. Stanisław Jaroszewicz/, w Czausach /ks. Paweł Kaziunas/, w Mściślawiu /ks. Michał

Warnas/, w Faszczówce /ks. Piotr Janukowicz/, w Błoniu /niezidentyfikowany kapłan/. Ks. Aleksander Prizułto z Łohojska mieszkał prywatnie i nie miał pozwolenia na pracę kapłańską, podobnie wyglądała sytuacja kilku innych księży.

⁴ T. Krahel, ks., *Prekursor idei Soboru Watykańskiego II*, w: *Chrześcijaństwo*, t. V, Warszawa 1980, s. 134.

⁵ A. Hlebowicz, Ks. Henryk Hlebowicz. *Życie i działalność /1904-1941/*, mps pracy magisterskiej, Lublin 1987; T. Krahel, *Błogosławiony Henryk Hlebowicz*, Białystok 1999; Poleski T., *Duszpasterstwo katolickie na Białorusi /1917-1984/*, *Libertas* nr 4, Paryż 1985, s. 65

⁶ J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Wrocław 1989, s. 72.

⁷ J. Turonek, op. cit.; Lipińska G., *Jeśli zapomnę o nich*, Paryż 1988, s. 200-201, 240-241.

⁸ T. Poleski, op. cit., s. 65.

⁹ W. Sęk, o., *Proboszcz z gorącego pogranicza*, Lublin 2002.

¹⁰ T. Krahel, ks., *Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem lat 1941-1944*, mps artykułu w posiadaniu autora pracy; *Relatio de conditione et statu animarum in archidioecesi vilnensi tempore belli mundani 1939-1945 an*, Białystok 4 września 1945 r., s. 8, Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku.

¹¹ J. Wielgat, ks., *Syberyjskie wspomnienia, „Królowa Apostołów”* nr 4-5, Warszawa 1990.

¹² S. Czyżewski, ks., *Ks. dr Romuald Jalbrzykowski arcybiskup metropolita wileński, Wspomnienia*, Białystok 1959, s. 265, Arch. Archidiec. w Białymstoku.

¹³ NKWD, NKGB, KGB - kolejne nazwy policji politycznej w ZSRR; najistotniejsza wykonawca część komunistycznego aparatu represji.

¹⁴ List ks. Józefa Prejssera z 8 sierpnia 1989 r. do autora pracy; *Relatio de conditione et statu...* op. cit. Ten ostatni dokument wymienia jako uwięzionych w Grodnie następujących księży: Teodora Ryłto, Jana Krukowskiego, Wacława Nurkowskiego, Czesława Szejna, Albina Jaroszewicza, Wincentego Borsuka, natomiast jako uwięzionych w Mińsku, księży: Antoniego Borysowicza, Karola /chyba chodzi o Feliksa - przyp. A.H./ Karpińskiego, Jana Romejkę.

¹⁵ List ks. Zygmunta Ryżko z 3 kwietnia 1989 r. do autora pracy.

¹⁶ NKGB - patrz przypis 2.

¹⁷ E. Borowski, ks. *Uroczystości pogrzebowe „Sybiraka”* ks. kan. Jana Wasilewskiego, Drohiczyn 1990. Ks. Wasilewski był obok księży Antoniego Bańkowskiego i Wacława Nurkowskiego najczęściej wymieniany w sowieckiej publicystyce ateistycznej jako przykład negatywnego wzoru np. *Katolicyzm w SRRR i sowiemiennost*, Wilnius 1971, s. 144; *Katolicyzm w Białorusi, Mińsk* 1987, s. 59.

¹⁸ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*, Warszawa 1987, s. 116.

¹⁹ *Spis duchowieństwa w granicach RP podległego arcybiskupowi wileńskiemu*, Białystok 1947, s. 19.

²⁰ W. Sęk, o., *Proboszcz z gorącego pogranicza*, Lublin 2002.

²¹ S. Ryżko, ks., *Wspomnienia wojenne i obozowe*, Warszawa 1985, s. 61-62.

²² W. Kurp-Garbowski, ks., *Pamiętniki*, cz. V, s. 245, Arch. Archidiec. w Białymstoku.

²³ W. Kurp-Garbowski, ks., op. cit., s. 246-247.

²⁴ A. Horba, ks., op. cit., zeszyt IV, s. 6.

- ²⁵ W. Zawalniuk, W. Nawicki, Dziarżawna-kanfesjanalnyja adnosiny u 40-90-ja g, w Kanfesii na Bielarusi, Minsk 1998.
- ²⁶ A. Hlebowicz, Kościół odrodzony, Gdańsk 1992; Niech ich świadectwo nie będzie zapomniane. Losy Kościoła katolickiego na Białorusi w latach 1917-1953, Grodno 2000. Zmarli w łagrach księży archidiecezji wileńskiej: Dominik Gajlusz, Jan Goj, Jan Krukowski, Jan Moroz, Waclaw Nurkowski, Bolesław Sperski, Dionizy Zacharzewski, Tomasz Żebrowski. Zmarli w łagrach księży diecezji pińskiej: Jan Borysiuk, Teodor Ryłło, Piotr Waczyński, Jan Wasilewski. Wkrótce po zwolnieniu z łagru zmarli jezuita Alfons Czyżewski i pochodzący z archidiecezji wileńskiej, ksiądz Waclaw Drabb.
- ²⁷ F. Pawłowicz, Zwrócono jeszcze jedną świątynię, „Kurier Wileński” nr 222, Wilno 1990.
- ²⁸ S. Ryżko, ks., op. cit.
- ²⁹ J. Mianowski, ks., Życiorys, Mońki 1976, Arch. Arch. w Białymstoku, s. 83-84.
- ³⁰ A. Albert, Najnowsza historia Polski, Londyn 1989, s. 703-704.
- ³¹ List ks. Józefa Horodeńskiego z 21 grudnia 1988 r. do autora.
- ³² List Anny Ząbek z 1989r. do autora; K. Drzymała, ks., Wspomnienia naszych zmarłych 1820-1932, t. I, Kraków 1982, s. 41-43; B. Czapllickij, I. Osipowa, Kniha pamiaty. Martirolog katolickieskoj Cerkwi w SSSR, Moskwa 2000
- ³³ J. Mianowski, ks., op. cit., s. 87.
- ³⁴ J. Mianowski, ks., op. cit., s. 93; Kurp-Garbowski W., ks. op.cit., s. 302.
- ³⁵ N.N., Kościół zapomniany, „Na antenie”, Londyn 1975, s. 13-17.
- ³⁶ T. Poleski, op.cit., s. 72.
- ³⁷ F. Paluszkievicz, o., Ostatni Mohikanin. Ks. Józef Marsänger /25.03.1902-9.06.1982/ , w: Przyszli służyć, Rzym 985, s. 57-64; z kolei ks. Piotr Pupin został pozbawiony sprawki w 1964 r. za urządzenie uroczystości jubileuszu 25-lecia kapłaństwa, na które przybyło kilkunastu księży patrz - J. Rutenik , Piotr Pupin, Duszpasterz polski zagranicą nr 1, Rzym 1980, s. 132-134.
- ³⁸ M. Suhecka, Proboszcz w Niedźwiedzicy, „Tygodnik Powszechny” nr 13, Kraków 1990
- ³⁹ H. Wężyk-Widawska, Ksiądz Stanisław Miłkowski /1881-1961/, w: Chrześcijananie, t. VII, Warszawa 1982, s. 109.
- ⁴⁰ Opis przejść, wydarzeń, kościołów, księży dekanatu wołkowyskiego archidiecezji wileńskiej od 1.09.1939 r. do końca wojny. Oprac. ks. J. Mianowski, mps. Arch. Archidiec. W Białymstoku. W istocie, wbrew tytułowi, opracowanie to obejmuje swym zasięgiem także okres 1945-1977.
- ⁴¹ W.X. Kolarz, Religion in the Soviet Union, London 1962, s. 206.
- ⁴² L. Haroschka, The Roman Catholic Church in the Belorussian SSR, Institute for the Study of the USSR, Munich 1956, s. 111-114.
- ⁴³ Droga, z ks. Antonim Chańko rozmawia Adam Hlebowicz, „Ład” nr 50, Warszawa 1990; The Situation of the Roman Catholic Church in Belorussia, „Religion in Communist Lands” no 2, vol. 10, Keston 1982, s. 182.
- ⁴⁴ M. Suhecka, Proboszcz... op. cit.
- ⁴⁵ P. Lida, Polacy, Litwini, Białorusini, „Kultura” nr 1-2, Paryż 1980, s. 60.
- ⁴⁶ The situation of the Roman... op. cit., s. 183.
- ⁴⁷ J. Mirski, Sytuacja katolików w ZSSR, „Kultura” nr 7, Paryż 1977, s. 30.

⁴⁸ In the Soviet Republics, „Chronicle of the Catholic Church in Lithuania” no 55, New York 1983

⁴⁹ J. Mirski, Wrażenia z ZSSR 1970-1973, „Kultura” nr 11, Paryż 1973.

⁵⁰ S. H. Strzelecka SJE, Służebnice Jezusa w Eucharystii na terenach Związku radzieckiego w latach 1945-1991, Warszawa 1994.

⁵¹ Ze znanych mi włamań dokonano je w Pińsku, Łahiszynie i Rakowie. Archiwum salezjanów w Warszawie,teczka personalna ks. Jana Tokarskiego.

⁵² V. Karov, Doświadczenia katolików w ZSRS, „Libertas” nr 5, Paryż 1986, s. 93.

⁵³ C. Goliński, Kościół został zwrócony wiernym, „Kurier Wileński” nr 104, Wilno 1990.

⁵⁴ R. Dzwonkowski, ks., Odrodzenie Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego na Białorusi i Ukrainie, „Przegląd Powszechny” nr 4, Warszawa 1990, s. 57.

⁵⁵ Come and see our church, „Frontier” nr 7-8, Keston 1989

⁵⁶ T. Krasnowski, W Woronowie stanie kościół, „Kurier Wileński” nr 112, Wilno 1990

⁵⁷ Rozmowa z ks. Stanisławem Sadowskim przeprowadzona w Grodnie we wrześniu 1990 r. przez autora.

⁵⁸ A. Bobryk, Kształcenie kleryków z terenów byłego ZSRR w seminariach zakonnych w Polsce, w: Polskie odrodzenie na Wschodzie, Siedlce 1999; L. Daniłeczka, Duszy zabić nie mogą. Marianie na Białorusi i w Mandżurii, Warszawa 2000; ks. J. Bukowicz MIC, Świadkowie wiary. Marianie prześladowani przez hitleryzm i komunizm, Warszawa 2001.

⁵⁹ K. Strachanowski, Na Białorusi modlą się po polsku, „Dziennik Polski” z 17.07.1990 r.

⁶⁰ A. Bajonek, Ksiądz z Bieniakoni, „Express Wieczorny” z 30.12.1989-2.01.1990; A Boga miało już nie być pod tą gwiazdą - z ks. Zbigniewem Karolakiem z parafii Brześć n. Bugiem, rozmawia Adam Czesław Dobroński, „Kurier Podlaski” nr 130, Białystok 1990.

⁶¹ Któż jak Bóg! - z ks. bp Tadeuszem Kondrusiewiczem rozmawiają Marina Ricci i ks. Henryk Witczyk, „Znaki Czasu” nr 16, Rzym 1989, s. 23-27; Z. Wietrzak SJ, Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej, Kraków 1997.

⁶² J. Mirski, Problemy językowe w Kościele rzymsko-katolickim na Białorusi i na Ukrainie po II wojnie światowej, „Zeszyty Historyczne” nr 79, Paryż 1987, s. 116-137; Służyć swojemu narodowi, z o. Aleksandrem Nadsonem rozmawia Jerzy Laszczyński, „Niwa” nr 15, Białystok 1990; A. Sidarewicz, „Litatura i mastactwa” nr z 13.04., 29.06., 10.08.1990r.; E. Ambrose, Language and Church in Belorussia, „Report on the USSR” no. 6. vol. 2, 1990; I. Kabzińska, Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi, Warszawa 1999.

⁶³ R. Dzwonkowski, ks., Język polski w kościołach Białorusi i Ukrainy, Ład nr 50, Warszawa 1992.

⁶⁴ Chryścijanskaja Dumka nr 1 (211), Mensk 1992, s. 184.

“Ядвіга Чапліц – прадстаўніца слаўнага шляхецкага роду, рэпрэсаваная ў 1938 г.” (успаміны сына)

Л.Ваўчок (Мінск, Беларусь)

Сіроцкае дзяцінства

Спякотным днём, 26 ліпеня 1938 г., да прыватнага дому ў Мінску па Цнянскім завулку, пад’ехаў, як тады называлі людзі “чорны воран”, з якога выйшлі 3 асобы, адзін у форме НКУС і дзве ў цывільным. Яны ўвайшлі ў дом, прад’явілі маці нейкія дакументы і пачалі вобшук у кватэры. Ператрэслі ўсё: шафы, ложка, бялізну, кнігі, карціны. Забралі ўсе дакументы і альбомы з фатаграфіямі і нават карціны, што знаходзіліся ў кватэры. Узяўшы гэта, скіраваліся да машыны і сказалі маці: “Збірайцеся, паедзеце з намі”. Для 10-гадовага хлопца і 2-гадовай дзяўчынкі, што сціпла стаялі збоку і глядзелі, як іх маці забіраюць, усё гэта было незразумела, жахліва і трывожна. Найбольш ясна ў памяці застаўся вобраз, калі маці, апранутая ў шубу, трымаючы ў руках яшчэ нейкую вопратку (яна адчувала, што не скоро вернецца), ішла да брамы на вуліцу, а мы, дзеці, не разумеючы, цяляпаліся за ёй. Яшчэ не сеўшы ў машыну яна агледзела позіракам суседзяў, што стаялі моўчкі на вуліцы, і ўбачыўшы адну з жанчын крыкнула ёй: «Соня, глядзі маіх дзяцей!» Як выяснілася пазней гэта былі прарочыя словы, і адначасова просьба, бо гэтая добрая жанчына - суседка, праз 2 гады, калі прыйшло паведамленне аб смерці маёй маці, сапраўды прыйшла ў нашу сям’ю і замяніла для мяне, наколькі гэта ўвогуле магчыма, маю родную маці. Яе таксама ўжо няма, але я з удзячнасцю ўгадваю яе. Вярнуўшыся ўвечары з працы, бацька быў збятэжаны тым, што адбылося - гэтай трагічнай рэчаіснасцю, хаця яна і не была зусім нечаканай. Тое, чаго са страхам чакалі бацька і маці адбылося. Чаму чакалі? Трохі пазней будзе зразумела.

Хто будзе глядзець дзяцей, карміць, апранаць, адпраўляць у школу? Пытанні жорсткай жыццёвай рэальнасці не мелі вырашэння ў беднага бацькі, які вядома цэлы дзень быў заняты на працы. У хуткім часе ўзнік варыянт выхаду з такога становішча - бацька запрасіў з вёскі сваю сястру, старую дзеву, якая і стала часова глядзець за намі.

Пасля арышту маці, куды ж толькі не хадзіў, і не пісаў бацька, каб хаця штосці даведацца аб яе лёсе. Ён звяртаўся і ў НКУС і ў ЦК, пісаў Калініну,

да Генеральнага пракурора Вышынскага і іншым. Ніякага адказу доўгі час не было. І толькі прыкладна праз год паступіў адказ, што: «Ваша жонка Ваўчок-Чапліц Ядвіга Вікенцьеўна памёрла ў Смаленскай вязніцы». Як стала пазней вядома, гэта была стандартная на той час, цынічная няпраўда аб ахвярах, якія былі проста расстраляныя органамі НКУС.

Далей сіроцкае, школьнае жыццё, адмова ў прыёме ў піянеры, камсамол, а пазней, пасля заканчэння інстытуту і ў партыю. Аглядаючыся, проста немагчыма зразумець, з якой лёгкасцю, дакладная і адрэгуляваная прапагандысцкая машына ўводзіла масы людзей у нейкі гіпнатычны стан, усеагульную ілюзію, пры якой усе верылі ў бязгрэшнасць Сталіна, партыі, у існаванне здрадніцкай хітрасці схаваных ворагаў народу. Як зараз памятаю, калі амаль кожнага дня ў школе, нам паведамлялі, што ў чарговы раз выкрылі шпіёнска-дыверсійную арганізацыю, што Тухачэўскі, Блюхер, Яжоў і іншыя аказаліся ворагамі народу, і мы, дзеці з задавальненнем выколвалі ім вочы на ілюстрацыях у падручніку па гісторыі.

Усведамленне і абурэнне

І толькі разам са сталеннем, здольнасцю аналізаваць атрыманую замежную інфармацыю (Радыё «Свабода» і інш.) з'явілася разуменне гэтай пачварнай аблуды на дзяржаўным узроўні, разуменне глабальнага генацыду над народам бальшавіцка-сталінскага рэжыму.

Разам з тым марксісцка-ленінская тэорыя, убітая ў галаву ў часе вучобы ў школе, тэхнікуме і інстытуце доўга здавалася мне верай, беззаганнай, непарушнай. Таму адразу пасля смерці Сталіна, я, па прапанове кіраўніцтва электрастанцыі, дзе я тады працаваў, зрабіў спробу ўступіць у партыю, без чаго было немагчымым прасоўванне па службовай лесвіцы. Аднак паколькі ў партбюро засядалі яшчэ старыя бальшавікі-сталіністы, мяне ў партыю не прынялі. «Хрушчоўскай адлігі» яшчэ не адчувалася, ішоў 1955 год. Пакрыўджаны і абражаны, сын ворага народу, ваш пакорны слуга стаў чакаць лепшых часін.

І яны наступілі разам з развянчаннем культуры асобы Сталіна на XX з'ездзе КПСС. Пасля гэтага, як вядома, пачалася першая хваля рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсій. Я, як і многія іншыя асобы, зрабіў запыт ў Вайсковы трыбунал Беларускай вайсковай акругі. Нарэшце прыйшло вызваленне ад змучыўшай мяне, не існуючай віны, і я скінуў з сябе ганебны ярлык - атрымаў даведку наступнага зместу: «Справа Вашай маці перагледжана 7 снежня 1960 г., пастанова ад 7 кастрычніка 1938 г. у адносінах да яе адменена, і справа за адсутнасцю складу злачынства спынена. Ваўчок - Чапліц Ядвіга Вікенцьеўна

рэабілітавана пасмяротна».

Гэты дакумент аб рэабілітацыі дазволіў мне ў 1963 г. уступіць у КПСС і прасоўвацца па службе: начальнік цэху, галоўны інжынер, дырэктар прадпрыемства, начальнік аддзела міністэрства, тэхнічны дарадца за мяжой, і зноў начальнік аддзела міністэрства.

У 90-х гадах мінулага стагоддзя, у перыяд знішчэння камуністычнай сістэмы, на хвалі дэмакратызацыі грамадства былі прызнаныя і апублікаваныя ўсе злачынствы камуністычнага рэжыму, пачаўся працэс масавай рэабілітацыі палітрэпрэсаваных, былі заканадаўча замацаваныя сацыяльныя ільготы для пацярпелых. Таксама былі створаныя адмысловыя камісіі пры саветах па рэабілітацыі, што выдавалі адпаведныя пасведчанні палітрэпрэсаваным. Паколькі гэтым камісіям неабходна было прадставіць даведку з КДБ, я зрабіў туды запыт, у якім прасіў даць магчымасць азнаямлення са справай маёй маці.

І вось наступіў незабыўны і хвалюючы для мяне дзень, калі я ізноў трапіў у тое далёкае дзяцінства, у тэя трагічныя для мяне падзеі паўвекавой даўніны. Выглядала гэта наступным чынам. У спецыяльным пакоі для спатканняў з'явіліся два супрацоўнікі КДБ са справай маёй маці, якія зрабілі паслужлівую прапанову - дапамагчы мне патлумачыць незразумелыя аспекты справы.

Са слязьмі на вачах я чытаў пратакол допыту - 3-сутачнага катавання невінаватай жанчыны, дзе ясна прасочвалася так званая метадыкі «выбівання прызнання віны», хаця гэтае прызнанне так і не было зафіксаванае ў пратаколе. Калі першыя два дні маці рашуча адкідала якую-небудзь далучанаць да шпіёнскай дзейнасці, то ўжо на трэці дзень, хіба зломленая фізічна і маральна, на пытанне следчага: «А ці ведаў Ваш муж пра Вашую шпіёнскую дзейнасць?», яна адказала: «Не ведаў.» І гэтая заява была успрынятая следчым, як факт прызнання яе шпіёнскай дзейнасці. Супрацоўнік КДБ, што сядзеў ля мяне, заўважыў: «Ваша маці тут паступіла мудра, бо калі б яна сказала «ведаў», тады б арыштавалі і бацьку, а вас, дзяцей, перадаі б у дзіцячы дом.» Разуменячы, тое, што яна загіне, маці ратавала дзяцей. Такім чынам са справы вынікала: Чапліц Ядвіга Вікенцьеўна, нарадзілася ў 1902 г. у Мінску, паводле нацыянальнасці - полька, бацька быў вазнічы (кучар). Як для мяне стала пазней зразумела, звесткі аб занятку майго дзеда былі несапраўдныя, маці хавала сваё шляхецкае паходжанне. У 1918 г., пасля смерці бацькі (аб яе матцы няма інфармацыі), ва ўзросце 16 год, выехала разам з братам да сваіх сваякоў у вёску Пуятава, Радашковіцкага сельсавета, што ў хуткім часе будзе знаходзіцца ў Польшчы. Яе сястра, выйшаўшы замуж, выехала ў Польшчу яшчэ раней. У 1925 г. маці нелегальна вярнулася ў Мінск (мяжа хутчэй за ўсё была яшчэ «празрыстай»), але потым паведаміла аб гэтым савецкую ўладу, і

пражывала ў бацькоўскім доме па вул.Надзеждзінскай. Абвінавачвалася ў тым, што пражываючы ў в.Пуятава, была завербаваная нейкім заможным шляхцічам, Садоўскім Зыгмунтам Іосіфавічам, для работы ў выведных органах Польшчы супраць СССР. У 1926 г. завербавала сваю далёкую сваячку: Змачынскую Сабіну Канстанцінаўну, таксама для шпіёнскай дзейнасці. У заканчэнні са справы вынікае: «На падставе загаду НКУС СССР № 00485, абвінавачаная падлягае скіраванню на пазасудовы разгляд НКУС СССР. Падпісана: Нач. АДТА Мінск, подпіс мал. лейт. Глебаў, дата 29 ліпеня 1938 г.» Такім чынам зухваламу малодшаму лейтэнанту Глебаву спатрэбілася 3 дні, каб «выкрыць» гэты «міжнародны шпіянаж», дамагчыся прызнання, а дакладней самаабмовы, бо тады не патрабаваліся доказы, каб паслаць чалавека на смерць. Хто прадстаўляў «тройку», хто каты, дзе пахавана?! На гэта мае каментатары адказалі: «Не маем права паведамляць прозвішчы. Існуе такое ўказанне, каб пазбегнуць пераследу гэтых людзей з боку сваякоў загінуўшых.» Тут яшчэ раз пацвярджаецца праўда, што “былых” чэкістаў не бывае. Разам з тым, неабходна адзначыць, што супрацоўнікі КДБ, гледзячы па іх паводзінах у адносінах да мяне, трымаліся тады мякка (што мусіць нехарактэрна для сённяшняга часу), ветліва, нібы прызнаючы віну сваёй крывадушнай установа і ўскосна сваю асабіста. Відаць, што да размовы са мной яны рыхтаваліся, бо між іншым паведамлялі інфармацыю, на іх погляд лагодзячую мяне. Напрыклад, аб тым, што “той”, хто яе вербаваў, гэтак і “каго” яна завербавала, таксама рэабілітавалі, а следчы НКУС і яго непасрэдны начальнік былі расстраляныя пазней. Свядома, ці несвядома, яны стараліся адвесці мяне ад асуджэння самой карнай сістэмы НКУС, як такой, а таксама яе стваральнікаў і патронаў – бальшавіцка-сталінскі рэжым савецкай улады. На гэтыя іх прымітыўныя і непаваротлівыя спробы задаволіць мой дух помсты, я ім адказаў, што не столькі асуджаю індывідуальна асобы – шрубікаў гэтай пачварнай машыны, колькі самую машыну, і што толькі адбудова здаровага грамадства будзе гарантыяй супраць яе адраджэння. Вось над чым нам усім трэба думаць.

Пазней я атрымаў афіцыйную даведку КДБ аб тым, што маці абвінавачвалі паводле артыкула 68 КК БССР, што яна расстраляная паводле пастанова пазасудовага органа, 17 лістапада 1938 г., яе месца пахавання невядомае, а яна рэабілітаваная 7 снежня 1960 г. Вайсковым трыбуналам БВА пасмяротна. На падставе дадзенай даведкі, у 1994 г. у Камісіі па рэабілітацыі Мінгарвыканкама я атрымаў пасведчанне, што давала права на усталяванне заканадаўствам ільготы для ахвяр палітычных рэпрэсій. Аднак у 1995 г. указам Прэзідэнта РБ № 349, гэтыя законныя ільготы былі адменены, на чым засяроджуся ніжэй.

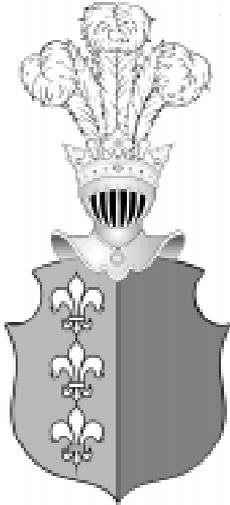
Карані

Хваля дэмакратызацыі беларускага грамадства ў першай палове 90-х гадоў ХХ ст., якая дазволіла адкрыць белыя плямы нашай гісторыі, звязаныя з палітычнымі рэпрэсіямі, зрабіла магчымай масавую рэабілітацыю ахвяр гэтых рэпрэсій, дазволіла адкрыць архівы, зрабіла рэальнасцю маю даўнюю мару – дакапацца да сапраўднай прычыны таго, што адбылося ў маёй сям’і ў гэтым цяпер ужо далёкім 1938 г., а таксама выясніць кім жа была мая маці. Гэтае маё натуральнае памкненне падагравалі і няясныя згадкі бацькі аб паходжанні маці (тады асноўным прынцыпам жыцця была фраза: “Трымай язык за зубамі”). Усплывалі таксама і ўспаміны дзяцінства, як напрыклад, сустрэчы маёй сям’і са сваякамі па матчынай лініі, дзе ў асноўным размаўлялі па-польску, спявалі песні, якія былі, як я пазней даведаўся, папулярнымі арыямі з класічных твораў. Усё гэта натуральна характарызавала тое асяроддзе, з якога выйшла мая маці і заахвочвала да даследавання. І вось у 2001 г. я атрымаў дазвол і стаў працаваць у Нацыянальным архіве РБ, на прадмет усталевання свайго радаводу.

Не маючы досведу працы ў архіве, тым больш рухаючыся на пачатку памылковым шляхам (як было адзначана маці дала непраўдзівыя звесткі аб сваім бацьку – “вазнічы”), я згубіў шмат часу дарма, калі не лічыць тую цікавую пабачную гістарычную інфармацыю аб жыцці розных сацыяльных станаў канца ХІХ – пачатку ХХ стст. у Мінску. Часам я проста зачытваўся ўрыўкамі аб жыцці майго роднага дарэвалюцыйнага Мінску, забываючы аб галоўнай мэце працы. Вазнічы, гэта была ў той час вельмі распаўсюджаная прафесія. Гэта і грузавы, і легкавы, і грамадскі транспарт на той час. Я праглядаў вялікую колькасць матэрыялаў аб розных відах гужавога транспарту, але ўсё дарма – не было сярод вазнічых прозвішча майго дзеда.

У справе “Минское городское общественное управление” 1910 году, мой дзед фігураваў, як уладальнік дому па вул.Надзеждзінскай, дзе я ўласна і нарадзіўся ў 1928 г., але ў графе “прафесія” была рыска. І толькі пасля таго, як я звярнуўся да супрацоўнікаў архіву за дапамогай і назваў прозвішча дзеда, мне казалі, што гэта старадаўні род, што быў прызнаны Расійскім імператарскім дваром у шляхецкай годнасці і паралілі шукаць у шляхецкіх радаводных кнігах. Тады мне стала зразумела, чаму я не знайшоў дзеда сярод вазнічых, і чаму мая маці хавала ад следчага сваё сапраўднае паходжанне. Яна спадзявалася на свой лепшы лёс.

У хуткім часе я знайшоў справу, у якой знаходзіліся ўсе дакументы, на падставе якіх, мой прадзед Міхаіл Станіслававіч Чапліц адстойваў у 1820 г. перад Расійскім імператарскім дваром сваё шляхецкае паходжанне. Там жа на гербавай паперы змешчаны радавод у 6-ці пакаленнях, пачынаючы з 1664 г., дзе прадстаўлены 6 імёнаў Чапліцаў, апошнія з якіх імя майго дзеда – Вікенці,

KIERDEJA

а таксама ў колеры старадаўні герб Чапліцаў – Кердэя. Гэтая справа стала для мяне той шчаслівай знаходкай, што вызваліла мяне ад маруднай і цяжкай працы па складанні радаводу. Па сутнасці тое, што я меў намер зрабіць, зрабіў за мяне мой прадзед Міхаіл Станіслававіч Чапліц у сярэдзіне XIX ст. Са справы вынікае, што майму прадзеду спатрэбілася больш за 30 год для таго, каб пацвердзіць сваё шляхецкае паходжанне перад Расійскім імператарскім дваром, што само па сабе сведчыць аб адносінах рускай праваслаўнай дзяржавы да беларуска-польскай каталіцкай шляхты. Падобныя высілкі ўскладняліся хіба што і тым, што тагачасная шляхта не валодала ў дастатковай ступені рускай мовай. Аб гэтым сведчаць прашэнні да Імператарскага двара, для напісання якіх наймаліся адмысловыя пісары. Унутранае ліставанне Чапліцаў вялося тады пераважна на польскай мове. Сярод дакументаў існуюць і даволі цікавыя не толькі для мяне, але

магчыма і для гісторыкаў. Напрыклад такія. Пасведчанне аб тым, што шляхціч Чапліц Міхаіл Станіслававіч (мой прадзед) быў прызначаны “возным¹ Вілейскага павету” у 1829 г. Сведчанне аб, што Андрэй Чапліц (дзед майго прадзеда) атрымаў у 1761 г. пасаду Харунжага ВКЛ ад Найяснейшага Караля Польскага і Вялікага Князя Літоўскага Аўгуста III. Ёсць і такое пасведчанне ў справе, прывяду яго даслоўна па-руску, каб захаваць стыль: “По Указу Его Императорского Величества дано сие из Департамента Геральдии Правительствующего Сената Ивану и Викентию (майму дзеду) Чаплицам 1844 и 1849 г. рождения, что они внесены в Дворянскую родословную книгу Минской губернии определением Минского депутатского собрания 22 ноября 1861 года, возведены в первобытное предков их Дворянское достоинство Высочайше утверждённое 28 сентября 1865 года мнением Государственного Сената со внесением в шестую часть Дворянской родословной книги.”

Натуральна, што шмат аспектаў яшчэ не было даследавана мною, не да канца зразумелыя праблемы і цяжкасці настолькі доўгай абароны сваёй шляхецкай годнасці маім прадзедам. Гэтая работа яшчэ наперадзе.

Трывожнае збянтэжанне альбо фарс

Аднак вяртаючыся да асноўнай тэмы выступу, “палітычныя рэпрэсіі

XX ст.”, у якіх па волі лёсу мне прыйшлося быць непасрэдным удзельнікам, нельга не звярнуць увагу на, як мінімум, дзіўныя адносіны дзяржаўнай улады ў Беларусі да грамадзян, што пацярпелі ад палітычных рэпрэсій, і ўвогуле, да палітычных рэпрэсій, як да з’явы.

У гэтай сувязі постсавецкі перыяд у РБ можна падзяліць на дзве часткі: да 1995 г., калі гэтая тэма гучала, нават на дзяржаўным узроўні, прызнаваліся “Курапаты”, як месца расстрэлаў і пахаванняў ахвяр сталінізму, дзейнічалі законныя сацыяльныя ільготы для пацярпеўшых; і пасля 1995 г., калі ўсё рэзка змянілася – знікла з дзяржаўных СМІ тэма палітрэпрэсій, пад сумніў пастаўлены падзеі ў Курапатах, указам Прэзідэнта РБ адменены закон аб ільготах.

Ужо амаль 10 год Беларускае грамадскае аб’яднанне ахвяр палітычных рэпрэсій 20-80-х гг. змагаецца з дзяржавай за свае правы, якія зводзяцца да трох, вельмі канкрэтных патрабаванняў:

1. Усталяваць памятную дату “Дзень памяці ахвяр палітычных рэпрэсій”
2. Усталяваць альбо хаця б дазволіць усталяванне помніка ахвярам палітычных рэпрэсій, аналагічнага да пост-афганскага “Вострава слёз”
3. Вярнуць адабраныя сацыяльныя ільготы.

Ніводная з постсавецкіх рэспублік, апроч РБ, не пасягнула на гэтыя святарныя правы палітрэпрэсаваных. І ў гэтым адносіны нашай дзяржавы аказаліся ўнікальнымі.

Якіх толькі адказаў-адпісак не атрымлівалі мы ад дзяржчыноўнікаў міністэрстваў і ўстаноў на нашыя прашэнні, хадайніцтвы і скаргі. Напрыклад такі: “Особое внимание к жертвам политических репрессий может спровоцировать социальную напряжённость в обществе”, нібы ў грамадстве ёсць адкрытыя прыхільнікі сталінскага генацыду над сваім народам. Альбо: “Государство целенаправленно переходит к принципу адресной помощи особо нуждающимся”, нібы бяздольныя, старыя, хворыя, невінаватыя ахвяры бальшавіцкага тэрору шчаслівейшыя і заможнейшыя за вязняў фашызму, якім, дарэчы, дапамагае Германія, альбо “блакаднікаў” Ленінграда ці салдацкіх маці, якія маюць ільготы. Альбо такі адказ: “Государство, учитывая тяжёлое экономическое положение не может выполнить данные социальные требования”. Але калі ў краіне сапраўды настолькі цяжкае эканамічнае становішча, што трэба скасаваць гэтыя мізэрныя ільготы, тады чаму мы чуем па радыё і тэлебачанні аптымістычныя прамовы нашых чыноўнікаў аб нябачаным росквіце нашай народнай гаспадаркі? Чаму краіны СНД не абыходзяцца такім чынам са сваімі палітрэпрэсаванымі, калі там, паводле

інфармацыі нашых афіцыйных СМІ, эканамічная сітуацыя горш чым у нас? І нарэшце, пры чым тут “эканамічнае становішча” у пытанні “Дня памяці”, ці дазволе на пабудову помніка? Разуменочы, што вырашэнне нашых праблем з’яўляюцца прэрагатывай найвышэйшага ўзроўню дзяржаўнай улады, мы напісалі ў канцы 2002 г. ліст да Прэзідэнта РБ ад імя з’езду нашай арганізацыі. Аднак нам не адказалі, пераадрасаваўшы наш ліст у розныя міністэрствы і ўстановы. Апошнія адказвалі што заўгодна, толькі не па сутнасці пастаўленых пытанняў, а ў вуснай размове прызнаваліся, што праблема не ў іх кампетэнцыі.

Другі ліст, ужо за подпісам чальцоў кіраўнічага органу нашай арганізацыі, пры здавалася ўжо зусім канкрэтнай і важкай аргументацыі, быў дасланы кіраўніку Адміністрацыі Прэзідэнта РБ, з настойлівай просьбай давесці яго змест да Прэзідэнта. Гэтым разам намеснік кіраўніка Адміністрацыі пераадрасаваў гэты ліст у Камісію па правах чалавека Палаты Прадстаўнікоў, з даручэннем сустрэцца з намі, а па сутнасці “ўціхамірыць гэтых надакучлівых дзівакоў – палітрэпрэсаваных”. У Камісіі вельмі здзівіліся з прычыны гэтага даручэння, але размаўляючы з намі падтрымалі нашыя патрабаванні ў частцы мерапрыемстваў па захаванні векавечнай памяці аб ахвярах палітрэпрэсій, а адпаведны адказ быў перададзены нам і ў Адміністрацыю Прэзідэнта. Але ад самой Адміністрацыі Прэзідэнта ізноў маўчанне.

Трэці ліст быў дасланы намі ўжо на імя намесніка кіраўніка Адміністрацыі Прэзідэнта па пытаннях ідэалогіі, хто, як мы думаем, мае непасрэднае дачыненне да гэтых пытанняў. У ім мы пераканаўча просім галоўнага ідэолага, спасылаючыся на падтрымку Камісіі па правах чалавека, разглядаець нашыя пытанні ў Прэзідэнта, прыняць па іх прынцыповыя рашэнні і адказаць нам. Але і гэты наш ліст пераадрасавалі. Цяпер у Савет Міністраў. Апошні даручыў Мінюсту даць адказ на нашыя пытанні, на якія паводле нашай Канстытуцыі могуць вырашацца толькі Прэзідэнтам краіны.

Цяжка патлумачыць нагэтулькі негатыўнае стаўленне найвышэйшай улады да палітрэпрэсаваных грамадзян РБ. А можа ўсё вельмі проста? Адказ хутчэй за ўсё знаходзіцца ў галіне ідэалогіі, што актыўна прасоўваецца ў грамадства дзяржаўнымі органамі, у якую, хіба што, не ўпісваецца само асуджэнне палітычных рэпрэсій, як антычалавечай з’явы.

Мы, старыя і хворыя людзі, ужо не спадзяемся пры сваім жыцці атрымаць адказ ад тых, каму дасылалі свае лісты, бо закон “Аб зваротах грамадзян” на дадзеным узроўні дзяржаўнай улады ўжо не дзейнічае. Адзінае, што суцьяшае, дык гэта тое, што мы пакінем пасля сябе цікавы, удакументаваны матэрыял для гісторыі. Матэрыял аб сваёй барацьбе за

чалавечую годнасць невінаватых пацярпелых, як гэта рабілі нашыя продкі – каталіцкая шляхта – баронячы сваіх праў у XIX стагоддзі.

---

¹ Возны – судовы выканаўца

Аўтары

А.Грыцкевіч (Мінск, Беларусь) – прафесар, доктар гістарычных навук, загадчык кафедры гісторыі Беларускага ўніверсітэта культуры, Вялікі маршалак Згуртавання беларускай шляхты

В.Пазднякоў (Мінск, Беларусь) – кандыдат гістарычных навук, навуковы рэдактар выдавецтва “Беларуская Энцыклапедыя”

В.Швэд (Гродна, Беларусь) – доктар гістарычных навук, прафесар ГрДУ імя Я.Купалы

А.Радзюк (Гродна, Беларусь) – магістр, аспірант БДУ, філіял Акадэміі музыкі ў Гродна

Г.Дылёнгова (Варшава, Польшча) – прафесар, доктар гістарычных навук

В.Сьлівовска (Варшава, Польшча) – прафесар, доктар гістарычных навук, Інстытут гісторыі Польскай акадэміі навук

А.Стральцоў-Карвацкі (Мінск) – крэйзнаўца, папулярызатар гісторыі Вялікага Княства Літоўскага

А.Вашкевіч (Гродна, Беларусь) – аспірант, Інстытут гісторыі АН Беларусі

В.Мазец (Мінск, Беларусь) – кандыдат гістарычных навук, старэйшы навуковы супрацоўнік Інстытуту гісторыі НАН Беларусі

А.Крот, (Брэст, Беларусь) – магістр гісторыі, рэдакцыя газеты “Царква”

І.Кузняцоў (Мінск, Беларусь) – кандыдат гістарычных навук, член Савета Томскага таварыства “Мемарыял”, член Грамадскай рады “Архіву найноўшай гісторыі” пры ГА “Дыярыуш”

А.Глебовіч (Гданьск, Польшча) – старшыня таварыства “Sybir - Pro Memento”, сакратар нацыянальнага праўлення таварыства “Wspolnota Polska”

Л.Ваўчок (Мінск, Беларусь) – старшыня РГА “Асацыяцыя ахвяр палітычных рэпрэсій 20-80-х гг.”

Streszczenie

Profesor dr.hab. Anatol Hryckiewicz w swoim referacie „Konfederacja Barska oraz jej znaczenie dla dalszych losów Wielkiego Księstwa Litewskiego” opisał tok wydarzeń przed, w trakcie i po Konfederacji Barskiej, odznaczając rolę, którą odegrała Konfederacja Barska dla zachowania pamięci o państwowości Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Represje organizatorów i uczestników tej konfederacji były pierwszymi represjami ze strony Imperium Rosyjskiego wobec szlachty i duchowieństwa ziem polskich i litewsko-ruskich.

W referacie „Kasata Zakonu Maltańskiego w Stołowiczach w początku XIX w.” dr. Walery Pazdniakou podaje szczegółowy opis sytuacji prawnej wobec dóbr Komandorii Stołowickiej Zakonu Maltańskiego. Ten opis świadczy o procesach zachodzących w Imperium Rosyjskim w stosunku do dóbr materialnych magnatów, szlachty i duchowieństwa ziem litewsko-ruskich, które charakteryzują się usilnym dążeniem do likwidacji stanu posiadania lub wyciągania maksymalnej korzyści w postaci podatków z dóbr o mieszanym charakterze zarządzania: świecko-religijnym.

W referacie „Sekwestr i konfiskata własności gruntowej szlachty litewsko-polskiej, zwolenników Napoleona w gubernii Grodzieńskiej” dr. hab. Władysława Szweda, omawia się stosunek szlachty ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego do wojny Francji Napoleona z Moskwą. Jak stwierdza autor był to stosunek przeważnie pozytywny, gdyż nasi przodkowie upatrywali w tej wojnie możliwość odtworzenia własnego niepodległego bytu. Co oczekiwało zwolenników Napoleona po nieudanej ofensywie i odwróceniu „Wielkiej armii” jest do przewidywania: kolejna fala represji.

Referat „Konfiskata majątku prywatnego na ziemiach WKL po powstaniu listopadowym” mgr. Aleksandra Radziuka dotyczy aspektów prawnych represji wobec uczestników Powstania Listopadowego na tak zwanych „ziemiach nowoprzyłączonych” do Imperium Rosyjskiego. Należy przyznać, iż bardzo negatywnym wynikiem Powstania Listopadowego było znaczące zmniejszenie stanu posiadania szlachty polsko-litewskiej.

„Największym zagrożeniem dla Unii Brzeskiej była Rosja – carowie i Patriarchat Moskiewski, którzy od początku traktowali unitów jako braci w wierze, przemocą odłączonych od Kościoła prawosławnego, których trzeba na powrót

przywrócić do jedynie prawdziwej wiary, za jaką uważali prawosławie”, - tak obrazowo zaczyna swój referat „Likwidacja Unii: 1839” dr.hab.Hanna Dylałowa. Jak twierdzi autor, było to generalne założenie polityki caratu na ziemiach litewsko-ruskich.

Referat dr.hab.Wiktorii Śliwowskiej „Problem przynależności stanowej na zesłaniu po Powstaniu Styczniowym” (ze szczególnym uwzględnieniem szlachty zagrodowej) tylko w niewielkim stopniu obrazuje tę olbrzymią pracę, która powstała w wyniku badań w archiwach polskich i rosyjskich, centralnych i prowincjonalnych, a także białoruskich (Grodno i Mińsk), ukraińskich (Kijów) i litewskich (Wilno) w ciągu 10 lat. W wyniku powstały dwie kartoteki: uczestników powstania styczniowego i zesłańców postyczniowych, pozwalających na szczegółowe opisanie losu zesłańców, kar wymierzanych przez rząd rosyjski, stanowiących mechanizm represji duchowieństwa i szlachty na ziemiach tak zwanego „Kraju północno-zachodniego”.

Referat Aleksandra Stralcova-Karwackiego „Podstawy i motywacja represji po powstaniu styczniowym” (wg ks.dr.Edwarda Walewandera w opracowaniu „Prasa austriacka i wobec polskiego powstania styczniowego”) idzie wbrew utartym w historiografii sowiecko-białoruskiej ścieżkom, iż Powstanie Styczniowe nie było przede wszystkim powstaniem o zabarwieniu religijnym, lecz raczej socjalno-wyzwolenczym. W referacie, na podstawie dokumentów, przytoczonych w wyżej wymienionej pracy przez ks.dr.Edwarda Walewandera, dobitnie pokazuje się w jakim stopniu motywacja religijna oddziaływała na postawę powstańców. Jeżeli nie była ona może charakterystyczna dla wszystkich przywódców, to bez wątplenia była naturalna dla ogółu.

Mgr. Andrej Waszkiewicz w referacie „Formy protestu mieszkańców wyznania grecko-katolickiego kraju Sopockińskiego przeciwko przymusowemu przejściu na prawosławie od 1875 do 1905 rr.” zwraca uwagę na niezwykle ciekawe fakty historii małego kawałka terytorii dzisiejszej Białorusi, który się znajdował w obrębie Królestwa Polskiego. Okazuje się, iż nie tylko Męczennicy Podlascy, lecz i ich „jednoobrzędowcy” z Sopockin złożyli swoją ofiarę dla prawdziwej wiary katolickiej.

W swoim referacie „Stan Kościoła Katolickiego na ziemiach białoruskich w czasie zamętu socjalnego” dr.Walancin Maziec zwraca uwagę na rozwój ruchu białoruskiego w obrębie Kościoła w początku XX w. Rozwój ten odbył się dzięki postawie nielicznej grupy księży, niezmordowanie pracujących dla ludu białoruskiego. Jako wynik tego wysiłku mamy stałą obecność Kościoła w życiu

dzisiejszej Białorusi.

Ks.mgr. Andrej Krot w referacie „Ojciec Fabian Abrantowicz oraz sytuacja społeczno-polityczna na Białorusi w początku XX w.” przybliży postać prawdziwego misjonarza białoruskiego o.Fabiana Abrantowicza. Swoją działalnością w Charbinie, pracując na niwie zjednoczenia prawosławnych z Kościołem Katolickim, w końcu złożył ofiarę w imieniu całego narodu białoruskiego w katowniach NKWD. Teraz w toku jest proces beatyfikacyjny o.Fabiana Abrantowicza.

W referacie „Represje polityczne w BSRs: 1920-1941” dr.Ihar Kuzniacou poświęca główną uwagę represjom w stosunku do osób narodowości polskiej. Niewątpliwie był to duży dział w pracy djabelskiej instytucji NKWD na ziemiach wschodnio-białoruskich. W tym okresie doszczętnie wyniszczano resztki ludzi honoru z ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. To, co nie zdążył zrobić carat, dokonał w bardziej konsekwentny sposób aparat niszczycielski Związku Sowieckiego.

Referat „Kościoł Katolicki na Białorusi Sowieckiej po Drugiej wojnie światowej” Adama Hlebowicza jest szczegółowym opisem trudnego losu Kościoła na ziemiach Białorusi w okresie powojennym. Ale cieszy, iż „...po wielu latach cierpień i prześladowań Kościół katolicki na Białorusi wszedł na nową drogę rozwoju. Ostatnich 13 lat od chwili uzyskania niepodległości to okres odbudowy ale i systematycznego rozwoju struktur Kościoła katolickiego na Białorusi”.

Referat Leanida Wauczka „Jadwiga Czaplicowa – przedstawicielka zacnego rodu szlacheckiego, represjowana w r.1938” (wspomnienia syna) jest przykładem zachowania żywej pamięci o losach swego rodu. Jest to o tyle cenne, iż daje przykład nowym pokoleniom w tym, jak należy kochać swój ród, swoje miasto i swój kraj. Tym bardziej cieszy fakt, iż jest to pamięć przechowująca tradycje szlachty polsko-litewskiej.

МІЖНАРОДНАЯ НАВУКОВАЯ КАНФЭРЭНЦЫЯ

“Становішча шляхты, духавенства і сялянў
каталіцкага веравызнання на землях ВКЛ
у XVIII - першай палове XX ст.”

Змест

Прадмова	3
Анатоль Грыцкевіч (Мінск) Барская канфедэрацыя і яе значэнне для далейшых лёсаў Вялікага княства Літоўскага	5
Валеры Пазднякоў (Мінск) Скасаванне Сталавіцкай камандорыі Мальтанскага Закона ў першай палове XIX ст.	18
Вячаслаў Швед (Гродна) Секвестр і канфіскацыя зямельнай уласнасці ліцвінска-польскай шляхты прыхільнікаў Напалеона ў Гродзенскай губерні	28
Аляксандр Радзюк (Мінск) Канфіскацыя прыватнай уласнасці на землях былога ВКЛ пасля паўстання 1831 г.	39
Hanna Dylągowa (Lublin) Likwidacja Unii na ziemiach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej	55
Wiktoria Śliwowska (Warszawa) Problem przynależności stanowej na zesłaniu po Powstaniu Styczniowym (ze szczególnym uwzględnieniem szlachty zagrodowej)	67
Alaksandar Stralcoŭ-Karwacki (Mieńsk-Litoŭski) Padstawy i matywacyja represyj paśla Studzieńskaha paŭstańnia 1863 r. (pawodle pracy ks. dr. Edwarda Walewandera “Aŭstryjackaja presa i polskaje Studzieńskaje paŭstańnie”)	74

Андрэй Вашкевіч (Гродна)

Формы пратэсту грэка-каталіцкага насельніцтва Сапоцкінскага краю супраць прымусовага пераводу ў праваслаўе з 1875 па 1905 гг. 83

Валянцін Мазец (Мінск)

Становішча каталіцкага касцёла на беларускіх землях у часы сацыяльнай віхуры 91

кс.Андрэй Крот (Брэст)

Айцец Фабіян Абрантовіч і грамадска-палітычная сітуацыя на Беларусі ў пачатку ХХ стагоддзя 95

Игорь Кузнецов (Минск)

Политические репрессии в Беларуси в 1920-1940-е гг. 101

Adam Hebowicz (Gdańsk)

Kościół katolicki na Białorusi Sowieckiej po II wojnie światowej 123

Леанід Ваўчок (Мінск)

“Ядвіга Чапліц – прадстаўніца слаўнага шляхецкага роду, рэпрэсаваная ў 1938 г.” (успаміны сына) 144

Аўтары 153

Streszczenie 154

